

УНИВЕРЗИТЕТ У НИШУ
Грађевинско – архитектонски факултет

Ана Момчиловић – Петронијевић

**ФОРМИРАЊЕ УРБАНЕ СТРУКТУРЕ И АРХИТЕКТОНСКИХ
ОБЛИКА ЦАРИЧИНОГ ГРАДА У VI ВЕКУ**

Докторска дисертација

Ментор: Проф. др Нађа Куртовић - Фолић

Ниш, 2013.

Подаци о аутору:

Име, име једног родитеља, презиме:

Ана, Јован, Момчиловић-Петронијевић (рођ. Момчиловић)

Датум и место рођења, општина, Република:

14.09.1984, Сурдулица, Србија

Назив факултета, назив студијског програма/одсека основних студија и стечени стручни назив:

Грађевинско-архитектонски факултет у Нишу, Архитектонски одсек, дипломирани инжењер архитектуре

Година уписа на докторске студије и назив студијског програма докторских студија:

2008/2009, Студијски програм Архитектура

Садашње запослење:

Грађевинско-архитектонски факултет Универзитета у Нишу

Подаци о дисертацији:

Наслов: ФОРМИРАЊЕ УРБАНЕ СТРУКТУРЕ И АРХИТЕКТОНСКИХ ОБЛИКА ЦАРИЧИНОГ ГРАДА У VI ВЕКУ

Број страница: 211

Број слика: 179

Број табела: 5

Број графичких прилога: XXVI

Број цртежа у прилозима: 173

Научна област: Архитектура и урбанизам

Ментор: Др Нађа Куртовић-Фолић, ред. проф.

Датум пријаве теме: новембар 2011.

Комисија за оцену подобности теме дисертације:

Одлука ННВ Бр 8/30 од 8.12.2011. године

Др Нађа Куртовић – Фолић, дипл. инж. арх.

Редовни професор Факултета техничких наука, Департман за архитектуру и урбанизам, Нови Сад

Др Петар Митковић, дипл. инж. арх.

Редовни професор Грађевинско-архитектонског факултета у Нишу

Др Чедомир Васић, дипл. инж. арх.

Доцент Грађевинско-архитектонског факултета у Нишу

Број одлуке и датум прихватања теме:

НСВ Бр. 8/20-01-003/12-013, од 19.03.2012. године

Комисија за одбрану дисертације:

Одлука ННВ Бр 8/184 од 9.07.2013. године

Др Нађа Куртовић – Фолић, дипл. инж. арх., Редовни професор Факултета техничких наука,

Департман за архитектуру и урбанизам, Нови Сад

Др Петар Митковић, дипл. инж. арх., Редовни професор Грађевинско-архитектонског факултета у Нишу

Др Срђан Марковић, Редовни професор Факултета уметности у Нишу

Датум одбране: 18.09.2013.

ФОРМИРАЊЕ УРБАНЕ СТРУКТУРЕ И АРХИТЕКТОНСКИХ ОБЛИКА ЦАРИЧИНОГ ГРАДА У VI ВЕКУ

Апстракт:

Резултати археолошких и архитектонских истраживања Царичиног Града, упркос бројним публикацијама, познати су научној јавности само делимично. Зато настанак овог рада представља начин да се урбана структура града и његови архитектонски облици презентују кроз сажимање резултата и анализа нових архитектонских истраживања на терену и до сада објављиваних резултата истраживања. Синтезом нових и до сада познатих чињеница и података о граду, добија се комплетнија, а самим тим и јаснија слика физичке структуре овог рановизантијског града у односу на до сада познату.

Рад представља прилог изучавању архитектонских и урбаних форми ране византије. У раду је дата анализа археолошког налазишта Царичин Град са аспекта урбане структуре, као и анализа архитектонских објеката. Сагледавани су и анализирани проблеми водоснабдевања града и одвођења отпадних вода. Вршена је анализа утицаја пресудних за формирање Царичиног града у VI веку, затим анализа начина градње и примењених материјала кроз утврђивање њиховог порекла, дефинисани су градитељски и других утицаји Царичиног Града на развој и настанак сакралне архитектуре и појединих облика јавне архитектуре у непосредном окружењу града.

Радом је утврђен развој урбане и архитектонске форме Царичиног Града од оснивања у првој половини 6 века н.е. до нестанка почетком 7 века н.е., историјска подлога развоја, допуњена је грађа о појединим објектима у граду и појединим деловима града, установљена је типолошка класификација појединих (пре свега верских) објеката, анализирана су остала рановизантијска налазишта у околини и одређена је вредност ове категорије градитељске баштине.

Резултати истраживања докторске дисертације могу бити подлога за израду адекватних детаљних урбанистичко - техничких и конзерваторских услова за заштиту рановизантијских утврђења, а потом и одговарајућих пројеката обнове и ревитализације.

Кључне речи: Царичин Град, Iustiniana Prima, Јустинијан, византија, архитектура, урбана структура

FORMATION OF URBAN STRUCTURE AND ARCHITECTONIC FORMS OF THE CARICIN GRAD IN 6TH CENTURY

Abstract:

The results of archeological and architectonic research of Caricin Grad are only partially known to the scientific public in spite of the numerous publications. For this reason, this paper is a way to present the urban structure of the city and its architectonic forms by gathering concise results and analyses of new architectonic field research and of the already published ones as well. The synthesis of new and already known facts and data, provides a more complete and thus clearer picture of the physical structure of this early Byzantine city than the one which exists now.

The paper aims towards study of architectonic and urban forms of early Byzantium. The paper provides an analysis of archeological site, Caricin Grad from the viewpoint of urban structure, as well as an analysis of architectonic structures. Also viewed and analyzed were the issues of water supply for the city, and sewage system. The impacts responsible for formation of Caricin Grad in 6th century were analyzed, and also the building method and applied materials, by finding their origin. The building and other influences of Caricin Grad on the development and emergence of sacral architecture and individual forms of public architecture in the immediate vicinity of the city were defined.

The paper determined the development of urban and architectonic form of Caricing Grad from founding in the first half of 6th century AD to its disappearance in 7th century AD, historical background of development. The documents on the individual structures of the city and parts of the city were updated, a typological classification (primarily religious) structures was established, and other early Byzantine sites in the vicinity were analyzed and the value of this category of building heritage was determined.

The doctoral dissertation research results may serve as a basis for creation of adequate detailed town planning – technical and conservation conditions for protection of early Byzantine forts, and subsequently for adequate designs of reconstruction and revitalization.

Key words: Caričin Grad, Iustiniana Prima, Justinian Byzantium, Architecture, Urban Structure

Желим да изразим своју најдубљу захвалност доценту др Чедомиру Васићу који је у мени пробудио интересовање за овај локалитет још током студентских дана и који ме је инспирисао да се бавим научним радом у овој области. Захвалност иде и проф. др Нађи Куртовић Фолић као и проф. др Петру Митковићу, без чије безрезервне помоћи докторат не би могао да буде написан.

У раду су коришћени резултати дугогодишњих истраживања овог локалитета и техничка документација Завода за заштиту споменика културе Ниш, чији сарадници су ми несебично изашли у сусрет и дозволили ми њено коришћење. Због тога Заводу дугујем велику захвалност.

На крају, својој породици, родитељима, сестри и супругу дугујем неизмерну захвалност на разумевању, на одмени у многим обавезама и подршци коју су ми свакодневно пружали.

***Мојим Јованима,
мајци, сестри и супругу***

Садржај:

1	Увод	7
1.1	Мотив за истраживање	7
1.2	Дефинисање предмета и проблема истраживања	9
1.2.1	Циљ истраживања	9
1.2.2	Задатак истраживања	9
1.2.3	Радне (полазне) хипотезе	10
1.2.4	Научне методе истраживања	10
1.3	Значај теме истраживања у научном, методолошком и друштвеном погледу	10
2	Преглед досадашњих истраживања	12
2.1	Период пре Првог светског рата	12
2.2	Период између два светска рата	13
2.3	Период после Другог светског рата	14
2.4	Преглед досадашњих конзерваторских активности на Царичином Граду	18
2.5	Стање истражености архитектуре и урбане структуре Царичиног Града	19
2.6	Стање очуваности архитектуре Царичиног Града	19
3	Извори за проучавање архитектуре и урбанизма Царичиног Града	23
3.1	Историјски извори	23
3.2	Путописи и архивска грађа	25
4	Природни услови развоја Царичиног Града	26
4.1	Географски положај према савременој административној подели	26
4.2	Природне карактеристике простора	26
4.3	Рељеф	27
4.4	Геолошки састав	27
4.5	Хидрографија	27
4.6	Ерозија	28
4.7	Педологија	28
4.8	Климатске карактеристике	29
5	Историјске прилике у време настанка и развоја Царичиног Града	30
5.1	Историјске прилике у Византијском царству	30
5.1.1	Историјске прилике на Балканском полуострву у рановизантијском периоду	32
6	Урбани развој Царичиног Града у VI веку	33
6.1	Структура и положај града	33
6.2	Фортификација	34
6.2.1	Опште значење и симболика	34
6.2.2	Фортификација Царичиног Града	36
6.2.3	Бедеми Акропоља	36
6.2.4	Бедеми Средњег Града	38
6.2.5	Бедеми Доњег Града	42
6.3	Улице	48
6.3.1	Улице Акропоља	49
6.3.2	Улице Горњег Града	49
6.3.3	Улице Доњег Града	52

6.3.4	Подграђа	53
7	Архитектура Царичиног Града	58
7.1	Верски објекти	58
7.1.1	Акропољ	58
7.1.2	Средњи град	62
7.1.3	Доњи град	67
7.1.4	Сакрални објекти ван бедема	74
7.1.5	Типологија основа црквених објеката	77
7.2	Профана архитектура	79
7.2.1	Акропољ	79
7.2.2	Средњи град	82
7.2.3	Доњи град	90
7.2.4	Објекти ван бедема	94
7.3	Архитектонске реконструкције	97
7.4	Хронологија градње	106
8	Снабдевање водом	110
8.1	Записи о аквадуктима из римског периода	110
8.2	Снабдевање Царичиног Града	111
8.3	Аквадукт	111
9	Одвођење отпадних вода	120
9.1	Акропољ	120
9.2	Средњи град	124
9.3	Доњи град	125
9.4	Канали за одвод воде	128
10	Технике грађења и примењени материјали	131
10.1	Камен	131
10.2	Камен за зидање	132
10.2.1	Налазишта у близини локалитета	133
10.2.2	Примена на локалитету	134
10.3	Камен за конструктивну архитектонску пластику	135
10.3.1	Налазишта у близини локалитета	135
10.3.2	Примена на локалитету	136
10.4	Камен за израду мозаика	138
10.4.1	Ахат	138
10.4.2	Аметист	138
10.4.3	Јаспис	139
10.4.4	Опал	139
10.4.5	Налазишта у близини локалитета	139
10.4.6	Примена на локалитету	141
10.5	Опека	142
10.5.1	Производња опеке	142
10.5.2	Облик и формат опеке	145
10.5.3	Примена на локалитету	146
10.6	Малтер	146
10.7	Агрегат	148
10.8	Креч	148

10.9	Метал	148
11	Рановизантијски налази у околини Царичиног Града	150
11.1	Рановизантијска налазишта на истраживањима захваћеном подручју (према модерној административној подели)	150
11.1.1	Општина Лебане:	150
11.1.2	Општина Медвеђа:	150
11.1.3	Општина Прокупље:	150
11.1.4	Општина Бојник:	150
11.1.5	Општина Мерошина:	151
11.1.6	Општина Куршумлија:	151
11.1.7	Општина Житорађа:	151
11.1.8	Општина Дољевац:	151
11.2	Утврђење са црквом Свети Илија	151
11.3	Локалитет Горње Градиште у Свињарици	152
11.4	Базилика у Свињарици	152
11.5	Кулиште или Језеро (Блатиште)	153
11.6	Сакицол	153
11.7	Радиновац-Каљаја (Градиште)	154
11.8	Терме под Каљајом	155
11.9	Рујковац, локалитет Бандер или Рид	155
11.10	Бреговина	156
11.11	Злата	159
11.12	Локалитет Кулина-Балајнац	162
11.13	Глашиначко кале	162
11.14	Остала рановизантијска налазишта:	163
11.15	Анализа рановизантијских градова Дарданије	165
11.15.1	Стоби	167
11.15.2	Улпијана	172
11.15.3	Скупи:	174
12	Закључна разматрања	176
12.1	Урбана структура	176
12.1.1	Симбиоза наслеђених тековина грчког и римског урбанизма	176
12.2	Разлози за подизање града	182
	Библиографија	186
	Списак и порекло илустрација	205

1 Увод

1.1 Мотив за истраживање

Царичин Град је археолошко налазиште од изузетног значаја за Републику Србију. Стављен је под заштиту на основу решења Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе НР Србије бр. 572 од 12.02.1949.године. Категорисан је као културно добро од изузетног значаја на основу одлуке Скупштине СРС бр. 29 од 29.03.1979.године.

То је археолошко налазиште које, поред историјских, има значајне архитектонске и уметничке вредности. Од изузетне је важности за проучавање архитектуре раног средњег века. Град је подигао један од највећих византијских императора, Јустинијан I (527-565), како би овековечио место свог рођења. Остаци градских утврђења: бедема, кула, затим улица са тремовима, базилика, приватних и јавних грађевина указују на некадашњу величину, облик и структуру града и представљају одраз достигнућа палеовизантијске цивилизације, насталих на грчком и римском наслеђу. Зато Царичин Град представља јединствен споменик рановизантијског урбанизма и архитектуре.

Царичин Град се налази 28 километара западно од Лесковца, око 7 километара северозападно од данашњег Лебана. Град се пружа у правцу северозапад – југоисток у дужини од преко 500 метара, на узвишеном и издуженом платоу над ушћем две речице, Свињаричке на западу и Царичинске на истоку. Урбано језгро сачињено је од три целине: Акропоља, Средњег и Доњег града на који се надовезује широко подграђе и грађевине у широј и даљој околини (*Прилог I*).

Ако се прихвати идентификација Царичиног Града са Iustiniana Prima-ом, онда се на основу историјских података може приближно одредити време оснивања и трајања изградње града. Царичин Град је основан у првој деценији дуге Јустинијанове владавине (527.-565.године н.е.), када су обновљена или из темеља подигнута многа утврђења на широкој територији северног Илирика. Иако се Јустинијановска обнова одвијала дужи низ година, и не свуда истовремено, њени почeci свакако падају непосредно пошто је Јустинијан I 527. године проглашен за цара.

Горњу границу настанка Царичиног Града одређује XI Новела¹ из 535. године, којом је озваничена Prima Iustiniana, док доњу границу одређује новчић из 618. године нађен у Доњем граду приликом најновијих археолошких истраживања под руководством др Вујадина Иванишевића.

У периоду изградње града важио је пропис по коме грађевински радови на било ком објекту не смеју трајати дуже од пет грађевинских сезона, без обзира на обим грађевинског подухвата. Примера ради, огромни Константинопољ је подигнут у хронолошком дијапазону од 324. до 11. маја 330. године када је освећен; хронолошки веома блиска Аја

¹ «*Et ideo tua beatitudo et omnes praefatae Primae Iustinianae sacrosancti antistites archiepiscopi habeant praerogativam et omnem licentiam suam auctoritatem eis impertire et eos ordinare, et in omnibus supradictis provinciis primum honorem, primam dignitatem, summum sacerdotium, summum fastigium: ut a tua sede creentur et te solum archiepiscopum habeant, nulla communione adversus <eos> Thessalonicensi episcopo servanda; sed tu ipse et omnes Primae Iustinianae antistites sint eis iudices et disceptatores: quicquid oriatur inter eos discrimen, ipsi hoc dirimant et finem ei imponant et eos ordinent, neque ad alium quendam eatur, sed suum cognoscant archiepiscopum omnes praedictae provinciae, et eius sentiant creationem, et vel per se vel per suam auctoritatem vel clericos mittendos habeat omnem potestatem omnemque sacerdotalem censuram et creationis licentiam*“

Извор: *Ep. Theod.* 11 ; *Ath.* 1, 8 ; *Nomoc.* XIV tit. 1, 5 ; *Iul. const.* IX.

Софија у Цариграду, свакако импозантних димензија, је такође подигнута за пет година, од 532. до 537. године. С обзиром на овај пропис, може се претпоставити да је изградња Царичиног Града почела око 530. године, а завршила се 535. године, када је град проглашен архиепископским седиштем. Iustiniana Prima је била архиепископско седиште са јурисдикцијом над читавом Дачком дијецезом и провинцијом Македонија II.

Слика 1: Истражена структура Царичиног Града

Са истраживањем Царичиног Града се почело далеке, 1912. године. Већ сто година овај локалитет изазива пажњу истраживача који се баве палеовизантијском историјом. Временом су, у стручним и научним публикацијама, резултати истраживања Царичиног Града етапно презентовани домаћој и иностраној научној јавности. Ипак, Царичин Град и поред стогодишњег истраживања још увек нема свеобухватну студију и одговарајуће интерпретације о до сада извршеним истраживачким радовима. У досадашњим публикованим студијама и истраживањима, проблематика урбанизма и архитектуре Царичиног Града третирана је углавном фрагментарно, било да је реч о фортификационим системима, урбанизму или архитектури појединачних објеката, али не постоји комплексна студија која би обухватила целокупну до сада истражену архитектуру и урбанизам града.

Рад је настао са циљем да се на основу досадашњих сазнања, анализом нових и ревизијом старих резултата створи потпунија слика настанка, развоја и пропадања Царичиног Града у односу на до сада познату.

1.2 Дефинисање предмета и проблема истраживања

Предмети истраживања су урбана структура и архитектонски објекти Царичиног Града, у периоду од прве половине 6. века, када је град настао, до почетка 7. века када је престао да постоји. Разматрају се историјски услови настанка града, његовог развоја и пропадања, специфичности градитељских облика условљених топографским карактеристикама и доступним материјалом, друштвени и градитељски утицаји околних подручја, а врши се и утврђивање вредности Царичиног Града у градитељском наслеђу Србије и културној историји Европе.

Најбројнији међу библиографским јединицама о Царичином Граду су извештаји са ископавања који годину за годином дају слику радова који се изводе на локалитету. Ту су, затим, и расправе, оригинални научни радови, каталози са изложби, али не постоји јединствени свеобухватни приказ или студија којом би била обухваћена анализа и извршено вредновање целокупне, до сада истражене архитектуре и урбанизма града.

Веома је значајно сагледавање урбаног развоја града и утврђивање хронолошких разлика у грађењу појединих његових делова, као и одређивање историјских услова због којих је могло доћи до застоја у изградњи, или до њеног бржег одвијања.

У том контексту истраживана је организација фортификационих система, организација простора унутар бедема, диспозиција и намена објеката, затим комунални проблеми и веза града са објектима из истог периода у околини Царичиног Града. Анализа обухвата и резултате истраживања изведених у периоду од 2000. године до 2008. године.

1.2.1 Циљ истраживања

Као што је већ споменуто, циљ истраживања је стварање потпуније слике настанка, развоја и пропадања Царичиног Града у односу на до сада познату. Циљеви истраживања су и:

- Анализа и вредновање, на основу досадашњих и сопствених истраживања, свих аспеката који су утицали на развој рановизантијског града као што су: историјски, социолошки, урбани, друштвени, културно-антрополошки, затим стратешке, просторно-географске и функционалне карактеристике и др.

- Дефинисање градитељског развоја, генезе настанка и евентуалног утицаја овог града на околна подручја у посматраном периоду

- Утврђивање значаја и места Царичиног Града у општој слици Илирика у 6 веку

1.2.2 Задатак истраживања

На основу дефинисаних циљева научног истраживања, задаци ове докторске дисертације су:

- анализа развоја и утицаја пресудних за формирање Царичиног Града у 6. веку

- анализа начина градње и примењених материјала кроз утврђивање њиховог порекла

- типологија сакралних објеката на Царичином Граду и у његовој непосредној околини

- дефинисање градитељских и других утицаја Царичиног Града на развој и настанак сакралне архитектуре и појединих облика јавне архитектуре у непосредном окружењу града

-утврђивање релативних хронолошких односа између појединих објеката на Царичином Граду

-употпуњавање постојеће ситуације насеља новим подацима добивеним најновијим архитектонским истраживањима на локалитету.

1.2.3 Радне (полазне) хипотезе

Царичин Град спада међу најзначајније споменике културе у Србији. Упркос значају, ово рановизантијско налазиште је недовољно проучено, због своје величине, недостатка финансијских средстава, слојевитости, неприступачности у појединим деловима и неадекватног досадашњег интереса за њихову ревитализацију. У раду на тези се, зато, полази од неколико претпоставки:

-С обзиром на досадашње стање истражености и упоредне анализе, могуће је направити тачан хронолошки и просторни распоред појединих објеката, њихову просторну организацију, конструкцијске карактеристике, изглед као и предлог идеалне реконструкције објеката где налази омогућавају реконструкцију, а на основу документационе основе која укључује цртеже постојећег стања, фотографије са ископавања и писану грађу.

-Насеље Царичин Град се, на основу аргумената који су у тези утврђени, може са великом вероватноћом идентификовати са *Iustiniana Prima*-ом.

-Типолошка класификација сакралних објеката у граду и околини је слојевита и одражава специфично прожимање источних и западних утицаја

-Царичин Град, својом диспозицијом у простору и архитектонским облицима представља културну вредност светских размера, а то се утврђује на основу упоредних истраживања са насељима сличних карактеристика и из истог периода.

1.2.4 Научне методе истраживања

За истраживачки рад у оквиру ове докторске дисертације, која се односи на урбану структуру, фортификацију и архитектонске облике Царичиног Града је коришћено неколико научних метода:

-Аналитички метод (код анализирања прикупљених стручних извештаја и других писаних извора, старих цртежа и планова, затим код анализе урбанистичких и архитектонских елемената у архитектури Царичиног Града и архитектури 6. века у окружењу);

-Упоредни метод (код упоређивања историјских и друштвених збивања и развоја архитектуре и урбанизма 6 века на подручју Илирика, затим код упоређивања урбанистичко-архитектонских структура у околини Царичиног Града);

-Дескриптивна метода;

-Типолошки метод (којим су у раду обрађене грађевине верског карактера);

-Синтетичко извођење закључака о архитектонском значају и квалитету архитектуре и урбанизма Царичиног Града;

-Метод вредновања.

1.3 Значај теме истраживања у научном, методолошком и друштвеном погледу

Предложеном докторском дисертацијом утврђен је развој урбане и архитектонске форме Царичиног Града од оснивања у првој половини 6 века н.е. до нестанка почетком 7 века н.е., историјска подлога развоја, допуњена је грађа о појединим објектима у граду и

појединим деловима града, установљена је типолошка класификација појединих (пре свега верских) објеката, анализирана су остала рановизантијска налазишта у околини и одређена је вредност ове категорије градитељске баштине.

Употпуњен је комплетан ситуациони план новим детаљима који недостају у досадашњим ситуационим плановима, са тачно дефинисаним димензијама и просторним положајем свих видљивих делова Царичиног Града, који касније може користити као подлога за даља истраживања

У току истраживања, које траје сто година, није пронађен никакав натпис који би говорио у прилог томе да је ова насебина *Iustiniana Prima*. У дисертацији се на посредан начин, сагледавајући окружење и налазишта у околини из истог периода, доказује да на подручју од Ниша (*Naissus*), до Скопља (*Scupi*) и Приштине (*Iustiniana Secunda*) нема, по величини самог града и репрезентативности његових објеката, бољег кандидата за идентификацију са *Iustiniana Prima*-ом од Царичиног Града.

Резултати истраживања предложене докторске дисертације могу бити подлога за израду адекватних детаљних урбанистичко - техничких и конзерваторских услова за заштиту рановизантијских утврђења, а потом и одговарајућих пројеката обнове и ревитализације. На основу унапређеног познавања развоја насеља и архитектуре ове категорије градитељске баштине може се дефинисати адекватна методологија рада, која у процесу обнове омогућава чување изворне вредност и аутентичност споменика културе.

2 Преглед досадашњих истраживања

С обзиром да истраживања на Царичином граду трају пуних сто година, ради прегледности она су систематизована кроз три периода: пре Првог светског рата, период између два светска рата и период после Другог светског рата.

2.1 Период пре Првог светског рата

Крајем XIX века, рушевине града су приметили ретки учени путописци. Скровит положај овог насеља је вероватно узрок због кога се први подаци о Царичином Граду јављају тек у овом периоду. Рушевине је први описао **Мита Ракић** (1846-1890), секретар Министарства унутрашњих дела и редовни члан Српског ученог друштва, у листу *Отаџбина* 1880. године² у чланку „Изгубљени град у долини Пусте реке“, а четири године касније спомиње их и **Милан Милићевић** (1831-1908)³.

Почетком XX века **Феликс Каниц** (Felix Philipp Emanuel Kanitz, 1829-1904) даје врло оскудан опис овог места. „...налазе се код Свињарице остаци **неке римске тврђаве**. Њен положај само 10 миља од каструма код Злате може се објаснити античким путем који је туда ишао...“⁴. Спомиње га и **Вилхелм Томашек** (Wilhelm Tomaschek, 1841-1901) (*Miscellen aus der alten Geographie, Zeitschr. f. d. Österr. Gymnasium* 25, 1874, 658 и у *Real Enzyklop. Pauly – Wissowa* 3, 1899 s. v. *Bederiana*)⁵ и предлаже га за идентификацију са Јустинијановом Бедеријаном. Сличну претпоставку је изразио и **Евгени Е. Голубински** (Евгений Евсигнеевич Голубинский, 1834-1912)⁶

Остаци града доспели су у жижу интересовања научне јавности након првих археолошких ископавања спроведених почев од 11. августа 1912. године под руководством **Владимира Петковића** (1874-1956), тада млађег помоћника чувара Народног музеја који је отворио прве сонде и тиме започео вишедеценијско истраживање.

Србија се тада налазила непосредно пред својим новим ослободилачким ратом са Отоманском империјом. Није било времена за веће археолошке захвате. За 24 дана, колико је Петковић имао на располагању, успео је да отвори на највишем платоу овог узвишења, делове тробродне базилике дуге 70m, са тројном апсидом, трочланим олтарским простором, свештеничким степенишним седиштима (*sintronon*) и на западном делу, портиком са стубовима. Нашао је и јустинијанске капители. Овај објекат својом монументалношћу и лепотом као и обриси града које је могао наслутити, навели су га на помисао да је ипак наишао на Јустинијану Приму (*Iustiniana Prima*). Тако је већ у свом **првом извештају објављеном у Годишњаку Српске краљевске академије 1913. године**⁷, изнео по први пут тезу о **могућој идентификацији Царичиног Града са Iustiniana Prima-ом**. Од тога дана, па све до данас, ово питање, које се сада може сматрати

² Ракић М.: *Из нове Србије*. Отаџбина IV, Београд 1880, 362 – 363.

³ Милићевић М.: *Краљевина Србија*. Краљевска српска државна штампарија, Београд 1884, 352.

⁴ Kanitz F.: *Das Königreich Serbien und das Serbevvolk von Römerzeit bis zur Gegenwart* II. В. Meyer, Leipzig 1909, 328.

⁵ Мано Зиси Ђ.: *Царичин Град – Јустинијана Прима*. Народни музеј Лесковац, Народни музеј Београд 1979, 10.

⁶ Голубински, Е.: *Kratkii Očerk istorii pravoslavnih cerkvei bolgarskoi, serbskoi i ruminskoi*, Москва 1871, 106, 115 и 285-286.

⁷ Петковић В.: Извештај о ископавању у Царичином Граду код Лебана у 1912. години. Годишњак СКА XXVII, Београд 1913, 285 – 291.

углавном закљученим захваљујући уложеним напорима више научника који су до афирмативног решења дошли пажљивим упоређењем историјско-географских података и налаза на самом локалитету, остаје ипак под извесном сенком све до налаза једне директне потврде, којој се само можемо надати.

Балкански ратови а одмах затим и Први светски рат прекинули су за дуже време истраживања на Царичином граду.

2.2 Период између два светска рата

Консолидација је отпочела у саставу Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Тако су се тек 1936. године стекли услови за наставак радова. Владимир Петковић, уважени професор Универзитета, директор Народног музеја у Београду и члан Српске краљевске академије, велики зналац наше средњовековне уметности, враћа се Царичином Граду. До следећег рата спроведена су најобимнија истраживања у нашој земљи.

Довршио је рад на великој базилици. Открио је писцину са портиком, систем довода и одвођења воде. У нартексу је наишао на мозаике, иначе прилично оштећене, са представама птица и са еухаристичним котарицама. На северној страни цркве, открио је портик са стубовима. У овој кампањи изашао је и изван бедема града, откопавши, поред Свињаричке реке пећи за топљење руде као и базилику у Свињарици. Ово откриће је исте године публиковано у форми извештаја са ископавања који садржи основу Епископске базилике и доста фотографија, пре свега камене пластике.⁸

Кључ за решење енигме Јустиниане Приме, подстакнут Прокопијевим текстом, потражио је у околини града. Већ идуће године улази у сарадњу са словеначким стручњаком **Францом Месеснелом** (France Mesesnel, 1894-1945). Акропол је сада био потпуно отворен. Црква је откопана скоро у целости. Пронађени су и протезис и ђаконикон, у наосу су нађени моћни композитни капители и четири масивне камене плоче које су се налазиле с обе унутрашње стране централног брода. Месеснел пренагљено идентификује откопану грађевину централног плана са маузолејом са кубетом на четири стуба, за коју се касније испоставило да је баптистеријум. У Старинару објављује извештај са ових ископавања дајући прегршт фотографија «маузолеја» и «гробнице», како је протумачио писцину, а такође прилаже и цртеж споменуте грађевине.⁹ На основу ове идентификације **Андре Грабар** (André Grabar, 1896-1990) је, без провере на терену уврстио овај објекат у редове својих мартрија.¹⁰ Хипотеза о куполи или балдахину од лаког материјала изнад камених плоча, чију би конструкцију носили композитни капители, коју је изнео Владимир Петковић није наишла на опште прихватање¹¹. Данас се углавном

⁸ Петковић В.: *Ископавање Царичина Града код Лебана*. Старинар сер. III, XII, Београд 1937, 81 – 92. , исти: *Ископавање Царичина Града код Лебана 1937*. Југословенски историјски часопис III, 1 - 4, Љубљана – Загреб – Београд 1937, 612 - 613.

⁹ Mesesnel F.: *Ископавање Царичина Града код Лебана год.1937*. Старинар сер. III, XIII, Београд 1938, 179 – 189.

¹⁰ По Ђ. Мано-Зисију: Grabar A.: *Martyrium*. Recherches sur le culte des reliques et l'art chrétien antique I, Collège de France, Paris 1946, 37,180 – 181, 192, 331, 337, 340, 369, 394, 395, 398, 399.

¹¹ По Ђ. Мано-Зисију: За кубе су: Grabar A.: *L'architecture balkanique avant et après les invasions à la lumière des découvertes récentes*. Académie des inscriptions et belles – lettres. Comptes rendus des séances de l'année 1945. Bulletin d'Avril - Juin, Paris 1945, 270 - 276., Stričević Ђ.: *La rénovation du type basilical dans l'architecture ecclésiastique des pays centrales des Balkans au IX-e – XI-e siècles..* Rapports du XII-e Congrès international des études byzantines, Belgrade – Ochride 1961, 176, 183, 185, 206. Против: Bošković Ђ.: *L'architecture de la Basse Antiquité du Moyen Age dans les régions centrales des Balkans*. Rapports du XII-e Congrès international des études byzantines, Belgrade – Ochride 1961, 159 – 161.

сматра да су централни и бочни бродови били покривени равном таваницом. У овој другој послератној години истраживања откопан је и баптистеријум, постављен јужно од ђаконикона епископске цркве, тако да обе грађевине чине једну архитектонску целину. У простору испод куполе откривена је писцина у облику крста, обложена мермером.

До почетка Другог светског рата, Владимир Петковић је успео да истражи и такозвану епископску палату. То је комплекс грађевина на простору од око 200m². Протумачен је као епископски двор са анексима. По њему, у централној грађевини се налази свечана сала, док су источне и западне просторије намењене црквеним радионицама, односно свештеничким и гостинским становима. Овакво тумачење објеката о којима је реч, иако је прихватљиво није и дефинитивно. У свом тексту који је објављен у Старинару XIV¹², опет у форми извештаја објављује ситуацију Акропоља, са свим истраженим објектима. Такође даје и наговештај кружног трга, како каже: «највероватније форум», затим и западног портика Јужне улице Горњег Града. Осим тога, први пут је писао о просторијама уз западни портик Јужне улице, њих 24. У овом извештају први пут је публикована и Крстобразна црква у Горњем граду, коју је Владимир Петковић тада идентификовао као градску вилу (*villa urbana*), „вила са портикусом, која подражава вилу са перистилом“.

У току 1940. године откопан је у целости кружни трг са деловима улица које су од њега полазиле ка неким од капија. Трг је у пречнику имао 22m, са портиком широким 3m. У средини кружне површине пронађен је камени постамент на који је била постављена статуа цара. Овом приликом на самом тргу пронађена су два велика комада ливене бронзе, делови, највероватније, стојеће фигуре Јустинијана са одећом и оклопом римског генерала. Започето је и откопавање велике зграде са источне стране северне улице.¹³

У истом периоду **Балдуин Сариа** (Balduin Saria, 1893-1974) говори о византијском оловном печату који на основу монограма датира у 565. годину¹⁴, са циљем што прецизнијег дефинисања хронолошког оквира настанка града.

Уследио је Други светски рат, те су истраживања прекинута на одређено време.

2.3 Период после Другог светског рата

Владимир Петковић се овом проблему вратио ускоро после рата, овога пута заједно са Андре Грабаром у часопису Археолошке свеске (**Cahiers Archeologique**)¹⁵. Аргументи које су ова два научника изнела у погледу идентификације Царичиног Града са Јустинијаном Примом били су заиста убедљиви тако да се међу најеминентнијим стручњацима из ове области нашао велики број оних који су били спремни да прихвате ову тезу.

У новим условима социјалистичког друштва велики број институција даје подршку нашим научницима за продужетак истраживања на Царичином Граду. Српска академија наука даје пуну подршку Археолошком институту у пословима везаним за Царичин Град.

¹² Петковић В.: *Ископавање Царичина Града код Лебана 1938. год.* Старинар сер. III, XIV, Београд 1939, 141 – 152. Погледати још и : Петковић В. *Извештај о ископавању Царичина Града код Лебана*. Годишњак СКА XLIX, Београд 1939, 349 - 352. исто: *Ископавање Царичина Града 1938. год.* Југословенски историјски часопис V, Љубљана – Загреб – Београд 1939, 381 – 383.

¹³ Петковић В.: *Извештај о ископавању у Царичином Граду 1940. год.* Годишњак СКА L, Београд 1940, 259 - 261.

¹⁴ Saria B.: *Византијски оловни печат из Царичина Града*. Старинар сер. III, XIV, Београд 1939, 3 – 6.

¹⁵ Grabar A.: *Les monuments de Tsaritchin Grad et Justiniana Prima*. Cahiers Archéologiques III, Paris 1948, 49 – 63. и Petković V.: *Les fouilles de Tsaritchin Grad*. Cahiers Archéologiques III, Paris 1948, 40 – 48.

Институт, заузимањем **Ђурђа Бошковића** (1904-1990) предузима систематска археолошка истраживања. Поред ових активности и Завод за заштиту споменика културе НРС, захваљујући интересовању **Милорада Панића-Сурепа** (1912-1968), у почетној обновљеној активности инсистира на конзерваторским захватима и одржавању ископина¹⁶.

Изненађујуће брзо 1947. године, две године по окончању Другог светског рата, обнављају се радови на Царичином Граду. Владимир Петковић упућује двојицу већ афирмисаних стручњака, професора **Светозара Радојчића** (1909-1978) и проф. **Александра Дерока** (1894-1978)¹⁷ на Царичин Град. Настављена су обимна откопавања у четвртима око кружног трга. Подаци из ове кампање омогућили су реконструкцију основа скоро свих зграда око трга. Источна улица отворена је у њеној целој дужини. Централни део источне капије, са широком полукружном основом, потпуно је рашчишћен. Откривање северне улице знатно је напредовало у дужину. Откопавање велике зграде са источне стране северне улице приведено је скоро крају. Показало се, да је то црква с атријумом и великим подземним просторијама (криптом). Откопана је источна капија. Настојало се да се открије што више фортификацијских елемената и у том смислу обављена су истраживања у Доњем граду. Том приликом откривена је јужна капија као и куле по угловима бедема. Откопана је и брана на Царичинској реци источно од локалитета. Евидентирани су и локалитети од Радиновца и Рујковца, до Злате и Бреговине. Описи, фотографије и цртежи споменутих објеката су публиковани.¹⁸ Годину дана касније проф. **Слободан Ненадовић** је извршио прва геодетска мерења као и конзервацију објеката на Акропољу, о чему ће тек бити речи.

1949. године руковођење радовима на Царичином Граду поверено је археологу **Ђорђу Мано Зисију** (1901-1995). Треба споменути да је у својим истраживањима нарочито на пословима конзервације имао драгоцену помоћ архитекте **Невенке Петровић – Спремо** (1925-1970), која је својим научним прилозима дала велики допринос објашњавању архитектонско-грађевинског феномена овог културно историјског комплекса, бавећи се пре свега пропорцијским односима¹⁹. У радовима су учествовали и дали свој допринос, поред Ђорђа Мано Зисија и Невенке Петровић и Ђурђе Бошковић, **Ђорђе Стричевић**, **Бранислав Вуловић**, **Фрањо Баришић** (1914-1988). У овом периоду декоративном пластиком се бави историчарка уметности др **Иванка Николајевић – Стојковић** (1921-1990)²⁰.

¹⁶ Мано Зиси Ђ. (1964): *О педесетогодишњици радова на Царичином Граду*. Старинар н.с. XV - XVI, Београд, 53 - 59.

¹⁷ Дероко А., Радојчић С.: *Откопавање Царичина Града 1947. године*. Старинар н. с. I, Београд 1950, 119 – 142.

¹⁸ Дероко А., Радојчић С.: *Византијске старине у Јабланици и Пустој Реци*. Старинар н. с. I, Београд 1950, 175 – 181., и исто: *Откопавање Царичина Града 1947. године*. Археолошки институт САН, Београд 1950, 31. (садржи и: *Византијске старине у Јабланици и Пустој Реци*)

¹⁹ Петровић Н.: *Пропорције и мере основа црквених грађевина у Царичином Граду*. Старинар н.с. VII-VIII, Београд 1956-1957, 165 - 172.; иста: *Пропорције и мере основа црквених грађевина у Царичином Граду*. Гласник САН VIII, 1, Београд 1956, 76 – 77.; иста: *Квадрати у пропорцијама архитектуре у Царичином Граду*. Гласник САН IX, 4, Београд 1957, 422 - 423.; иста: *Прилог проучавању пропорција архитектуре у Царичином Граду*. Старинар н.с. IX-X, Београд 1958-1959, 219 - 221. ; иста: *Пропорцијски односи у базиликама Илирске префектуре*. [Посебна издања Археолошког института, књига 7], Археолошки институт Београд 1971, 25 – 28, 32 – 34, 50 – 52, 91, 93, 99.

²⁰ Nikolajević Stojković I.: *Les monuments de la décoration architecturale en Serbie d'und atelier local du VI-e siècle*. Actes du V-e Congrès international d'archéologie chrétienne (Studi di antichità cristiana XXII.) Roma – Paris 1957, 467 - 469., исто: *Рановизантијска архитектонска декоративна пластика у Македонији, Србији и Црној*

Професор Ђурђе Бошковић пише неколико чланака у којима наглашава значај овог локалитета²¹. Међу првима се бавио урбанизмом Царичиног Града²².

Невенка Спремо-Петровић је доста пажње посветила проучавању Базилике са криптом у Горњем граду. У Старинару III-IV даје детаљан опис овог објекта, цртеже, фотографије и покушај реконструкције.²³ Ову реконструкцију оспорава касније **Владислав Поповић** (1930-1999)²⁴, а затим обе демантује **Чедомир Васић** (1943) дајући нов предлог реконструкције.²⁵

Следећих година настављена су истраживања на Царичином Граду, која редовно прате извештаји. 1947. године је истраживана траса водовода²⁶. 1949. и 1950. вршена су истраживања на базилици са трансептом у Доњем граду, а 1952. године је први пут откопана триконхална црква ван бедема. О овим налазима у свом извештају пише Ђорђе Мано Зиси²⁷. 1953. и 1954. године се интензивно ради на грађевинама североисточно и југозападно од кружног трга.²⁸ Цистерна у доњем граду је откривена након сондажних истраживања 1954-55. године, а исте године су истраживане и терме ван бедема.²⁹ О термама опширније говори Невенка Петровић³⁰. Наредни откривени објекат је Базилика у подножју Акропоља, 1957.³¹ Године 1957-1960. испитиван је карактер западног дела Средњег града.

У овом периоду било је покушаја објашњења техничких проблема снабдевања водом Акропоља, Средњег и Доњег града³². 1959. је истражена стамбена кућа или Villa

Гори. [САН, Посебна издања ССLXXIX, Византолошки институт 5], САН, Београд 1957, 3, 4, 37, 51 – 59, 73, 91 – 95, 97 – 98.

²¹ Вошковић Ђ.: *Nouvelles byzantines de Yougoslavie*. Atti dell'VIII Congresso di Studi Bizantini, Palermo 1951, II (Studi Bizantini e Neoellenici VIII), Roma 1953, 86 – 87., Бошковић Ђ., Вуловић Б., Стричевић Ђ.: *Царичин Град – Куришумлија - Студеница*. Гласник САН VI, 1, Београд 1954, 106., Бошковић Ђ.: *О значају археолошких истраживања на Царичином Граду*. Старинар н.с. XV - XVI, Београд 1964, 47 - 52., Вошковић Ђ.: *L'architecture de la Basse Antiquité du Moyen Age dans les régions centrales des Balkans*. Rapports du XII-e Congrès international des études byzantines, Belgrade – Ochride 1961, 159 – 161.

Бошковић Ђ., Вуловић Б.: *Царичин Град – Куришумлија - Студеница*. Старинар н.с. VII – VIII, Београд 1956, 173 – 180.

У наведеним делима се дискутовало о триконхосу. Ова дискусија била је заподенута открићем триконхалне цркве лоциране југоисточно ван бедема града

²² Бошковић Ђ.: *Нешто из урбанизма Царичина града*. Старинар н.с. II, Београд 1951, 273 - 276.

²³ Спремо Петровић Н.: *Базилика са криптом у Царичином Граду*. Старинар н.с. III – IV, Београд 1952-1953, 169 – 180.

²⁴ Поповић В.: *La signification Historique de l'Architecture religieuse de Tsaritchin Grad*, Ravenna 1979, 249-311, fig. 12.

²⁵ Васић Ч.: *Базилика Ц на Царичином Граду – нов предлог реконструкције основе*. Старинар број XXXVI, Београд 1985, 203 – 214.

²⁶ Дероко А., Радојчић С.: *Византиске старине у Јабланици и Пустој Реци*. Старинар н.с. I, Београд 1950, 175 – 181.

²⁷ Мано Зиси Ђ.: *Ископавања на Царичином Граду 1949 – 1952 године*. Старинар н.с. III-IV, Београд 1952 - 1953, 127 - 168.

²⁸ Мано Зиси Ђ.: *Ископавања на Царичином Граду 1953 и 1954. године*. Старинар н.с. VI-VIII, Београд 1956-1957, 311 - 328.

²⁹ Мано Зиси Ђ.: *Ископавања на Царичином Граду 1955 и 1956. године*. Старинар н.с. V-VI, Београд 1954-1955, 155 - 180.

³⁰ Петровић Н.: *Купатило у Царичином Граду*. Гласник САН X, 2, Београд 1958, 254.

Петровић Н.: *Терме у Царичином Граду*. Старинар н.с. XII, Београд 1961, 11 - 20.

³¹ Мано Зиси Ђ.: *Нова базилика на Царичином Граду*. Старинар н.с. IX-X, Београд 1958-1959, 295 - 305

³² Петровић Н.: *О водоводу Царичиног Града*. Старинар н.с. XX, Београд 1970, 289 - 298.

Urbana, која се налази на тераси јужно од базилике у подножју Акропоља, у Средњем граду³³.

Радовима у 1964. години истраживана је Двојна црква у Доњем граду³⁴, а 1966. Терме у Доњем граду уз западну кулу јужне капије Средњег града³⁵.

Истраживања Ђорђа Мано Зисија завршена су 1968. године. Успео је да до краја свог рада на Царичином Граду у целости истражи базилику са трансептом, двојну цркву и започне истраживање терми уз јужну капију Средњег града.

Доста је било и чланака са тематиком везаном за урбанизам Царичиног Града, а самим тим и за хронологију грађења објеката. На ову тему се огласио најпре Ђурђе Бошковић, затим Невенка Петровић³⁶, да би Чедомир Васић дао 1987. године објашњење хронолошких односа које је данас опште прихваћено³⁷.

Истраживања на Царичином Граду су настављена 1975. године, а радове су преузели **Владимир Кондић** (1933-1993) и Владислав Поповић.³⁸ Велики научни допринос истраживању Царичиног Града дао је и Чедомир Васић решавајући многа питања везана за хронологију изградње објеката у граду.

1975. године је пронађена једнобродна црква ван бедема града, у литератури познатија као «Црква Ј», а 1976. је истраживана цигларска пећ у западном профилу Свињаричке реке, у подножју брега на коме је подигнут град.

Од 1978. године у пројекат истраживања Царичиног Града укључена је и Француска школа у Риму (**Ecole Francaise de Rome**) са професором Жан Мишел Спизером (**Jean Michel Spieser**, 1943) и Ноелом Дивалом (**Noel Duval**, 1929) са Сорбоне. Око пројекта је окупљен већи број француских и српских научника из различитих институција. Верификациона истраживања су обављена на простору Акропоља а великим систематским истраживањима захваћен је југоисточни сектор Средњег града. Као резултат ове сарадње објављен је велики број чланака у којима су систематизована сва досадашња сазнања³⁹.

У току истраживања које траје готово сто година није пронађен никакав натпис који би говорио у прилог томе да ли је ова насеобина Iustiniana Prima. Самим тим постоје многи радови који се баве покушајима убикације Царичиног Града. Поред већ споменутих чланака са овом тематиком, Фрањо Баришић пише о проблемима убикације Царичиниј Града и тврди да је Iustiniana Prima град који се налазио у Средоземној Дакији, а не у

³³ Мано Зиси Ђ.: *Ископавања на Царичином Граду*. Старијар н.с. XVII, Београд 1966, 163 - 166

³⁴ Мано Зиси Ђ.: *Ископавања на Царичином Граду*. Старијар н.с. XVII, Београд 1966, 163 - 166.

³⁵ Мано Зиси Ђ.: *Терме крај средње капије у субурбијуму Царичина Града*. Старијар н.с. XX, Београд 1970, 205 - 212.

³⁶ Петровић Н.: *О урбанизму Царичиног Града*. Старијар н.с. XV - XVI, Београд 1964, 61 - 67.

³⁷ Васић Ч.: *Релативни хронолошки односи између објеката на Акропољу Царичиног Града*. Саопштења број XIX, Београд 1987, 127 - 138.

³⁸ Popović V.: *Les témoins archéologiques des invasions avaro - slaves dans l'Illyricum byzantin*. Mélanges de l'École Française de Rome, Antiquité, 87, 1. Rome 1975, 485, 486, 491, 497 - 502.

Кондић В., Поповић В.: *Царичин Град – утврђено насеље у византијском Илирику*. Галерија САНУ 33, Београд 1977, 427.; Поповић В.: *Грчки натпис из Царичиног града и питање убикације Прве Јустинијане*. Глас ССCLX САНУ, књига 7, Београд 1990, 53 - 108.

³⁹ *Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin: actes du colloque organisé par l'École française de Rome (Rome, 12 - 14 mai 1982)*. Ecole française (1984), 542.

Duval N., Popović V.: *Caričin Grad I, Les basiliques B et J de Caričin Grad, quatre objets remarquables de caričin grad le trésor de Hajdučka vodenica*, Institut archéologique de Belgrade – Belgrade; Ecole française de Rome – Rome 1984, 193.

Bavant B., Kondić V., Spieser J.: *Caričin Grad II, Le quartier Sud – Ouest de la ville haute*. Institut archéologique de Belgrade, Ecole française de Rome, Belgrade – Rome 1990, 373.

Дарданији, како је у неким изворима тврђено⁴⁰. Владислав Поповић се проблемом убикације бави кроз грчки натпис пронађен на Базилици са трансептом⁴¹.

После смрти Владимира Кондића и Владислава Поповића, од 1997. године радове на истраживању Царичиног Града преузимају **Вујадин Иванишевић** (1958) и **Бернар Баван** (Bernard Bavant, 1947). За мање од једне деценије археолошким истраживањима је регулисан југоисточни сектор Доњег града (о чему говоре у својим извештајима)⁴² и истражени, археолошки најмање атрактивни, велики сегменти фортификационог система.

У новије време **Михаило Милинковић** указује на потребу проучавања локалитета на Злати, као и проучавање осталих рановизантијских утврђења на југу Србије. Чак као могућност наводи и идентификовање Iustiniane Prime са Златом, уколико будућа ископавања покажу да испод овог нема културних слојева⁴³.

2.4 Преглед досадашњих конзерваторских активности на Царичином Граду

Кад су конзерваторски радови на Царичином Граду у питању, активности су готово безначајне. Прве сасвим скромне радове на заштити објеката Акропоља предузео је Слободан Ненадовић⁴⁴ 1950. године, постављањем бетонских капа на зидовима објеката Акропоља. Нешто обимније и квалитетније конзерваторске радове извршила је Невенка Спремо-Петровић у оквиру археолошких истраживања Ђорђа Мано-Зисија 1949-1968. године, када су урађене и мање интервенције на мозаицима у базилици са трансептом, триконхалној цркви и термама ван бедема⁴⁵.

Од 1972. године радови на конзервацији објеката Царичиног Града поверени су Заводу за заштиту споменика културе Ниш, када је изведена конзервација на триконхалној цркви, термама ван бедема, цркви Ј ван бедема, на делу аквадукта, двојној цркви, делу јужног бедема Средњег града, делу бедема Акропоља, епископској базилици, баптистеријуму, консигнаторијуму и епископској палати. Подаци о овим конзервацијама налазе се у Заводу за заштиту споменика и нису публиковани. Последњи већи радови на конзервацији објеката Царичиног Града изведени су 1981. године. Тек тридесет година након тога, 2010. године је започета конзервација бедема Акропоља. До данас су приведени су крају радови на бедему, сем простора источне капије Акропоља између источних

⁴⁰ Barišić F.: *Dosadašnji pokušaji ubikacije grada Justiniana Prima*. Zbornik Filozofskog fakulteta VII – 1, Beograd 1963, 127 – 142.

⁴¹ Поповић В.: Грчки натпис из Царичиног града и питање убикације Прве Јустинијане. Глас ССCLX САНУ, књига 7, Београд 1990, 53 - 108.

⁴² Баван Б., Иванишевић В.: *Царичин Град – преглед истраживања 2007. и 2008. године*. Лесковачки зборник, књига 49, Лесковац 2009, 247 – 258., исти: *Царичин Град, археолошка истраживања*. Археолошки преглед бр. 4, Београд 2008, 138 – 141., исти: *Царичин Град – истраживања од 1998. до 2003. године*. Лесковачки зборник, књига 45, Лесковац 2005, 23 – 36., исти: *Царичин Град (1998 – 2003.)*. Старица, књига LIII/LIV, Београд 2004, 301 – 309., исти: *Царичин Град – истраживања у 2000. години*. Лесковачки зборник, књига 42, Лесковац 2002, 55 – 68., исти: *Царичин Град – истраживања у 1997. години*. Лесковачки зборник бр 38, Лесковац 1998, 419 - 425.

⁴³ Милинковић М.: *О потреби научног проучавања локалитета Злата - Кале*. Ниш и Византија V 2006, Ниш 2007, 191 - 203.; исти: *Нека запажања о рановизантијским утврђењима на југу Србије*. Ниш и Византија III 2004, Ниш 2005, 163 - 182.

⁴⁴ Ненадовић С.: *Конзервација Царичина Града*. Музеји 2, Београд 1949, 91 – 94. исти: *О неким споменицима из Царичина града и околине*. Музеји 5, Београд 1950, 140 – 166.

⁴⁵ Петровић Н.: *Радови на конзервацији објеката Царичиног Града 1954 – 1956. године*. Зборник заштите споменика VIII, Београд 1957, 131 - 136.

потковичастих кула. Руководилац радова је био арх. Миле Вељковић из Завода за заштиту споменика културе Ниш.

2.5 Стање истражености архитектуре и урбане структуре Царичиног Града

Степен истражености Царичиног Града може се посматрати из два угла. Он се с једне стране може изразити упоређивањем површина истражених и неистражених делова града, било да се ради о површинама унутар бедема или у ванбедемском подручју. Збир површина свих сонди и ископина многобројних објеката унутар бедема износи приближно 38500 m², односно 3,85 ha. То чини око 55 % у односу на укупну површину града унутар бедема која износи око 70.000 m² или 7 ha. У ванбедемској зони је истражено приближно 1800 m² (терме ван бедема, црква Ј, триконхална црква и део аквадукта), док укупна површина ванбедемског простора није дефинисана. Овакав механички приступ ствара једну бројчану слику истражености локалитета. Посматрајући бројеве може се закључити да је добар део града истражен, и проучен.

Сем тога, стање ствари је сагледано и са аспекта значаја истраживаних објеката. Откопани и истражени су сви најзначајнији објекти. Почев од Акропоља, који је у целости истражен и на коме су поред епископске базилике истраживани и баптистеријум, консигнаторијум и епископска палата, истражен је добар део Средњег и Доњег града. Неистражени су остали углавном стамбени делови са објектима нижег квалитета градње, а такође још увек није у потпуности дефинисан северни и западни бедем Средњег града. До сада је истражено, сем комплетног Акропоља укупно 9 верских објеката, кружни трг са комплексом грађевина око њега, источна, западна, јужна и делимично северна улица Средњег града, вила урбана, принципија, терме унутар и ван бедема, цистерна, као и део стамбених објеката Доњег града.

2.6 Стање очуваности архитектуре Царичиног Града

За стварање укупне слике о структури једног насеља веома је важно стање очуваности откривених објеката. Остаци Царичиног Града су озбиљније били девастирани још од стране његових становника. Наиме, и приликом градње самих објеката у Царичином Граду постоји знатна разлика у квалитету израде појединих објеката. Најквалитетнији и најмонументалнији су свакако објекти верског карактера, пре свега они на Акропољу као архиепископском седишту града. Доста квалитетно су грађени и значајни објекти у Средњем граду, док је стамбеним објектима Доњег града и оним у подграђима поклањана најмања пажња.

Када је златно доба владавине Јустинијана прошло и када је моћ Византијског царства почела да слаби и у граду долази до промена. За овај период су карактеристичне адаптације и преградње уличних портика, насељавање слободног простора између грађевина, бедема и улица. Градња је слабијег квалитета, са зидовима од ломљеног камена и блата, или малтера лошијег квалитета. Унутар постојећих грађевина долази до преграђивања. Атријуми, нартекси и пастофорије губе своју основну функцију и користе се у профане сврхе. Није искључено да су неки верски објекти потпуно напуштени⁴⁶. На овај начин у најкаснијим фазама живота Царичиног Града долази до девастирања споменутих објеката. Живот града се завршава великим пожаром, о чему говоре нагорели остаци и

⁴⁶ Кондић В., Поповић В.: *Царичин Град – утврђено насеље у византијском Илирику*. Галерија САНУ 33, Београд 1977, 169.

гареж пронађена приликом ископавања. Касне конструкције од блата и камена и грубља керамика се често приписују Словенима, који су наводно населили град у VII веку. Међутим, сиромашне куће илуструју пре свега процес рурализације града пре него што је пао у руке Аварима.⁴⁷

Након пропасти града, судећи по археолошким остацима, у њему се више не обнавља живот. Зуб времена је на остацима опустелог града учинио своје. Девастацији објеката Царичиног Града допринело је локално становништво које је рушевине користило као богато налазиште грађевинског материјала, бесплатни мајдан. Примера ради, у цркви Св. Илија, чија основа припада типу цркава из XV века, а над којом је касније подигнута нова црква, постоји доста камене пластике пренете са Царичиног Града. Часна трпеза је у ствари база стуба, а у зиду су узидани Јустинијански капители. Чак и у данашње време се могу видети опеке античког формата, или читави капители и базе стубова узидани у локалне куће, ограде, стајске или друге објекте.

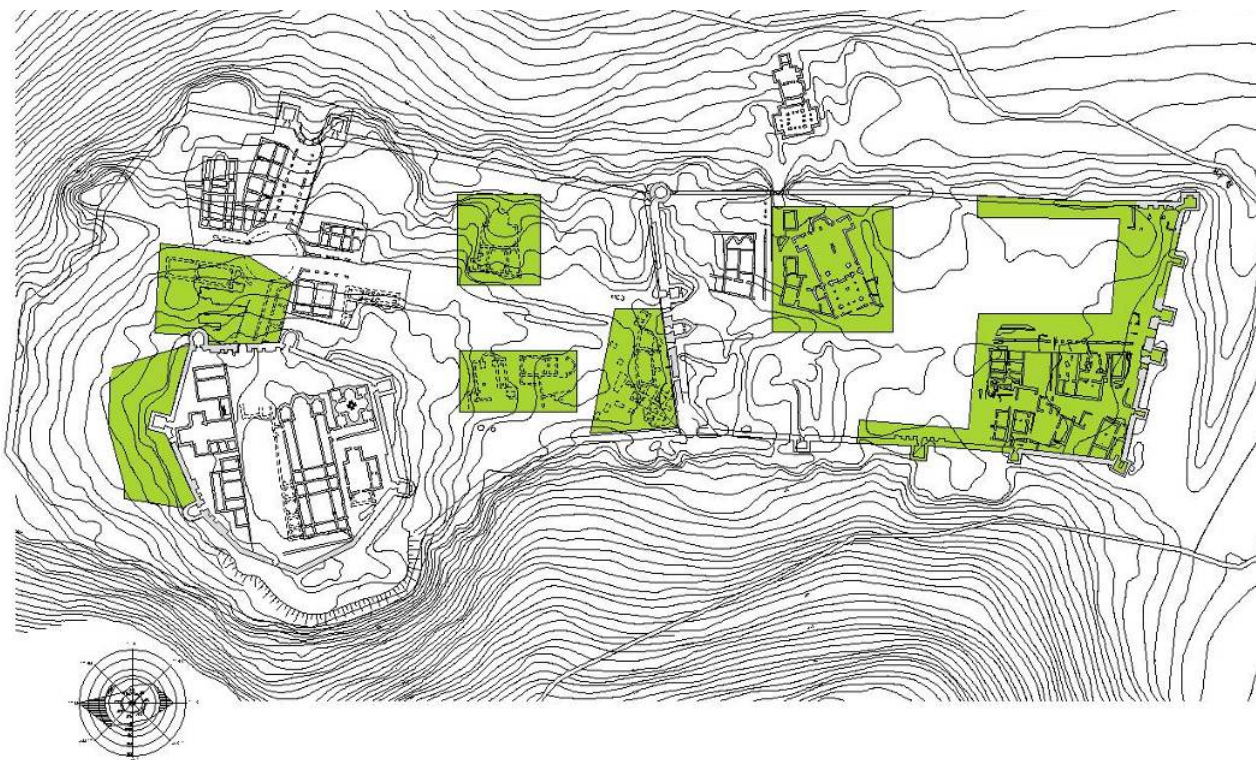

Слика 2: Делови камене пластике са Царичиног Града уграђени у цркву Св. Илије на брежуљку источно од Царичиног Града

Балкански ратови, Први, а затим и Други светски рат су прекидали истраживање и остављали откопане остатке препуштене временским приликама. Проблем је и у томе што је истраживање вршено јако дуго, парцијално, при чему објекти нису паралелно и конзервирани па су данас неки од њих непрепознатљиви.

У претходним поглављима је дат историјат истраживања на Царичином Граду, као и историјат конзерваторских активности. Као што је већ речено, последњи већи радови на конзервацији објеката Царичиног Града изведени су 1981.године, да би се са истим наставило после паузе од 30 година конзервацијом бедема Акропоља. Дакле, конзерваторска активност на Царичином Граду у великој мери заостаје за археолошким ископавањима. Површина од готово 1,8 хектара је откопана а неконзервирана. Горњи слојеви конструкција из године у годину бивају квашени, изложени снегу, препуштени мразу, а касније и одмржњавању што на крају резултира пропадањем. Дobar део објеката није могуће конзервирати, јер археолошки радови нису приведени крају.

⁴⁷ Мано Зиси Ђ.: *Ископавања на Царичином Граду 1953 и 1954. године*. Старинар н.с. V-VI, Београд 1954-1955, 162.

Слика 3: Неконзервирани, а истраживани делови Царичиног Града

Одвођење воде са локалитета након археолошких радова није решено, што додатно доприноси девастацији објеката.

Слика 4: На слици: југоисточна угаона кула (лево) и југозападни сектор Доњег града (десно)

Ради илустрације пропадања објеката који су неконзервирани и изложени атмосферилијама, на слици је приказана југозападна угаона кула, чије је откопавање извршено 2004. године. Прва од три слике приказује стање споменуте куле 2005. године, само годину дана након чишћења, на другој је представљено њено стање 2006., а на трећој 2009. године.

Слика 5: Стање југозападне угаоне куле

Следећа слика илуструје стање југоисточне угаоне куле непосредно после ископавања, и пар година након тога.

Слика 6: Југоисточна угаона кула

На наредној слици се види упоредно стање југозападног сектора Горњег града-Принципијум непосредно након ископавања и стање 2007. године.

Слика 7: Југозападни сектор Горњег Града

Може се, дакле, закључити да је, што се очуваности објеката тиче стање на Царичином Граду, са изузетком Акропоља и појединих верских објеката веома лоше.

3 Извори за проучавање архитектуре и урбанизма Царичиног Града

3.1 Историјски извори

Историјски извори везани за Iustiniana Prima-у нису ни бројни, ни довољно прецизни у смислу тачног дефинисања положаја овог града. По изворима Јустинијанове XI новеле из 535. године, Iustiniana Prima, његово родно место, лоцирано је у Mediterrana Dacia. По Малали (565. године), Јустинијан и Јустин су Трачани из Бедеријане. Јован Антиохијски (610. године) вели да је место Бедеријана негде идући према Нишу.

1. Свакако, најопширнији је Прокопијев⁴⁸ опис. Прокопије (554 године) у делу De aedif. (IV 1, р. 104, 20-107,2)⁴⁹ у коме пише о Јустинијановој градњи наводи: „Негде у покрајини европских Дарданаца (έν Δαρδάνοις που Εύρωπαιος) који живе иза границе Драчана (μετά τοὺς Ἐπιδανίων ορους), у непосредној близини кастела званог Bederijana, беше село по имену Taurisium. Ту је рођен цар Јустинијан, оснивач сведског царства. Опасавши на брзу руку ово село зидом у облику четвороугла и подигавши на сваком углу по једну кулу, начини кастел са четири куле (Τετραπύριον), па га тако и назва. А поред самог тог места сагради дивну варош и назва је Iustiniana Prima – на латинском језику то значи Прва – одузујући се на тај начин својој родитељки.“ Прокопије даље пише: „И много других знатних и помена достојних (грађевина) саградио је оснивач града. Није лако побројати све храмове божје, немогуће је описати све зграде за надлештва, величину тремова, лепоту тргова, чесме, улице, купатила, продавнице. беше то просто напросто град велик и многољудан и у сваком другом погледу напредан и достојан да буде метропола читаве области. Јер до толико великог значаја се успео. Поред тога, одабран је и за архиепископско седиште Илирика, пошто су остали градови изостајали за њим као првим градом по величини. На тај начин он је цару узвратио славу...“ Дакле, Прокопије упућује да је Iustiniana Prima изграђена по налогу Јустинијана I (527.-565) крај „кастела Bederiana“ и царевог родног „села Taurisium-a“ и замишљена је као велелепан град, управни и црквени центар северног Илирика.

„...И кастел Vedenana обнови из темеља и утврди много боље.

У Дарданији беше стари град који се звао Upriana. Порушивши скоро читав бедем тога града... и подигавши га до дивног уређења какво је сада, назва га Justiniana Secunda... Њој у близини подиже и другу варош које пре није било и назва је, према имену свога ујака, Justinopolis. Увидевши да су временом већ оштећени зидови и Сардике и Ниша, па и Германије и Пауталије, утврди их и ичини неосвојивим за непријатеље“.

2. Јустинијанова Novella XI (из 535):

...ut Primae Justinianae patriae nostrae pro tempore sacrosanctus antistes non, solum metropolitanus, sed etiam archiepiscopus fiat, et certae provinciae sub eius sint auctoritate, id est tam ipsa Mediterranea Dacia, quam Dacia Ripensis, nec non Mysia secunda (= prima, cf. Zeiller, Les origines 388) et Dardania et Praevalitana provincia et secunda Macedonia, et pars secundae Pannoniae, quae in Bacensi (= Bassianensi) est civitate.

⁴⁸ De aedif. IV 1, р. 104, 20-107, 2-према: Византијски извори за историју народа Југославије, том I, Београд 2007, 55-58.

⁴⁹ Баришић Ф.: Историјски извори за историју народа Југославије I, Београд 1955, 53-56.

*...necessarium duximus ipsam glorisissimam praefecturam, quae in Pannonia fuerat constituta, in nostra felicissima patria collocare, quum nihil quidem magni distat a Dacia Mediterranea secunda Pannonia, multis autem spatiis separatur prima Macedonia a Pannonia secunda*⁵⁰...

3. Прокопијева „Тајна историја“ (око 559):

*Јустин из Бедеријане*⁵¹.

4. Хроничар Малала (пре 565):

*Јустин, родом Трачанин, из Бедеријане*⁵²

*И он (Јустинијан) је Трачанин из Бедеријане*⁵³.

4а. Евагрије (око 593):

*Јустин, родом Трачанин*⁵⁴

4б. Ускршња хроника (између 630 - 40):

*Јустин из Бедеријане, Трачанин*⁵⁵

5. Агатија (око 580)

Године 559. један кутригурско — словенски одред опседа Херсонес. На челу одбране стоји млади војсковођа Герман. „*Његова (Германова) отаџбина беше илирски град који се од давнина звао Bederiana, а доцније му је промењен назив у Justiniana Prima. Јер цар Јустинијан, пошто је у њему био рођен, своје родно место достојно је украсио разноврсним делима и од безначајног места створио је богат град и назвао га према своме имену.*“⁵⁶

6. Јован Антиохијски (око 610.)

У једном очуваном фрагменту Хронике, која се завршавала са 610., каже се:...
*Јустин из Бедеријана, кастела који се приближава илирском Нишу.*⁵⁷

Многе особине Царичиног града (положај у односу на околна утврђења, велики број црква, купатила, трг, улице, остаци царске статуе на форуму, Јустинијанов монограм на капителу) одговарају описима о Justiniana Prima-и у изворима Прокопија (*De aedificiis IV I*) и Агатија (*Historiae, V. 21*).

⁵⁰ Ed. C. E. Zachanae v. Lingenthal I, Lipsiae 1881, p. 131. У Nov. 131 (ed C E. Zachanae v. Lingenthal II 267) доноси се нешто измењен списак потчињених епископија, али Dacia Mediterranea и Daidania се поново помињу.

Преузето из Barišić F.: *Dosadašnji pokušaji ubikacije grada Justiniana Prima*. Zbornik Filozofskog fakulteta VII – 1, Beograd 1963, 132.

⁵¹ Procopii *Historia arcana* VI 2, ed. Bonn. 43. Преузето из Barišić F.: *Dosadašnji pokušaji ubikacije grada Justiniana Prima*. Zbornik Filozofskog fakulteta VII – 1, Beograd 1963, 132.

⁵² Malalae Chronicon XVII, ed. Bonn. 410. Преузето из Barišić F.: *Dosadašnji pokušaji ubikacije grada Justiniana Prima*. Zbornik Filozofskog fakulteta VII – 1, Beograd 1963, 132.

⁵³ Malalae Chronicon XVIII, ed. Bonn. 425. Преузето из Barišić F.: *Dosadašnji pokušaji ubikacije grada Justiniana Prima*. Zbornik Filozofskog fakulteta VII – 1, Beograd 1963, 132.

⁵⁴ Evagrii Eccl. Inst. IV 1, ed. J. Bidez - L. Parmentier 153. Преузето из Barišić F.: *Dosadašnji pokušaji ubikacije grada Justiniana Prima*. Zbornik Filozofskog fakulteta VII – 1, Beograd 1963, 132.

⁵⁵ *Clironicon Paschale*, ed. Bonn. I 611. Преузето из Barišić F.: *Dosadašnji pokušaji ubikacije grada Justiniana Prima*. Zbornik Filozofskog fakulteta VII – 1, Beograd 1963, 133.

⁵⁶ Agathiae *Historia* V 21, ed. Dindorf (*Hist. gr. min.*) II 384. Преузето из Barišić F.: *Dosadašnji pokušaji ubikacije grada Justiniana Prima*. Zbornik Filozofskog fakulteta VII – 1, Beograd 1963, 133.

⁵⁷ Ioannis Antiochei *Chronici fragmenta*, ed. Th. Mommsen, Hermes 6 (1872) 339. Преузето из Barišić F.: *Dosadašnji pokušaji ubikacije grada Justiniana Prima*. Zbornik Filozofskog fakulteta VII – 1, Beograd 1963, 133.

3.2 Путописи и архивска грађа

Рушевине Царичиног Града је први описао **Мита Ракић** (1846-1890), секретар Министарства унутрашњих дела и редовни члан Српског ученог друштва, у листу *Отаџбина* 1880. године⁵⁸, а четири године касније спомиње га и **Милан Милићевић** (1831-1908)⁵⁹.

Феликс Каниц (1829-1904) је почетком двадесетог века, као што је претходно речено, дао прилично кратак опис овог места. „...налазе се код Свињарице остаци неке римске тврђаве. Њен положај само 10 миља од каструма код Злате може се објаснити античким путем који је туда ишао...“⁶⁰.

Затим и **Константин Јиричек** (1854-1918), чешки историчар који је свој рад посветио изучавању прошлости балканских народа, нарочито Срба, у свом делу *Историја Срба*⁶¹ 1911. године наводи: „у 5. је веку породица *Justina I* и његова синовца *Justinijana I* са својим римским именима (*Marcellus, Dulcissimus, Lupicina, Vigilantia, Praejecta i. t. d.*) vodila poreklo od rimskih kolonista u Dardaniji“⁶².

„...Opadanje Hemskih zemalja ubrzano беће страшним potresima zemlje, naročito 518. g. Glavno mesto Dardanije Scupi (Zlokućane, sev.zap.od Skoplja) беће tada po kazivanju Komesa Marcelina porušeno sasvim, nu bez ljudskih žrtava, a tako isto i 24 kastela u provinciji.... ...Po istraživanju Ivensa Justinijan je, rodом iz tog kraja, obnovio Skupi u blizini stare varоши na mestu današnjeg Skoplja, te ovu sjajnu novu tvorevinu nazvao Justiniana Prima: ali je staro varошко ime bilo jače od novoga, pa živi i danas (arb. Škup, turski Üsküb) .Justinijana Secunda nazvala se tada такође obnovljena Ulpiana na južnom kraju Kosova Polja, ali se i ovde pokazala veka snaga staroga imena: od srednjega veka zove se to mesto preinačeno srpski Lipljan...“

„...Car Justinijan je za vreme prve polovine svoje vladavine dao podići masu utvrđenja za odbranu. Prokopije u svojoj knjizi o građevinama carevim (558) nabраја 80 utvrđenja na Dunavu i 370 tvrđavica južno od granice sve do u Grčku. Tada su na primer obnovljeni Singidun, Viminacij i Nais, u kraju Naisa obnovijeno беће 7 a 32 utvrđenja iznova podignuto, u Dardaniji 61 postavljeno u odbrambeno stanje, a 8 iz temelja podignuto...“

„... Nazadno varошко stanovništvo imalo je više smisla za crkvena pitanja, nego za odbranu otadžbine. Prokopije priča, kako je (551) pet vojskovođa krenulo na Dunav da kazne nemirne Gepide, ali je samo jedan došao u gepidsku zemlju: ostali su se morali zaustaviti u Ulpijani zbog neke crkvene pobune. Justinijan je za latinski sever Ilirika ustanovio (535) u gradu Justinijana Prima privilegovanu arhiepiskopiju, ali je za vreme t.z.borbe o tri poglavlja (od 543) naišao na vrlo žestoke protivnike ne samo u Italiji i Africi, nego baš među „Illyricaiani episkopi“. Iliriski sinod svrgnuo je (549) arhiepiskopa Justinijane Prime Benenata kao careva pristicalicu, ali je ustinijan gvozdenom rukom ugušio pokret, pošto je napr. upornoga arhiepiskopa Salone Frontina prognao u Egipat (554)“⁶³.

„O Dalmaciji u ovo doba imamo nekoliko vesti u prepisci pape Grgura I (590-604). Kao kod Teofilakta gradovi u Podunavlju, tako se u ovim papskim pismima poslednji put spominju mnogobrojni rimski gradovi na zapadu, pre svega Justinijana Prima, Doklea, Epidavar i Salona. Posle pada Sirmijuma unutrašnjost Ilirika propala je zbog pustošenja varvara.“⁶⁴

⁵⁸ Ракић М.: *Из нове Србије*. Отаџбина IV, Београд 1880, 362 – 363.

⁵⁹ Милићевић М.: *Краљевина Србија*. Краљевска српска државна штампарија, Београд 1884, 352.

⁶⁰ Kanitz F.: *Das Königreich Serbien und das Serbevvolk von Römerzeit bis zur Gegenwart II*. В. Meyer, Leipzig 1909, 328.

⁶¹ Константин Јиричек: *Историја Срба*, први део до 1371. године. Београд, 1911, превод Јован Радонић 1911.

⁶² Константин Јиричек: *Историја Срба*, први део до 1371. године. Београд, 1911, превод Јован Радонић 1911., стр.35.

⁶³ Константин Јиричек: *Историја Срба*, први део до 1371. године. Београд, 1911, превод Јован Радонић 1911., стр.52-55.

⁶⁴ Константин Јиричек: *Историја Срба*, први део до 1371. године. Београд, 1911, превод Јован Радонић 1911., стр.87.

4 Природни услови развоја Царичиног Града

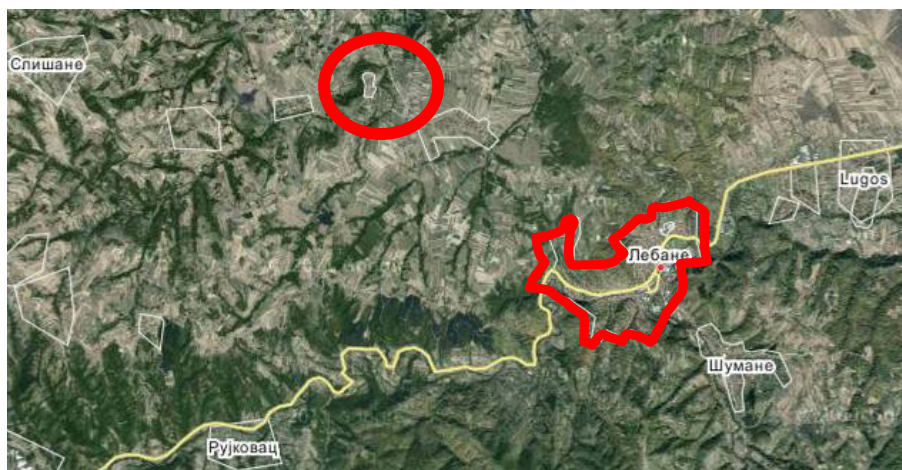
4.1 Географски положај према савременој административној подели⁶⁵

Царичин Град, према модерној административној подели припада општини Лебане, па су стога наведене природне карактеристике Лебана. Општина Лебане регионално географски припада југозападном делу централне Србије, у административно – територијалном погледу улази у састав Јабланичког округа. Граничи се на истоку и југоистоку територијом општине Лесковац, на југу, југозападу и западу територијом општине Медвеђа и на северу територијом општине Бојник.

Обухвата делове који припадају горњем делу слива Јабланице у лесковачкој котлини. Лебане је формирано на месту где река Јабланица силази у раван Лесковачког поља, на додиру двеју различитих морфолошких целина, на ушћу Шуманске реке у реку Јабланицу у просторно ограниченој долини

Слика 8: Положај општине Лебане на карти Србије

Слика 9: Положај Царичиног Града у односу на центар Лебана

4.2 Природне карактеристике простора

Читавом овом територијом протиче река Јабланица, која даје основни печат целом крају, који по њој и носи назив – Јабланички крај.

⁶⁵ Део од поглавља 4.1 до поглавља 4.8 преузет из Просторног плана општине Лебане

Јабланички крај је на југу ограничен планинама Гољак (1181m), која истовремено одваја јабланички крај од косовског Поморавља, на југоистоку Кукавицом (1441m) и Пољаницом, на северозападу Радан планином (1409m), а на западу врховима Мајдана.

Као део ове мезорегије, територија Лебана има у основи сличне природне карактеристике овог краја са одређеним специфичностима.

4.3 Релјеф

Територија општине Лебане се простире на простору две различите предеоне целине, унутар којих се могу издвојити мање микроцелине. Јужни део општине је изразито планинског карактера и у њему су највеће надморске висине општинског простора (Радевачка чесма 1033m, Веља глава 1181m). Западни обод Лесковачке котлине испуњен је средње високим планинама и висовима (Тупалски вис 921m, Бувачки вис 780m, Девојачки камен 971m...), брдима и клисурастим долинама, међу којима су значајније долине Јабланице и Шуманске реке. Другу предеону целину чини Лесковачка котлина, односно њен западни део са Креманском косом и Ждегловским басеном. То је северни, тачније североисточни део општине. У њему су најниже надморске висине (246m, на обали Јабланице испод села Ћеновца).

На прелазу између ова два предела (планински у равничарски) су брежуљкасти терени, испресецани долинама, које су највећим делом последица дугогодишњих ерозионих процеса.

4.4 Геолошки састав

Геолошки састав простора општине Лебане изграђују, углавном, прекамбријумски кристаласти шкриљци српско-македонске масе (око 80% општинског простора), док су у знатно мањој мери заступљени слатководни неогени седименти и творевине тзв. Лецког андезитског комплекса (око 20% општинског простора).

Најзаступљенији су ситнозрни дволискунски гнајсеви и лептинолити, а знатно ређи крупнозрни окцасте, тракасте и други гнајсеви. Све ове стене се по изгледу доста разликују. Показују узајамне прелазе из једне у другу врсту. Осим гнајсева, кристаласти шкриљци, представљени су још и различитим врстама микашиста, кварцитима, мермерима и у мањој мери, другим врстама стена.

Неогени седименти присутни су у североисточном и југозападном делу општинског простора. То су релативно млади седименти олигоценске, миоценске и плиоценске старости, као и квартарне наслаге које заглављују веће басене.

Олигоценски седименти су представљени конгломератима, пешчарима, лапорцима, глинцима и другим стенама. Уз седименте горњег олигодена заступљени су и вулкански продукти.

Миоцени и плиоцени седименти покривају се ободне делове Лесковачког басена, а састоје од шљунковито-песковито-глиновите серије и слабо везаних пешчара. Квартарне наслаге покривају део Лесковачке котлине и долину реке Јабланице. Представљене су шљунковима, песковима и глинама.

4.5 Хидрографија

Речну мрежу општине Лебане, осим Јабланице, чини и слив Шуманске реке са својим притокама. Шуманска река (Шуманка) је десна и најдужа притока Јабланице.

Јабланица настаје од Бањске и Туларске реке које се састају код села Маћедонци на надморској висини од 375 m. Дужина Јабланице до ушћа у Јужну Мораву износи 75,3 km, а ако се за њен изворишни крак узме Бањска река, тада њена дужина износи 94,8 km.

Од састава Бањске и Туларске реке до Лебана, на дужини од 29,3 km, Јабланица тече кроз планински предео и има знатне падове. Долина јој је клисураста и композитна, јер се чешће смењују узани делови речне долине са мањим ерозионим проширењима. У свом току кроз планински предео Јабланица често меандрира. У ерозионим проширењима брзина тока се смањује услед чега Јабланица акумулира шљунковито-песковит материјал. У самом Лебану Јабланица прима са десне стране своју највећу притоку – Шуманску реку. Поред Шуманке, најважније притоке Јабланице су Гајтаска река и Лепаштица са леве стране.

Шуманска река је дугачка 34,5 km. Она је велики бујичарски водоток. На улазу у Лебане њен ток је регулисан.

4.6 Ерозија

Интензивна ерозија земљишта у сливовима Јабланице и Шуманске реке условљена је интегралним дејством антропогених и природних фактора. Један од основних чиниоца који је у великој мери допринео развоју јачих ерозионих процеса је непланско уништавање шумског покривача. Геолошки састав планинског дела територије сливова још више потпомаже ерозионе процесе. Велика дисецираност планинског рељефа и стрми нагиби омогућују велико површинско отицање а самим тим и веома изразите денудационе процесе.

4.7 Педологија

С обзиром да је геолошки састав општине Лебане разноврстан (кристаласти шкриљци, неогени седименти, квартарне наслаге, вулкански продукти), то је заступљен и већи број типова земљишта.

Алувијум – Земљиште распрострањено дуж реке Јабланице и у једном уском појасу, који захвата делове атара села: Пертате, Бошњаце, Врановце, Мало и Велико Војловце, Лугаре, Ждеглово, Шилово и делове Лебана. Земљишта овог типа настала су таложењем материјала који реке у време поводња наносе и остављају за собом. Алувијуми су хетерогеног, врло различитог састава, што зависи од земљишта које се спира.

Делувијуми – Ова земљишта су настала спирањем материјала са виших планинских терена, под утицајем падавина и таложењем на самим нагибима у подножју брда и планина. Овакве површине постоје у мањем обиму од јужног дела Лебана и околине, па све до Липовице, затим у Прекопчелици, Кривачи и Ланиновцу. На овој територији срећу се сва три типа делувијума (прави, огајњачени и оподзољени). Ова земљишта су смеђе боје, махом су са грубим механичким саставом и каменита, слабо обезбеђена хумусом и слабо кисела.

Гајњаче – Ова земљишта су образована под утицајем шума и то пре свега храста, граба, јасена и других лишћара. На простору општине Лебане су заступљене у више а и захватају већи део земљишних површина. Гајњача се јавља у три варијетета:

- скелетоидна гајњача
- чиста гајњача
- гајњача у оподзољавању.

Подзоли – Заступљени су на брдско планинским теренима. Матичну стену, на којој су образовани подзоли, највећим делом чини микашист. Земљиште је лако, песковито, проценат глине је различит и креће се од 15 до 64%

4.8 Климатске карактеристике

На територији Лебана преовлађују утицаји умереноконтиненталне климе, са топлим и сувим летима и умерено хладним зимама. Средња годишња температура ваздуха износи 10,2°C. Просечно најхладнији месец је јануар са средњом температуром од -0,3°C, док је најтоплији месец јули са 20°C. Највећа релативна влажност ваздуха је у зимским месецима, због ниских температура ваздуха. Најмања је у августу што је последица високих летњих температура. У Лебану најинтензивније нагомилавање падавина је у току хладнијег периода године. Најсувље годишње доба је лето, када падне просечно 176 mm падавина. Просечна висина падавина у вегетационом периоду износи 349 mm, што чини готово 50% од средње годишње количине падавина. Магла се јавља током целе године, чешће у хладном делу године, најчешће у децембру и новембру. Просечно у току године на простору општине Лебане има 34 дана са маглом.

Најчешће дувају ветрови из северног правца, посебно у зимској половини године. Чест је топли, јужни ветар који дува с пролећа и делује повољно на развој вегетације. У току године 43,6% или око 160 дана је без ветра. Највеће средње брзине ветра су из север-северозападног правца 3,5 m/s, а најмање из североисточног правца 1 m/s. Просечна годишња честина дана са јаким ветровима износи 10,2 односно, 3% од броја дана у години.

5 Историјске прилике у време настанка и развоја Царичиног Града

На овим просторима су констатовани мањи праисторијски артефакти, са северне стране брда на коме је град подигнут, који су од стране археолога опредељени у гвоздено доба (халштат). Током поправке пута који спаја Лебане са Бојником и планином Радан, земљаним радовима захваћен је и део праисторијског локалитета у дужини од око 50 метара. У Бојнику је пронађен мегалитски споменик на средини села. Сумарно се спомиње и неколико сличних налаза у селу Орание и Савинац о овој области.⁶⁶ Дакле, на овом простору је било активности у праисторији. Нажалост, није било систематских истраживања.

Сем овога, регистровано је и рударење у праисторији и римском периоду у околини рудника Леце. Од стране Феликса Каница многа рановизантијска налазишта из околине била су протумачена као античка (Злата...) Откривене су и античке терме Радиновцу Ипак, градитељска активност на овом простору доживела је врхунац у византијском периоду.

У административном погледу, Царичин Град се налазио у византијској префектури Илирик. С обзиром да је у раду управо ово област интересовања, а немогуће је парцијално посматрати и издвојити овај део без давања укупне слике историјских прилика у Царству, најпре се даје општа слика, а затим се детаљније разматра интересна област.

5.1 Историјске прилике у Византијском царству

527. године на престо Источног Римског царства долази Јустинијан, који ће владати њиме до 565. године. На престо је дошао наследивши свог ујака Јустина (518-527), „*главног заповедника гардискних трупа. Он је био сељак из Македоније и дошао је око педесет година раније у Цариград да потражи срећу, добар војник, али веома необразован и без икаквог искуства у пословима. Тако би томе скоројевићу, који је, у позној старости од скоро 70 година, постао оснивач династије, прилично тешко падала власт до које је уздигнут да није имао поред себе, као саветодавца, свога сестрића Јустинијана*“⁶⁷.

Јустинијан I је дакле учествовао у власти свог ујака Јустина I, већ од 518, а ступио је на престо 527. године као неограничени господар државе и цркве. По писању савременика, Јустинијан је био *необичан човек: здепаст и ружан; аутократа дубоко свестан предности и обавеза свог узвишеног положаја блиског Богу; самоконтролисан и аскета у свом личном животу; неспутан друштвеним обичајима, како сведочи његов брак са Теодором – куртизаном изузетне лепоте, храбрости и памети; лукави дипломата и првостепени организатор изврсно надарен за бирање најбољих сарадника и за учвршћивање управне и законске организације Царства*⁶⁸

⁶⁶ Милутин Гарашанин и Драга Гарашанин: *Археолошка налазишта у Србији*. Просвета-Београд 1951. 35.

⁶⁷ Šarl Dil: *Istorija vizantije*, Beograd 2008, str.21.

⁶⁸ Ričard Krauthajmer, Slobodan Ćurčić: *Ranohrišćanska i vizantijska arhitektura*. GK Beograd, 2008. str. 201.

Слика 10: Територија Источног Римског Царства пре и за време Јустинијана

Предузимао је походе против варварских народа: Источних Гота у Италији, Западних Гота у Шпанији и Вандала у Африци, у намери да обнови царску власт у западном делу Римског царства. Водио је одбрамбене ратове против Персијанаца и Словена који су из рубних подручја надирали у византијске области.

Прекомерни порески намети изазвани сталним ратовима довели су до побуне Ника (532. год.), која је угушена захваљујући Јустинијановој жени Теодори и војсковођи Нарзесу. Без обзира на противљење своје околине и упркос озбиљним немирима у Цариграду, Јустинијан под неповољним условима окончава рат са Персијанцима (532), који је трајао од 527 године.

Јустинијан 529. године укида све филозофске школе у Атини, укључујући и Платонову Академију, што се често узима као крај антике.

Пошто је сузбивена побуна „Ника“, Јустинијан је скупио новац преко Јована Кападокијског и склопио 532. г. тзв. „вечни мир“ (прекршен већ 540. год.) са персијским царем, Хозројем I Ануширваном. Препустио му је области Мартиропоља, Теодосиопоља, Амиде и Нисибиса и пристао на плаћање данка. На тај начин је Јустинијан добио одрешене руке за рестаурацију царства.

Уз Јустинијана је нераскидиво везано име његовог највећег војсковође, Велизара. Јустинијан јуна 533. шаље у Африку војску од 15.000 до 16.000 пешака и коњаника под командом Велизара, једног од најбољих војсковођа старог света. Две битке недалеко од Картагине (Ad Decimum, септембра, и Tricamum, децембра 533) као и заробљавање вандалског краља, Гелимера (пролеће 534) учиниле су крај вандалској власти у Африци, која постаје префектура.

Одмах затим, 535, са свега 9.000 људи, Велизар започиње освајање Италије. Загосподаривши Сицилијом крајем 535, он осваја Напуљ (новембра 536), а децембра 536. улази у Рим. Источно-готски владар, Витигес, опседа га са огромном војском (фебруар 537.—март 538. године). С јесени или у зиму 539.—540. год., пошто је најзад добио појачање од Јустинијана, Велизар опседа Равену, улази на препад у град, маја 540. год., и заробљава Витигеса. Италија (која касније постаје префектура под заповедништвом равенског егзарха) враћена је империји.

У походима на север, император Јустинијан стиже до Саве и Дунава, и око 535. године обнавља град Сингидунум.

У Шпанији Јустинијан ослобађа само Андалузију и приморску област на југоистоку од Западних Гота, са веома оскудним средствима, заслугом патриција Либерија од 550. до 554. године. Источно римско царство у њој организује војно заповедништво.

Јустинијанова обнова није спасла царство од опасности које су му претиле са истока. Кршећи "вечити мир" из 532. године, Персијанци почетком 540. године нападају Антиохију, град разарају, а становништво расељавају. Велизар ће их потући на Еуфрату, али је Јустинијан приморан да с њима, 546, затим 562. године, обнови мир који га све скупље кошта.

5.1.1 Историјске прилике на Балканском полуострву у рановизантијском периоду

На Балкану се још од краја IV века појавила нова опасност, Словени, настањени између Балтика, Висле, мочвара Припети и Карпата, под сталним притиском завојевача из Азије, поделили су се у три гране и започели, да се шире у више праваца. Западни Словени заузимају, између Елбе и средњег тока Дунава територије које су напустили Германи. Источни Словени — по речима историчара Јорданеса — вероватно су у VI веку образовали, између Дњестра и Дона, краљевину Анта. Од њихових племена Варјага (Руса), два века касније настаће Русија. Јужни Словени се појављују на доњем Дунаву крајем владавине цара Анастасија.

Теже последице од Персијанаца за развој Византијског царства су имали догађаји на Балкану. Након завршене сеобе германских народа, а на његовим границама, појавили су се нови народи. Највећи значај је имало надирање Словена. Већ за време Јустина I, Анти су извршили јак напад на Царство, а од првих година владавине Јустинијана словенска племена уједињена са Бугарима непрестано су упадала на територију балканских покрајина⁶⁹.

Велики освајачки ратови у Африци, Италији и Шпанији су знатно ослабили Византијско царство, чиме је одбрана Балканског полуострва ослабљена. Под Јустинијаном они у неколико махова (сваке године од 548. до 551.) прелазе незаштићену границу и упадају све до Солуна и Цариграда. У исто време друге групације стижу до Јадрана (536. год.). Племена настањена између доњег Дунава и Солунског залива потпадају под власт Хуна Кутригура или Бугара, чије име примају. Ови пустоше Тракију, Илирикум, Грчку до самих прилаза Цариграду (538., 540., 558. год.).

Тешкоће у којим се налази Источно царство одражавају се и на Западно где се јављају побуне. У Италији енергични краљ Тотила поново осваја скоро цело полуострво, укључујући Рим, између 542. и 547. године. Велизаров наследник Нарзес, коме Јустинијан поверава, уз знатно појачање, врховно заповедништво над Италијом, стао је на пут Тотили (552. год.). После пораза и смрти Теја (552. год.), Византији се враћа опустошена ослабљена земља, унапред предодређена за деобе. У Африци само захваљујући енергији гувернера Јована Троглите, угушена је побуна Бербера (546.—548. год.)⁷⁰.

⁶⁹ Георгије Острогорски: *Историја Византије*. Просвета, Београд. Стр.90

⁷⁰ „S. P. Scott: The Civil Law: Vol. I“. www.constitution.org Приступљено 03. 7. 2013.; „The Roman Law Library (Last Update : September 13, 2011)“. web.upmf-grenoble.fr Приступљено 03. 7. 2013.; http://sr.wikipedia.org/sr/Јустинијан_I, Приступљено 03. 7. 2013.;

6 Урбани развој Царичиног Града у VI веку

6.1 Структура и положај града

Слика 11: Ситуациони план Царичиног Града: **Акропољ:** 1-Епископска базилика, 2-Писцина, 3-Баптистеријум, 4-Консигнаторијум, 5- Епископска палата, 6- Улица, 7-Источна капија Акропоља; **Средњи Град:** 8-Кружни трг, 9-Северна улуца, 10-Јужна улица, 11-Западна улица, 12-Источна улица, 13-Источна капија, 14-грађевине северозападно од Кружног трга, 15- Базилика са криптом, 16-грађевине североисточно од Кружног трга, 17-грађевине југоисточно од Кружног трга, 18-грађевине југозападно од Кружног трга (кућа са аркадама), 19-грађевине уз западни портик јужне улице, 20-Крстобразна црква, 21-Базилика испод Акропоља, 22-Villa Urbana, 23-Принципијум, 24-Јужна капија, 25- Водена кула, 26-југоисточна кула; **Доњи Град:** 27-јужна улица, 28- источна улица, 29- Терме, 30-Двојна црква, 31-Цистерна, 32-Базилика са трансептом, 33-Југозападни сектор, 34-Источна капија; 35- јужна капија, 36-југозападна угаона кула. 37- југоисточна угаона кула; **Ван бедема:** 38-Терме, 39-Триконхална црква, 40- црква Ј; 41-Акведукт; 42-брана.

Царичин Град се пружа у правцу северозапад – југоисток у дужини од преко 500 метара. Урбано језгро сачињено је од три целине: Акропоља, Средњег и Доњег града на који се надовезује широко подграђе. На највишем месту је Акропољ, полигоналног облика, пречника око 100 метара, који је опасан бедемима. Нешто ниже, око Акропоља је Средњи град. Он са северне стране скоро кружно опасује Акропољ, а са јужне стране се нагло сужава према Доњем граду. Средњи град се, у смеру северозапад – југоисток, пружа у дужини око 300 метара, а у ширини око 230 метара у северном, и око 100 метара у јужном делу. Такође има своје бедеме. Доњи град представља наставак виших делова Царичиног Града. Смештен је на издуженом делу платоа у правцу југоистока. Дужине је између 200 и 230 метара, а ширине између 100 и 120 метара. Дакле, овакав систем бедема омогућује постепено повлачење на уздигнуте, боље утврђене и значајније делове града. Бедеми Царичиног Града представљају понављање тадашњег познатог начина утврђивања великих византијских градова са двоструким зидинама и рововима⁷¹. Због природе терена на Царичином Граду, само са јужне и делимично источне стране, до источне капије Доњег града постоји одбрамбени ров, док га са осталих страна нема. Укупна површина Царичиног Града износи око 70.000 m².

Код избора места за град поступило се по принципима које је навео Витрувије, а који се односе на римски период и односе се, пре свега на избор здравог места⁷². Положај Царичиног града на узвишеном и издуженом платоу између две речице свакако одговара хигијенским условима. Када се реше хигијенски услови, изаберу плодни крајеви, осигурају путеви, по Витрувију треба копати темеље кула и бедема.

6.2 Фортификација

6.2.1 Опште значење и симболика

Бедеми су у римском периоду имали сасвим специфичан, високо рангиран, правно регулисан статус. У римском правном систему све се ствари (*res*) деле на две врсте: на оне које припадају божанском праву, и оне које спадају у домен људског права. Ово, наравно, није и једина подела ствари у римском праву. Поделе су бројне и римска правна пракса, поред осталих, разликује: покретне и непокретне ствари, заменљиве и незаменљиве, једноставне и састављене, дељиве и недељиве, главне и припадајуће ствари, плодноне ствари и плодове, телесне и бестелесне, ствари у приватној својини и ван приватне својине, ствари у промету и ван промета и тд.⁷³ У овом случају држаћемо се основне поделе ствари којом се оне сврставају под ингеренцију божанског односно људског права⁷⁴.

Поред ове основне поделе, ствари које припадају божанском праву се даље деле на сакралне (*res sacrae*) и религијске (*res religiosae*)⁷⁵. У сакралне ствари су сврстане оне које припадају небеским божанствима, док ће у домен религијских ствари бити сврстане оне

⁷¹ Петровић Н.: *О урбанизму Царичиног Града*. Старице н.с. XV - XVI, Београд 1964, 63.

⁷² Vitruvije, *Deset knjiga o arhitekturi*, грађевинска knjiga, Београд 2006, 23.

⁷³ Ivo Puhar, *Rimsko pravo*, 1977, str. 190-197.

⁷⁴ Поделу ствари на две основне врсте можемо наћи у Гајевим институцијама (*Gai, Institutionum commentarii, Commentarius secundus*, 2) које су настале око 160. године н. е. Ова одредба из Гајевих *Institucija* у целини је преузета приликом Јустинијанове кодификације римског права. Налази се у *Digestama* (D. 1. 8. 1) које су настале између 530. и 533. године н. е.

⁷⁵ Gaj, *Institucije*, Друга knjiga, 3, 1982, str 91.

које припадају загробним божанствима. Поред ових, сакралних и религијских, Гај разликује и »свете ствари (*res sanctae*), као што су зидине и капије (града)« за које сматра да, такође, припадају божанском праву⁷⁶. Нешто прецизнију поделу ствари које подлежу божанском праву можемо наћи код Секста Помпеја Феста⁷⁷. Пишући о посвећеним стварима, које су иначе под ингеренцијом божанског права, он наводи: «Према томе постоји јасна разлика између светог (*Sacrum*), неповредивог (*Sanctum*) и посвећеног (*Religiosus*). Света је грађевина намењена богу, неповредив је зид који постоји око града а посвећен је гроб у коме је мртава покопан...»⁷⁸. Из ових правних норми и литерарних текстова видимо да је статус бедема, кула и капија, читавог фортификационог система у суштини, изузетно висок. Фортификациони системи, дакле припадају божанском праву.

Овакав, веома висок, правни статус бедема, куле и капије задржавају и после Јустинијанове кодификације у VI веку н. е. у деловима царства под његовом управом, али у западним деловима бивше римске империје њихов ће правни положај бити значајно умањен. У правној збирци »*Lex romana Visigothorum*« или »*Breviarium Alaricianum*« Alariha II из 506. године н.е., која је издата за потребе римског становништва визиготске краљевине која је захватала простор Шпаније и дела Галије, се о подели ствари овако говори: »Дакле, све ствари су по праву или наше или божанске или јавне, По праву су наше оне за које се признаје да су у нашој својини. По праву су божанске оне, цркве, то јест божји храмови, или она имовина или иметак који им на основу црквених права припадају. По праву су јавне зидине, тргови, капије, позоришта, циркус, борилиште, које су стари називали светим због тога што с њих није дозвољено ништа скидати или узети. Како су све оне у ничијој имовини, каже се да су јавне.«⁷⁹ Из овог текста видимо да је после 506. године н.е. у појединим деловима западног царства дошло до ерозије правног статуса бедема, кула и капија, односно да је фортификациони систем сврстан у категорију јавних ствари.

За нас је од интереса дејство правних норми у источном делу царства, на чијим се просторима налази Царичин Град, где основна подела ствари није претрпела готово никаквих значајнијих измена кроз дужи временски период унутар кога се одвија и изградња града.

Висок правни статус бедема, кула и капија штити се и адекватним, веома ригорозним, санкцијама у случају нарушавања њиховог физичког интегритета. Те санкције су сасвим прецизно дефинисане. У *Digestama* (D 1. 8.11) се наводи: »Ко повреди градске зидине кажњава се смрћу, на пример ако их прескочи користећи се покретним лествицама или на било који други начин. Наиме римским грађанима дозвољено је да уђу једино кроз

⁷⁶ Gai, *Institutionum commentarii*, Commentarius secundus, 8. »*Sanctae quoque res, velut muri et portae, quodammodo divini iuris sunt*«

⁷⁷ Sextus Pompeius Festus, филолог и граматичар који је живео у III веку н. е. Наведени текст је сачувани фрагмент из његове књиге *De verborum significatu*. Текст је, можда, из истоименог дела Verija Flaka које је Fest епитомизирао.

⁷⁸ Antun Malenica, *Izvori rimskog prava*, I том, 1989, str. 54. Наведени превод је преузет од овог аутора. Оригинални текст према њему гласи :« *Inter sacrum autem et sanctum et religiosum differentias bellissime refert: sacrum aedificium consecratum deo, sanctum murum qui sit circum oppidum, religiosum sepulchrum, ubi mortuus sepultus aut humatus sit satis constare ait...*«

⁷⁹ Antun Malenica, *Izvori rimskog prava*, I том, 1989, str. 209 (*E.G.I. (IX.), 1. Omnes itaque res aut nostri iuribus sunt, aut divini, aut publici. Nostri iuris sunt, quae in proprietate nostra esse noscuntur. Divini iuris sunt ecclesiae, id est templa Dei, vel ea patrimonialia ac substantiae, quae id ecclesiastica iura pertinent. Publici iuris sunt muri, fora, portae, theatra, circus, arena, quae antiqui sancta appellaverunt, pro eo, quod exinde tolli aliquid aut contingi non liceret...*)

градску капију, јер се све остало сматра непријатељским и за осуду, па је и Ромулусов брат Рем, како каже традиција, био убијен зато што је хтео да прескочи градски зид.⁸⁰

Из ове правне одредбе, која је на снази и у време грађења Царичиног Града, се види да је под удар ригорозних правних санкција сврстана чак и намера да се бедем прескочи. Због тога је, кажу, страдао Ромулов брат Рем⁸¹.

6.2.2 Фортификација Царичиног Града

Царичин Град је имао вишеструки систем одбране. Највишљи и најзначајнији делови града били су опасани својим бедемима. Средњи град је такође имао бедеме, а и Доњи град. Постојало је и утврђено подграђе, као и фоса. Витрувијева препорука је да бедеми буду од јаког материјала, а такође и да буду двоструки на оним местима где је терен приступачан и тиме бедем непријатељу лако доступан. Ове препоруке су у великој мери поштоване. На Царичином Граду терен је такав да су са свих страна, сем са јужне, падине стрме, тако да није било потребе за двоструким бедемима. Јужни, најизложенији, и део источног бедема обезбеђени су ровом.

6.2.3 Бедеми Акропоља

Бедеми и капија на Акропољу су истраживани 1912., 1936.-1938. и 1952.-1954. године (*Прилог VI*). Радови су се сводили на местимична откопавања и површна чишћења зидова. Бедем акропоља је полигоналног облика и има укупно шест кула, четири потковичасте и две четвороугаоне. Најпре су откривене четвороугаоне куле северно од епископске палате и јужно од баптистеријума (5, 2). Чак је В. Петковић након њиховог открића сматрао да је Акропољ четвороугаон,⁸² вероватно из жеље да исти идентификује као Таурисион, Јустинијаново родно место које је у изворима описано као правоугаоно утврђење са кулама на угловима⁸³. Истурени положај ове две куле омогућава добар преглед падина северно и јужно од Акропоља. И са северне и са јужне стране постоји још по једна кула, потковичасте основе, које су откривене нешто касније (3 и 4).

У оси улице Акропоља, на источној страни се налази велика **капија** фланкирана са две потковичасте куле (1, 6). Капија има мања четвороугаона ојачања са унутрашње стране. Са унутрашње стране капије су биле постављене нише и испусти, од којих је полазио стилобат уличног портика. Засведене нише су подупирале степениште којим се излазило на шетну стазу. Обе куле су имале доминантан положај у односу на четврт око кружног трга.

У оси улице Акропоља, са западне стране, постоји мала, западна потерна капија (В) ширине 185 cm са унутрашње и 115 cm са спољне стране бедема. Сем ње, и на северном делу бедема, западно од четвороугаоне куле констатована је и северна потерна капија (С).

Бедеми су дебљине од 2.20 до 3.50 метара код ниша испод степеништа којим се излазило на шетну стазу код источне капије (А) и код северозападне потковичасте куле (4).

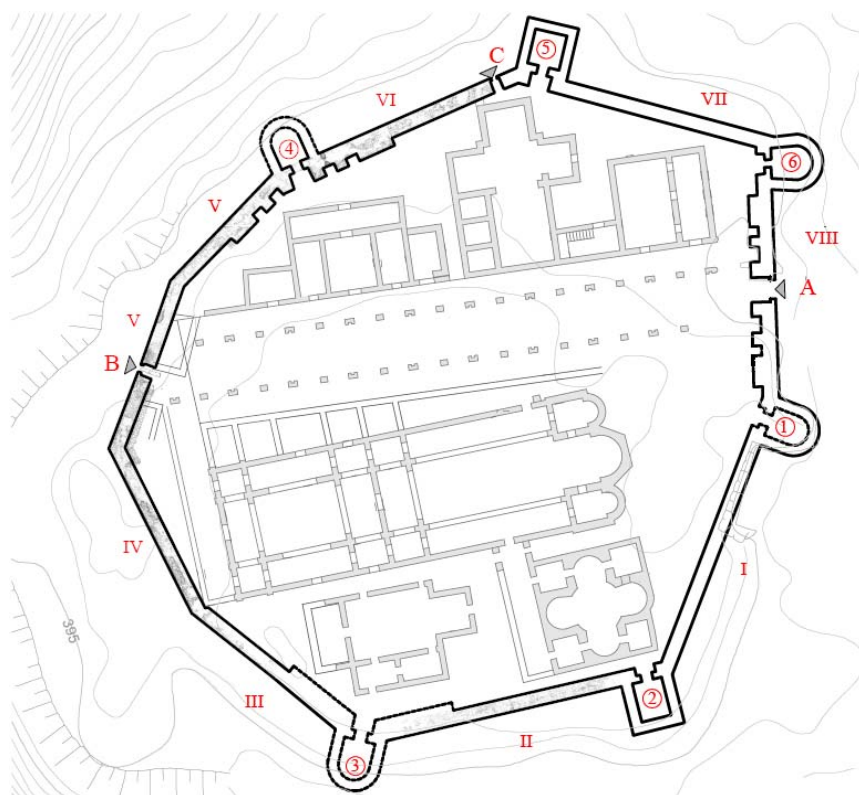
⁸⁰ Jelena Danilović, Obrad Stanojević, *Tekstovi iz Rimskog prava*, 1982, str. 162. Navedeni prevod i originalni tekst koji sledi preuzeti su iz ove knjige. » D. 1. 8. 11 (*Pomponius libro secundo ex variis lectionibus*). *Si quis violaverit muros, capite punitur, sicuti si quis transcendet scalis admotis vel alia qualibet ratione nam cives Romanos alia quam per portas egredi non licet, cum illud hostile et abominandum sit: nam et Romuli frater Remus occisus traditur ob id, quod murum transcendere voluerit.*«

⁸¹ Делови текста о правним нормама које се односе на фортификације преузети из докторске дисертације Чедомира Васића: *Одбрамбени системи Гамзиграда*, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Одељење за археологију, Београд 1997. стр. 118-121. (необјављено)

⁸² Петковић В.: *Ископавање Царичина Града код Лебана*. Годишњак СКА XLVIII, Београд 1938, 335.

⁸³ Прокопије: *De aedif.* IV 1, p. 103, 1-22.

Зидани су у мешовитој техници, са 4-5 редова опеке и ломљеним каменом. Део бедема изнад шетне стазе био је зидан искључиво опеком.

Слика 12: Акропољ: А - источна капија; В - западна потерна капија; С - северна потерна капија; 1. југо-источна потковичаста кула; 2. јужна четвороугаона кула; 3. југо-западна потковичаста кула; 4. северо-западна потковичаста кула; 5. северна четвороугаона кула; 6. северо-источна потковичаста кула; I. југоисточни бедем; II. јужни бедем; III. западни бедем етапа 1; IV. западни бедем етапа 2; V. западни бедем етапа 3; VI. северозападни бедем; VII. северни бедем; VIII. источни бедем.

Слика 13: Југоисточна кула Акропоља: алтернација камена и опеке

Слика 14: Источна капија Акропоља

6.2.4 Бедеми Средњег Града

Бедеми Средњег града нису посебно истраживани, већ у оквиру истраживања јужне и источне капије.

Јужна капија је истраживана 1939., 1954., 1965. и 1975.-1976. године (*Прилог XVII*). Јужна улица Средњег града је спајала капију са кружним тргом. Капија је постављена под незнатним углом у односу на јужну улицу Средњег града. Фланкирана је са обе стране симетричним петоугаоним кулама које на бочним странама, према отвору капије имају масивна квадратна ојачања (4,30x4,30 метара) од камених блокова. У висини врата су постављени испусти, дуги око 0,5 метара, а у плочнику су видљива удубљења за причвршћивање крила. Капија је широка 3 метра, док је њен унутрашњи део, према јужној улици Средњег града широк 4,10 метара. Изнад улаза капије налазио се свод, чији су делови од опека нађени у току ископавања.⁸⁴ Средњи отвор ове капије је широк 4.10 метара и служио је за комуникацију возила.

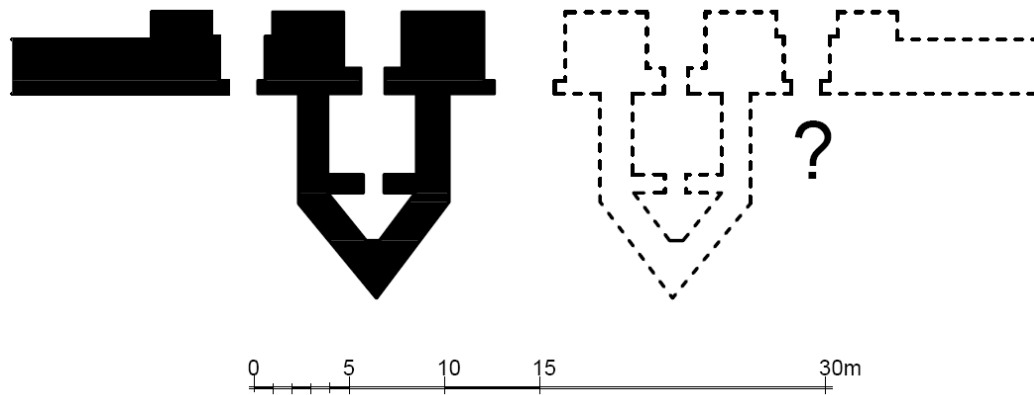

Слика 15: Поглед са севера на јужни бедем и јужну капију Средњег града

⁸⁴ Кондић В., Поповић В.: *Царичин Град – утврђено насеље у византијском Илирику*. Галерија САНУ 33, Београд 1977, 44.

Слика 16: Јужна капија Средњег града, поглед са југа и потерна капија

Слика 17: Основа Јужне капије Средњег града са припадајућим кулама

Зидови западне куле ове капије су грађени у мешовитој техници, са наизменичним деловима од по пет редова опеке (0,45 метара) и ломљеног камена (0,90 метара). Спољни зидови су дебљине 1,60-1,65 метара, а преградни 1,00-1,30 метара. У основи, кула има три дела: улазни, средњи и спољни. Улазни део постоји у висини ојачања капије, са масивним поплочањем (3,10x3,10 метара). Средњи део је правоугаоног облика димензија 4,65x4,35 метара, док спољни део има облик троугла⁸⁵. У унутрашњости куле није било пода од чврстог материјала. Између споменутих просторија се комуницирало улазима са лучним надвратницима ширине 1,25 метара. на основу пронађених остатака дрвених греда и ћерамиде може се закључити да је средња просторија имала кровни покривач.

Источна капија је истраживана 1947. и 1952. године. Капију са кружним тргом повезује источна улица Средњег града (*Прилог XVI*).

Капија је у основи потковичаста. Размак између завршетка кракова износи 9,90 метара. Потковичасти зид је дебљине 2,60 метара.

Источну капију Средњег града су А. Дероко и С. Радојчић најпре сматрали „слепом источном градском капијом.“⁸⁶

⁸⁵ Димензије западне куле су преузете из Кондић В., Поповић В.: *Царичин Град – утврђено насеље у византијском Илирику*. Галерија САНУ 33, Београд 1977, 45.

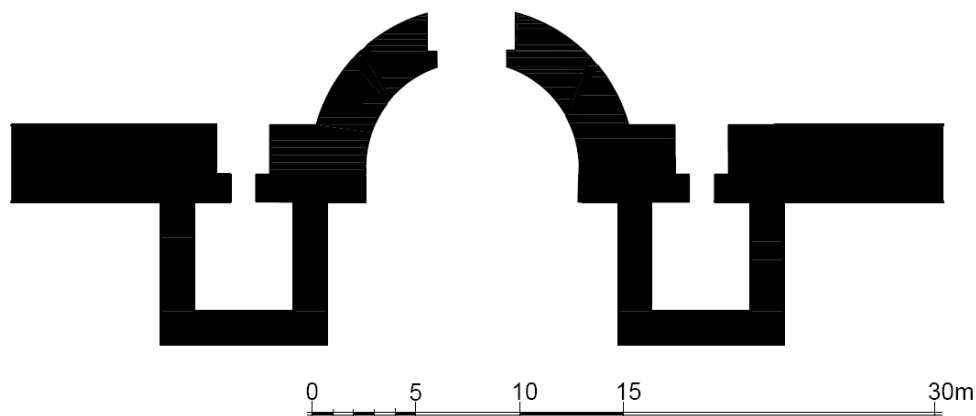
⁸⁶ Дероко А., Радојчић С.: *Откопавање Царичина Града 1947. године*. Старинар н. с. I, Београд 1950, 119 – 142.

Слика 18: Источна капија Средњег града

Ђурђе Бошковић⁸⁷ детаљније анализира структуру зидова саме капије закључујући притом да је она првобитно у осовини имала отвор спољне ширине 3,13 метара, а унутрашње 4,00 метра. Сужавање са спољне стране је условљено бочним испустима уз које су била прислоњена крила капије.

Ђурђе Бошковић такође указује и на разлику у материјалу на зиду саме куле (који је споља зидан опеком, а изнутра гнајсом) и на накнадно зазиданом отвору (који је од крупнијих притесаних комада андезита). Поплочање источне улице пролази и испод зазиданог дела што недвосмислено указује на то да је доградња извршена накнадно, те да капија није „слепа“, како су сматрали претходни истраживачи. Ђ. Бошковић сматра да је капија зазидана због опасности од опсаде, када је „требало што боље осигурати зидове, тако да је за саобраћај са спољним светом том приликом остављена вероватно само јужна капија“⁸⁸. (Ово објашњење које је изнео поткрепљује и његову теорију о мосту на Царичинској реци и путу који би водио преко њега, а који би спајао Царичин град са моравском долином. Овим путем би се, саавлађујући стрми терен долазило до Источне капије града.)

Слика 19: Основа источне капије Средњег града

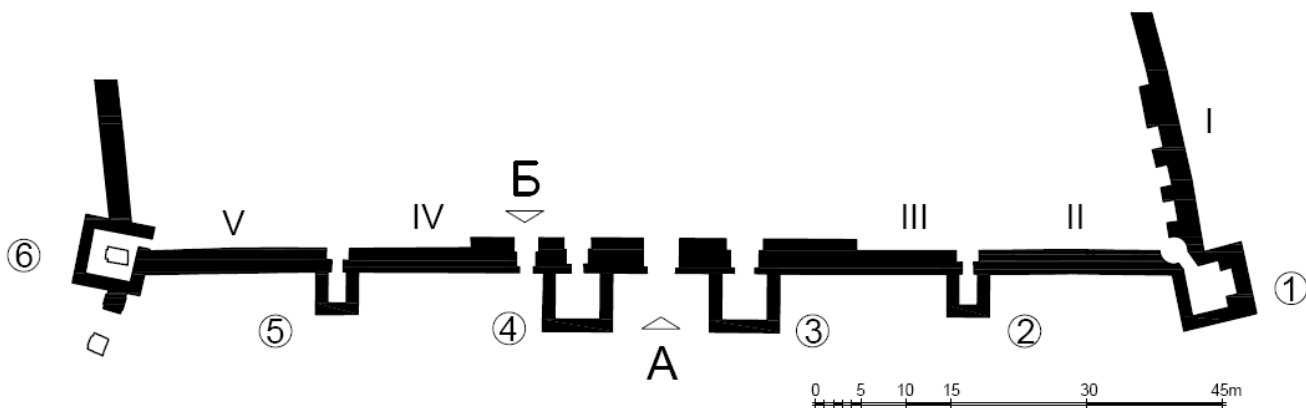
⁸⁷ Бошковић Ђ.: *Нешто из урбанизма Царичина града*. Старинар н.с. II, Београд 1951, 273 - 276.

⁸⁸ Бошковић Ђ.: *Нешто из урбанизма Царичина града*. Старинар н.с. II, Београд 1951, 275

6.2.5 Бедеми Доњег Града

Ни бедеми Доњег града нису посебно истраживани, већ само у оквиру ископавања јужне капије и кула, 1947., цистерне 1955., и источне капије 1962., 1963. и 1965. године.

6.2.5.1 Јужни бедем (Прилог XXII)

Слика 21: Основа јужног бедема Доњег града: А-јужна капија; Б-потерна капија; 1- југоисточна угаона кула; 6- југозападна угаона кула, 3, 4 – куле уз капију; 2, 5 – мале куле

Југоисточна угаона кула (1) се први пут у литератури спомиње 1950. године⁹⁰ у извештају А. Дерока и С. Радојчића. Дуго се сматрало да ова кула има кружну основу, унутрашњег пречника преко 5,50 метара, са улазним отвором широким 1,90 метара. Кула је приближно квадратне основе, спољне дужине стране 8,10 метара, са кружним вестибилем. Истурена је у односу на источни бедем 4,20 метара, а у односу на јужни 6,30 метара. У кулу се улази преко кружног вестибила пречника око 3,10 метара постављеног на месту споја јужног и источног бедема, који је засведеним ходником дужине 1,30 метара повезан са унутрашњошћу куле. Кула је унутрашњих димензија 4/5 метара, са нишом у источном зиду дубине 1,30 метара и ширине 3,0 метра. Зидови су дебљине 1,30 метара, сем источног који је дебљине 2,90 метара (на месту нише 1,60 метара). Источни део бедема, непосредно уз југоисточну угаону кулу је дебљине 2,10 метара. Са унутрашње стране споменутог бедема постоје два масивна пиластра димензија 1,60-/1,20 метара, и трећи, северни 1,90/1,20 метара који подржавају лукове над којима иде степениште за пењање на шетну стазу. Размак између пиластара је 2,40 метара. Константован је и почетак степеништа, са четири степеника нађених *in situ*, прислоњене уз бедем у дужини од 4,6 метара.

Кула је грађена у мешовитој техници са наизменичним слојевима од опеке (пет редова, око 0,40 метара) и камених блокова (0,80 метара). Током ископавања су константовани фрагменти фресака непосредно испод урушених остатака свода.

⁹⁰ Дероко А., Радојчић С.: *Откопавање Царичина Града 1947. године*. Старинар н. с. I, Београд 1950, 119 – 142.

Слика 22: Југоисточна угаона кула (лево) и југоисточни сектор Доњег града (десно)

Југозападна угаона кула (6) је четворострана, спољних димензија 7,70/7,70 метара. Зидови су јој дебљине 1,20 метара. Као и бедеми, зидана је у алтернацији камена и опеке. Улаз у кулу је ширине 1,20 метара, окренут је ка истоку, одмах уз северну страну јужног бедема. Њен положај је условљен правцем пружања аквадукта, јер она представља место улаза аквадукта у град. Она није паралелна са правцем пружања јужног и западног бедема, већ је управна на трасу аквадукта. Западни бедем се наслања на северну страну куле, а јужни на источну. У средини куле је константован четвороугаони «стубац» рађен у алтернацији камена и опеке. Ради се о ступцу аквадукта који је овде улазио у град, скретао на север и по западном бедуму ишао све до цистерне и куле водоторња. Јужно од куле су константована још два ступца аквадукта, један директно везан за кулу, а други слободно стојећи.

Слика 23: Југозападна угаона кула Доњег града

Мала западна кула (5) се налази на средини између југозападне угаоне куле (6) и јужне капије (А). Споља је ширине 4,6 метара, истурена у односу на бедем за 4,7 метара. Зидови су јој дебљине 1,25 метара. Унутрашње димензије су јој: у правцу север – југ 3,5 метара, а у правцу исток – запад 2,0 метара. Улаз у кулу је ширине 2,50 метара споља, односно 1,30 метара са унутрашње стране.

Јужна капија Доњег града (А) је истраживана 1947. године од стране А. Дерока и С. Радојичића. Истраживања су настављена у периоду 1998-2003. године у оквиру француско-српске сарадње (Б. Бавант и В. Иванишевић). Капија се налази на средини јужног бедема. Капија има бочна ојачања од великих камених блокова. Са спољне стране је фланкирана са две четвртасте куле (3 и 4). Са унутрашње стране постоје два степенишна прилаза. Ширина капије са унутрашње стране је 4,00 метра, а код довратника је сужена на 3,20 метара. Праг, изведен од три камена блока ширине 60 центиметара је делимично оштећен траговима точкова. У источном зиду, у великом каменом блоку усечено је удубљење за мандал-засовницу, греду којом су врата затварана. Врата су била двокрилна, са неједнаким крилима (западно 1,50 метара, а источно 2,50 метара ширине⁹¹). Поплочање је највећим делом очувано *in situ*. Уз источни испуст, у отвору капије је нађена камена база стуба и делови венца са једноставним профилима.

Платно капије је израђено од камених блокова андезита постављених у хоризонталне слојеве. На овај начин је обрађена јужна фасада капије (између кула 3 и 4, у дужини од 3,80 метара са обе стране, као и део северне фасаде, у ширини 3.25м са обе стране.

Слика 24: Јужна капија Доњег града

Западна кула јужне капије (4) је унутрашњих димензија 5,0 метара у правцу исток – запад, и 5,10 метара у правцу север – југ. Споља гледано, кула је ширине 7,5 метара, а у односу на бедем је истурена 6,5 метара. Источни и западни зид куле су дебљине 1,25, а јужни 1,40 метара. Рађени су алтернацијом камена и опеке (5 редова опеке). Из засведеног предпростора се са кулом комуницира отвором ширине 1,4 метара. Изнад довратника се назиру остаци полукружног лука који је био над улазом. У каснијој фази улаз у кулу је био зазидан.

Потерна капија (Б) је лоцирана 2,70 метара западно од улаза у западну кулу јужне капије (4), гледано са унутрашње стране, односно 1,00 метар западно од споменуте куле (4), гледано споља. Пролаз је ширине 1,5 метар. Праг потерне капије је био од три блока андезита и има само једно удубљење за лежиште капије на источној страни, па се може закључити да се радило о једнокрилној капији. Над отвором потерне капије са унутрашње стране је потпорни лук степеништа којим се пење на шетну стазу. Лук је ширине 2,7

⁹¹ Баван Б., Иванишевић В.: *Царичин Град (1998 – 2003.)*. Старинар, књига LIII/LIV, Београд 2004, 301

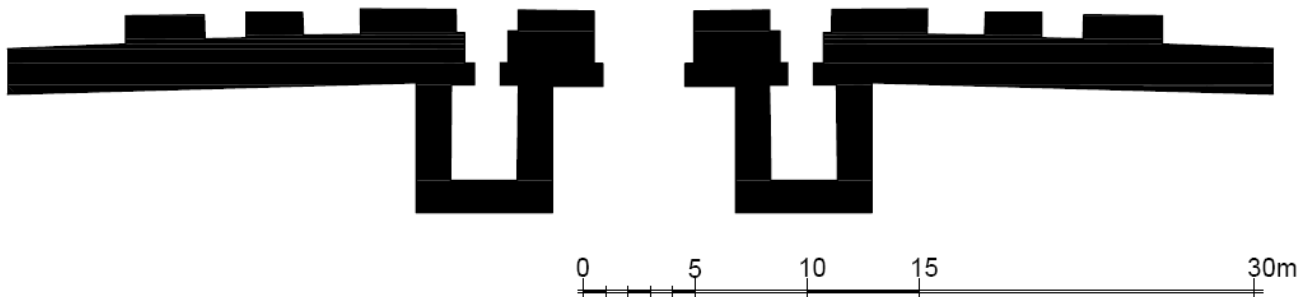
метара, а дубине 1,6 метара. Зазидана је непосредно после изградње, а сигурно пре објеката који припадају југозападном сектору Доњег града, а који су рађени у блатном малтеру.

Слика 25: Западна кула јужне капије

6.2.5.2 Источни бедем

Источна капија Доњег града је истраживана 1962. – 1963. године. Има бочна ојачања димензија 3,40/3,40 метара од великих камених блокова, са испустима на спољној страни. Фланкирана је четвороугаоним кулама, од којих су откопани само бочни зидови према капији. Куле су зидане у мешовитој техници, комбинацијом 5-7 редова опеке и камена. Ширина капије је 4,00 метра са унутрашње стране, односно 3,00 метра у висини испуста. Кроз северно бочно ојачање пролази засведени канал (ширине 0,54 метара) клоаке која одводи воду са јужне улице Средњег града, пролази испод јужне капије Средњег града, испод двојне цркве и кроз источну капију Доњег града. Кроз средину капије пролази још један канал за пражњење и чишћење цистерне. Уз капију постоје пиластри, слични онима код југоисточне угаоне куле. Откопани су они са северне стране. Грађени су од камена у доњем делу са алтернацијом од пет редова опеке и камена у вишим редовима. Од зоне са опекама почињу широки лукови над којима се пружа степениште. Видљива су два лука.

Слика 26: Основа источне капије Доњег града

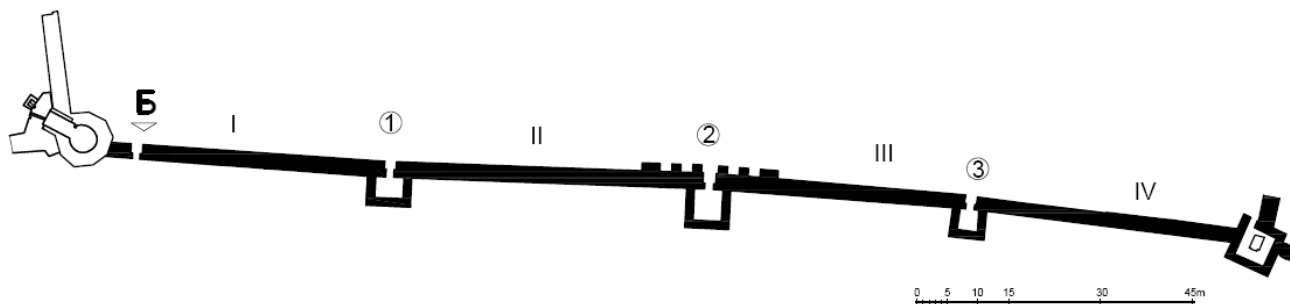
Слика 27: Источна капија Доњег града

Слика 28: Потпорни лукови степеништа источног бедема Доњег града, поред северне куле источне капије, поглед са југозапада.

6.2.5.3 Западни бедем

Од југозападне угаоне куле Доњег града ка северу терен је у паду, што је решено каскадним спуштањем темељне стопе западног бедема и алтернација од опеке и камена.

Слика 29: Основа западног бедема Доњег града

Мала кула у западном беду (З) је константована још 1988. године. Ископавањима вршеним у периоду 1998-2003. године⁹² кула је у потпуности откопана. Кула је правоугаоне основе, ширине 5,8 метара, истурена у односу на бедем за 4,7 метара. Зидови су приближно дебљине 1,30 метара. Унутрашње димензије куле су 3,15/3,50 метара.

Кула (2) је делимично истражена. Правоугаоне је основе, ширине 7,20 метара, истурена у односу на спољну површину бедема 6,40 метара. Дебљина зидова износи 1,3 метра. Улаз у кулу је засведен. Ојачан је са два бочна пиластра са сваке стране ширине 1,50 метара, први удаљен 0,30 метара од улаза у кулу. Размак између пиластара је 1,95 метара. На истом размаку од другог пиластра је супструкција степеништа прислоњена уз унутрашњу страну бедема Доњег града.

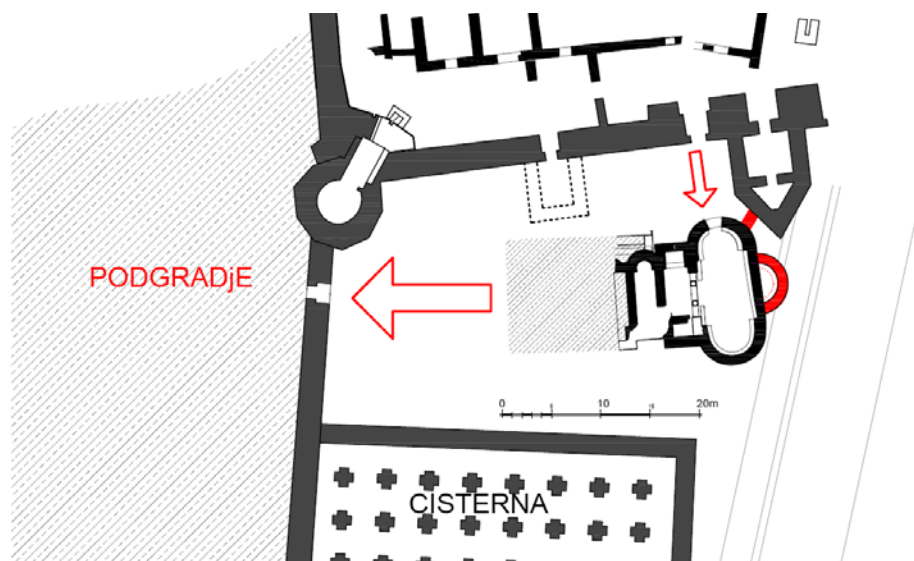
Мала кула (1) је такође само делимично истражена. Правоугаоне је основе, ширине 7,2 метра, истурена је у односу на спољну раван зида за 4,7 метара. Дебљина зидова износи 1,30 метара. Улаз у кулу није са нивоа тла, као што је случај са осталим кулама. С обзиром да је цистерна интегрални део бедема, улаз у кулу је са горњег платоа цистерне. Унутрашњост куле није потпуно откопана па нема података о доњем нивоу, његовој коти или врсти пода.

Потерна капија (Б) је позиционирана на око 3,70 метара јужно од куле водоторња. Ширине је 2,10 метара. Када се посматра положај и величина цистерне, затим положај малих терми у Доњем граду, могуће је разумети улогу ове капије. Мале терме су у каснијој фази живота града измењене, додата им је источна конха, а накнадним зидом између терми и западне куле јужне капије Средњег града је онемогућено њихово коришћење из Доњег града. Тиме је њихова функција престала да буде јавна и употреба је ограничена само на мали број људи из Принципијума који их кроз потерну капију јужног бедема Средњег града користи. На основу откопаних делова терми и диспозиције откопаних просторија се закључује да су најтоплији делови, праефурнијум и ложиште били на западној страни објекта. С обзиром да је јужно од овог дела цистерна која је интегрално везана за бедем, чиме је овај простор затворен са јужне стране, потерна капија је била пролаз кроз којим је једино било могуће опслуживати простор терми и снабдевати их дрвима. Постојање ове капије директно указује на постојање подграђа са западне стране Доњег и Средњег града у коме су се сви ови послови ибављали.

Бедеми су ширине око 2,5 метра, сем на местима где постоје пиластри, када је њихова дебљина 3,90 метара. Западни бедем (I) је прислоњен уз кулу водоторањ, што је током истраживања наводило истраживаче на погрешне закључке о хронолошкој разлици у изградњи Средњег и Доњег града. Реч је само о техничком детаљу, услед различитих услова ослањања.

Карактеристично је да је западни бедем Доњег града због проласка аквадукта по њему урушен на другачији начин од осталих бедема. Рушење осталих бедема је у виду крупних блокова, читаве стране су урушаване, док се код западног бедема услед измрзавања не јављају овако крупни урушени делови конструкције бедема.

⁹² Баван Б., Иванишевић В.: *Царичин Град (1998 – 2003.)*. Старинар, књига LIII/LIV, Београд 2004, 305

Слика 30: Положај потерне капије у односу на терме и цистерну

Слика 31: Потерна капија у западном бедуму Доњег града (лево) и северни део западног бедума Доњег града „прислоњен“ уз кулу цистерну (десно)

6.3 Улице

Поред двеју главних улица, *cardo* и *decumanus*, у Царичином Граду, још увек немамо одређену слику о споредним улицама и о њиховој међусобној вези. У царском Риму су ванградски путеви звани *viae*, док су у унутрашњости града биле *vici*, *clivi* и *semitae*. Но, римска република већ познаје само две врсте јавних путева, *vici* је назив за улице, а *angiportus* за потпуно споредне пролазе. Како је утврђено да су исти називи коришћени и у Константинопољу, то их можемо очекивати и овде⁹³. О значају који се придавао саобраћајницама говоре и закони који су прописивали њихову ширину. У Риму је још прописима Дванаест Таблица, о којима има помена и у хришћанском периоду,

⁹³ Петровић Н.: *О урбанизму Царичиног Града*. Старинар н.с. XV - XVI, Београд 1964, 63.

одређена најмања ширина улица од 16 стопа. Споредне улице су имале ширину од 10 стопа. Ширина највећих улица је била 6 – 7 метара.

6.3.1 Улице Акропоља

Улица Акропоља је истраживана 1936-1938., 1952. и 1955. године. Пружа се у правцу северозапад-југоисток, од источне капије Акропоља до западне потерне капије. Њен правац се не поклапа са правцем западне улице Горњег града, већ постоји одступање. Ширине је око 7,4 метара. У извештајима се спомиње плочник од неправилних камених блокова. Ради се о попличању блоковима андезита. Са северне и јужне стране су постајали отворени тремови ширине 3,7 метара правоугаоним ступцима. Ступци су димензија 1,10/0,85 метара (сваки други), односно 1,40/0,85 метара, са удубљењима за олук 0,45/0,28 метара. У северном трему су нађене нагореле греде од трема као и оловне плоче кровног покривача. Пронађен је и одводни канал којим је вода одвођена ван западног бедема Акропоља и у правцу кружног трга.

Слика 32: Улица Акропоља

6.3.2 Улице Горњег Града

Две главне улице града, *cardo* и *decumanus maximus* и кружни трг на коме се оне укрштају, попличани су великим неправилним каменим плочама које су неједнаке дебљине, а свака појединачно површине до 1 m². Тротоари су били покривени опекама најчешће постављеним дијагонално у односу на правац пружања тремова. Тремови су били према коловозу отворени, са правоугаоним ступцима од опеке на каменим темељима (око 1,0/0,8 метара). Размак између стубаца варира од 2 до преко 3 метра. Сваки други стубац је имао вертикални правоугаони усек димензија приближно 36/15 cm, намењен олуку. Између стубаца са обе стране и средњег дела улице је ишао по један јарак за воду. Ови канали су се уливали у главни засведени канал који је ишао испод средине улице.

Пад улица је пратио нагиб терена. Ступци портика су били спојени лучним конструкцијама од опеке, а над тремом је била постављена архитравна дрвена конструкција покривена имбрекс тегулама (*imbrices and tegulae*).

Што се ширине улица тиче, она је у римском периоду била прописана законима. На Царичином Граду ширина главних улица се креће од 6,16 до 6,90 метара, што одговара

ширини од 20 стопа (6,30 метара) за коловоз, што се уклапа у споменути пропис. Тремови су ширине 3,02 до 3,35 метара, односно 10 стопа (3,15 метара). Ширина споредне улице се може контролисати на пролазу између зграде југозападно од трга и јужног комплекса а износи 4,80 метара, што је приближно 15 стопа, или 4,72 метра⁹⁴.

Источна улица је истраживана у периоду 1949-1952. и током кампање 1960. године. Води од источне капије Горњег града до кружног трга. Дуга је око 37 метара. Тротоари су нижи у односу на ниво коловоза. Засведени канал за отицање воде није постављен у оси улице, као што је обично случај, већ је померен према северу како би избегао камено степениште улазне капије.

Слика 33: Источна улица Средњег града

Западна улица је истраживана 1939. и 1952-1953. године. Простире се од кружног трга до источне капије Акропоља. Дуга је око 26 метара. Канал за одводњавање воде који представља наставак канала улице Акропоља није био засведен већ покривен каменим плочама.

Слика 34: Западна улица Средњег града

⁹⁴ Петровић Н.: *О урбанизму Царичиног Града*. Старинар н.с. XV - XVI, Београд 1964, 63.

Северна улица је истраживана 1940., 1947. и 1952. године. Није у потпуности истражена. Пружа се од кружног трга ка северу. Ка северу се знатно сужава. Са коловоза се на тротоар источног трема силазило степеницама.

Јужна улица је истраживана 1938-1939., 1952, 1955. и 1957. године. Води од јужне капије Средњег града до кружног трга. Дуга је око 165 метара. Испред улаза у поједине грађевине уместо пода од опеке постављане су камене плоче. Код крстобразне цркве постоји степениште којим се са коловоза силазило на тротоар. Уз западни трем постоји низ од 24 равномерно распоређене и повезане просторије.

Кружни трг: Ископавања на Царичином Граду спроведена 1939. године била су наставак дотадашњих ископавања. На месту где се слутило да постоји «форум» обележена је силуета кружног трга, док је исти археолошки истражен тек у наредној кампањи радова 1940. године, када је откривен у највећој мери, и 1952. године. Налази се у пресеку главних илица правца север-југ и исток запад, односно у њему се спајају источна, западна, северна и јужна улица Горњег града. Пречник трга је 22 метра, а ширина тремова је 3 метра. Трг је са свих страна окружен портикусима који су према њему отворени колонадама. Био је прилагођен паду терена на коме је подигнут. На вишљим странама су портици били вишљи, односно са њих се силазило на централни плочник, и обрнуто: у нижим деловима се са плочника силазило у портик. Портици су били отворени према плочнику, али затворени према тротоарима суседних улица чиме су представљали посебну целину. Сваку колонаду су сачињавала по два ивична зидана ступца и по два камена стуба између њих. Чеони ступци портика били су истурени у односу на уличне ступце на основу чега је закључено да су прилази кружном тргу били засведени⁹⁵. Поплочање је било од камених плоча појединачне површине до 1 m². Одводњавање је било решено каналима за отицање воде остављеним уз ивичњак трга. Ови канали су вероватно били спојени са колекторима који се пружају средином главних улица. У средини кружног трга је пронађен камени подупирач стуба на коме је, највероватније стајала статуа оснивача града, Јустинијана. У близини трга је пронађено и неколико фрагмената монументалне бронзане статуе.

Слика 35: Кружни трг и његово поплочање

⁹⁵ Кондић В., Поповић В.: *Царичин Град – утврђено насеље у византијском Илирику*. Галерија САНУ 33, Београд 1977, 54.

Слика 36: Основа кружног трга

6.3.3 Улице Доњег Града

Прва истраживања **источне улице** Доњег града су извршена 1952. године, да би иста у потпуности била откривена 1964-1965. године. Пружа се у правцу исток-запад и спаја источну капију Доњег града са јужном улицом Доњег града. Просечна ширина улице је око 7,5 метара, а ширина северног портика износи 4,00 метра. Јужни портик није пронађен. Узрок томе су највероватније грађевине касније фазе подигнуте уз базилику са трансептом. Са спољне стране северног портика који води у врата куле капије, распоређени су зидани ступци неједнаких димензија на стилобату. Коловоз је поплочан великим блоковима андезита. Испод коловозне конструкције постоји одводни канал који се изван капије спаја са главном клоаком.

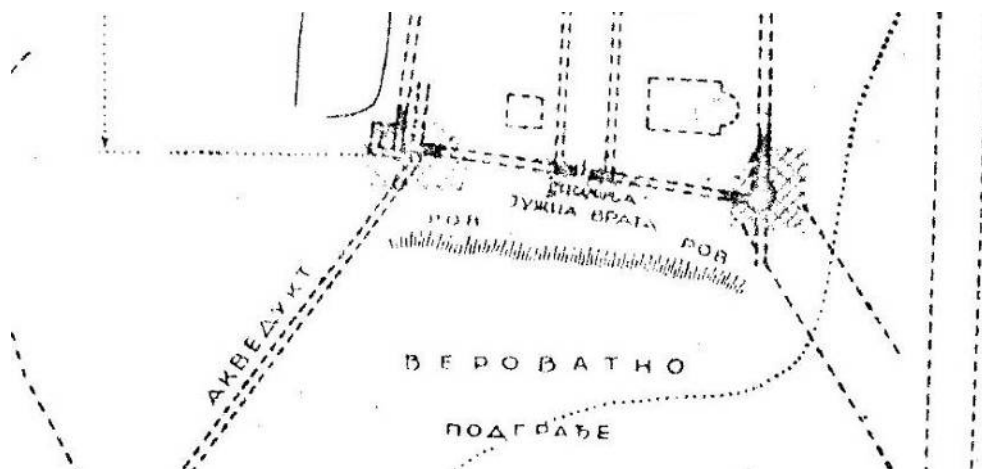

Слика 37: Источна улица Доњег града (лево); Јужна улица Доњег града (десно)

Јужна улица је истраживана 1950., затим 1952. и 1965-1966. године. У техничком смислу се не разликује од осталих улица на Царичином Граду. Улица од јужне капије Средњег града до базилике са трансептом прати у благом паду конфигурацију терена, па у ствари не представља продужетак јужне улице Средњег града, већ постоји мало одступање. Правац се од капије према југу померио за око 15 степени према југозападу до испред северозападног угла базилике са трансептом, да би отуда паралелно са њеном западном фасадом продужио правилније правцем север-југ, у правцу јужне капије Доњег града⁹⁶. Дакле, улица се ломи у висини базилике са трансептом. Коловоз је био поплочан великим каменим плочама андезита. Испод коловоза је пронађен канал за одводњавање воде који води из Средњег града, а затим код Двојне цркве скреће на исток, као и мањи канали који воде од места олучења. Зидани ступци су слабо очувани. На појединим местима су видљиви усеци за олук.

6.3.4 Подграђа

Сем до сада споменутих делова града присутна су и подграђа. У литератури се постојање подграђа у граду само сумарно спомиње⁹⁷.

Слика 38: Јужни бедем Доњег града и положај одбрамбеног рова по А. Дероку и С. Радојчићу,

Зупчасти зид подграђа са јужне стране терми ван бедема Доњег града спомиње Ђорђе Мано-Зиси у Извештају са ископавања 1955. и 1956. године⁹⁸. Сем овог, помена о њему у каснијој литератури нема.

Ради се о зиду зиданом ломљеним каменом. Са унутрашње стране он је појачаван пиластрима – контрафорима ширине 85 центиметара, који су распоређени на растојању од 1.75 до 1.85 метара. Између пиластара постоји нижи камени банак са танким слојем црвенкастог малтера преко кога су усађене опеке⁹⁹. Зид прати конфигурацију терена и пада ка истоку, на овом делу конктерно пад му износи око 10%.

⁹⁶ Мано Зиси Ђ.: *Царичин Град*. Старинар н.с. XIX, Београд 1968, 111.

⁹⁷ Дероко А., Радојчић С.: *Откопавање Царичина Града 1947. године*. Старинар н. с. I, Београд 1950, 119 – 142.

⁹⁸ Мано Зиси Ђ.: *Ископавања на Царичином Граду 1955 и 1956. године*. Старинар н.с. VII-VIII, Београд 1956-1957, 311 - 328.

⁹⁹ Мано Зиси Ђ.: *Ископавања на Царичином Граду 1955 и 1956. године*. Старинар н.с. VII-VIII, Београд 1956-1957, 319.

Слика 39: Зупчасти зид бедема утврђеног подграђа јужно од терми ван бедема.

Овај зупчасти зид је регистрован до пута којим се данас иде за село Штулац. Источно од пута терен је веома стрм, а због накнадних интервенција на терену није могуће уочити никакву неправилност, неравнину или слог, на основу које би се могао одредити даљи правац пружања овог бедема. Могуће је да се зид пружао ка брани, или језеру које је она формирала, а које је представљало природну препреку непријатељу и затварало део утврде подграђа. Вероватнија је варијанта да је управо овај бедем задржавао сав спирани материјал са источне падине узвишења стварајући слог на терену по коме је касније и провучен споменути пут.

Наредно место на коме је могуће регистровати промену на терену је североисточно од источне капије Средњег града, на месту где се на пут наслања слог.

Слика 40: Слог североисточно од источне капије Средњег града

Одатле бедем скреће у благом луку ка северозападу, лагано се пењући. Северно од северне (неоткопане) куле бедема Средњег града скреће на југ, пење се уз падину и највероватније удара у северну кулу бедема Средњег града. Тиме је подграђе са истока града потпуно затворено.

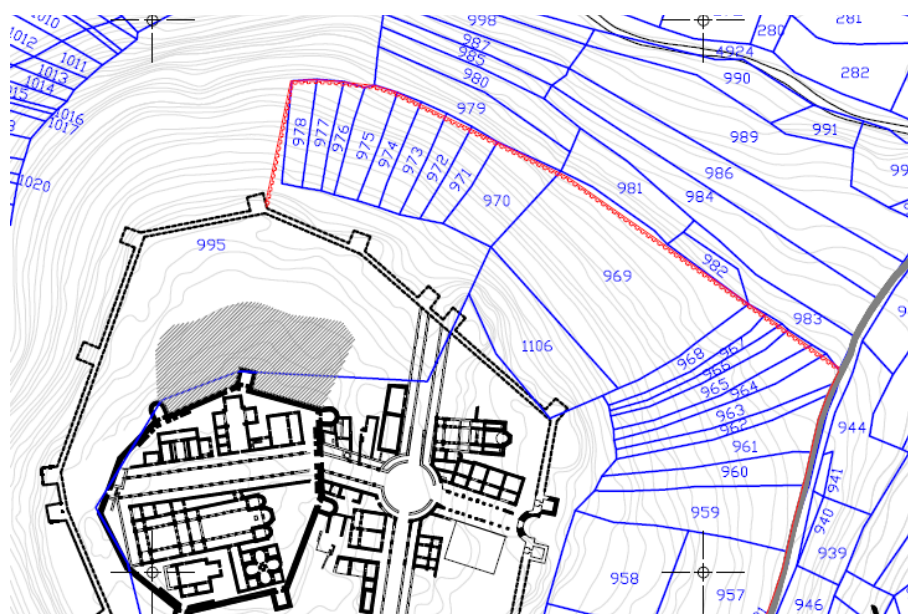
Слика 41: Слог на терену „паралелан“ северном бреду Средњег града(лево) и скретање зида на југ, ка кули бедема Средњег града (десно)

Слика 42: Правац зида север-југ (лево) и отворена сонда (десно)

Уколико се правац простирања овог бедема упореди са катастарским планом, слог који он чини на терену представља управо границу катастарских парцела. Идући од пута на северозапад, бредем представља границу између к.п. 963, 964, 965, 966, 967 и 968 са јужне и к.п.983 са северне стране. Даље, бредем је граница између к.п. 969. на југу и к.п. 982 и 981 на северу слога. К.п. 970, 971, 972, 973, 974 и 975су јужно од к.п. 979, а раздваја их управо бредем. Даље, парцеле 976, 977 и 978 су бредемом раздвојене од велике к.п. 995, чиме је дефинисан и правац скретања зида ка југу, до северне куле бедема Средњег града.

Пут представља границу катастарских парцела: к.п. 961. 962, 960, 959, 957, 956, 954, 953, 1007.са источне стране и к.п. 944, 941, 940, 946, 954, 952, 1114, 1113 и 1112 са западне стране.

Слика 43: Бедем подграђа (црвена боја) и катастарске парцеле (плава боја)

Источно од данашњег пута није могуће уочити правац пружања овог бедема. Највероватније је да је управо пут постављен по некадашњем оградном зиду подграђа.

На авионском снимку из 1955. године је такође могуће уочити ову промену на терену, па је готово сигурно да бедем заузима управо овакав положај.

Утврђено подграђе постоји и јужно од Доњег града. Простор је ограничен са северне стране првом фосом непосредно испод града (која се од југоисточне угаоне куле Доњег града даље простире са спољне стране источног бедема све до источне капије Доњег Града), јужно другом фосом на око 200 метара јужно од претходне. Западна граница подграђа је надземни део аквадукта који се највероватније штити стрмим тереном ка Свињаричком потоку.

Слика 44: Одбрамбени ров, фото Ч. Васић

Западно од града постоји неутврђено подграђе. Терен је са те стране града доста стрм и неприступачан, а у прилог постојању подграђа говоре цигларска пећ на левој обали Свињаричке реке која иако једина сачувана сигурно није била усамљена (узимајући у обзир количину опеке неопходну да се град изгради), као и потерна капија код терми у доњем граду којом су исте биле снабдеване дрвима.

Слика 45: Авионски снимак из 1955. године на коме се јасно види „слог“ на терену

7 Архитектура Царичиног Града

Целокупна архитектура Царичиног Града је сврстана у две велике групе објеката: сакралне и профане, и кроз такве групације је даље и разматрана.

7.1 Верски објекти

На Царичином Граду је приликом археолошких ископавања констатован велики број сакралних објеката, с обзиром на релативно малу површину на којој се град простирао. Од укупно девет објеката црквене намене који су пронађени унутар бедема и у њиховој непосредној близини, четири су тробродне базилике, затим је ту двојна црква, једнобродна, крстобразна црква, једна триконхална и баптистеријум. Иако су четири објекта тробродне базилике, постоје међу њима разлике у општој композицији. Док највећа, епископска базилика на Акропољу има тробродну основу са једном великом централном апсидом и две мање северно и јужно од ње и атријумом, дотле се две базилике Средњег града сличне по пропорцијама и облику апсиде одликују такође разноликошћу решења. Једна има атријум и крипту, док друга испред нартекса уместо атријума има трем... Постоји, дакле, велико шаренило облика и типова црквених објеката. У наредном делу је дата функционална и архитектонска анализа, односно анализа структуре црквених објеката уз дефинисање појединих облика – основних типова ових објеката. Сви до сада истражени сакрални објекти су систематизовани и урађена је њихова прелиминарна типологија. Предложена је типологија по следећим критеријумима: према геометријским карактеристикама основе, према конструктивним особеностима и према положају пастофорија у односу на корпус објекта.

7.1.1 Акропољ

На Акропољу су, од верских објеката истражени Епископска базилика и Баптистеријум.

7.1.1.1 Епископска базилика на Акропољу

Историјат истраживања: Епископска базилика (*Прилог II*) је први у целини истражени објекат на Царичином Граду. Истраживања су започета 1912., а настављена су 1936., 1937., затим 1952. и 1979. године.

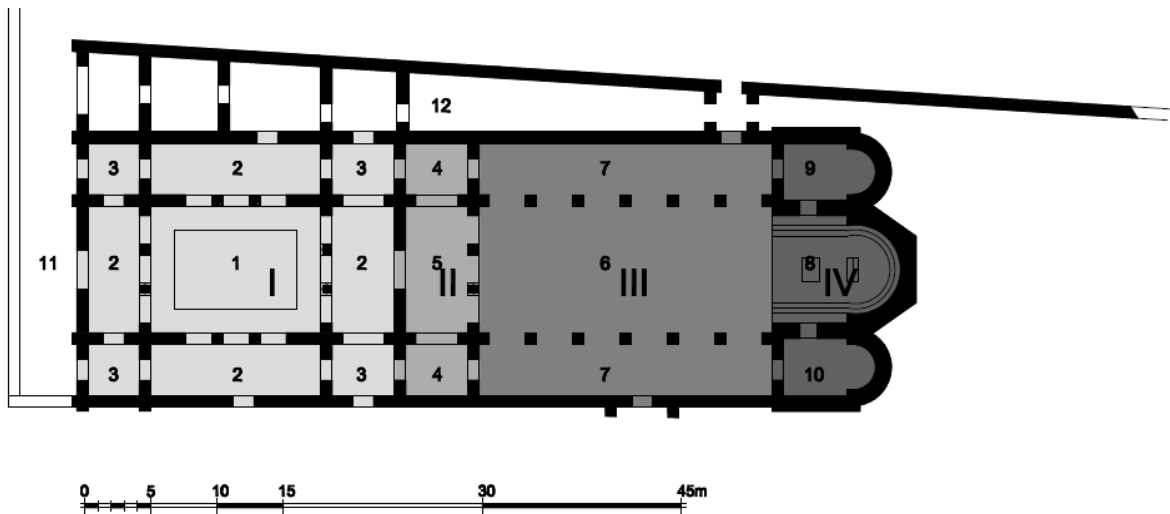
11. августа 1912. године отворене су прве сонде на највишем платоу локалитета Царичин Град, и том приликом су константовани делови тробродне базилике дуге 70-ак метара, са централном споља тространом апсидом, и две полукружне северно и јужно од ње, и трочланим олтарским простором, а на западном делу, портиком са стубовима. У првој етапи истраживања која је због немира у земљи трајала само 24 дана су, сем споменутог, пронађени и јустинијански капители.¹⁰⁰ Наредна истраживачка етапа је отпочела тек 20. августа 1936. године, када су се стекли услови за наставак радова, а трајала је до 17. септембра 1936. године. Радило се на ископавању Епископске базилике, «...чије су главне линије биле обнажене још приликом ископавања из 1912. године...»¹⁰¹ У овој етапи радова је

¹⁰⁰ Петковић В.: Извештај о ископавању у Царичином Граду код Лебана у 1912. години. Годишњак СКА XXVII, Београд 1913, 285 – 291.

¹⁰¹ Петковић В.: *Ископавање Царичина Града код Лебана*. Старијар сер. III, XII, Београд 1937, 82.

констатована писцина усечена у стени у којој су пронађени базиси, капители и делови стубова (као и остаци два базиса и два кемпферкапитела са волутама на ужим странама, и са крстом између лишћа акантуса на чеоној страни, на основу чега је објекат датиран у VI век).

Наредна истраживачка етапа траје од 28. јула до 31. августа 1937. године, такође под руководством В. Петковића, којом приликом је истраживање проширено и на делове ван Базилике.

Слика 46: Основа Епископске базилике

Епископска базилика је најрепрезентативнији објекат на Царичином Граду. Спољних је димензија 63.0/20.6 метара. Зидана је на темељу од камена који је за десетак сантиметара шири од зидова самог објекта. Над темељним проширењем су зидови зидани алтернацијом опеке и камена (5 редова опеке), при чему над проширењем полази најпре опека а онда камен. Зидови троапсидалног простора су зидани само од опеке, са спојницама од малтера које су дебље од опека. Просечна дебљина зидова базилике је око 0,80 метара, сем апсидалног дела код кога су, због засведене конструкције, зидови знатно дебљи (око 120 центиметара).

Што се функционалног решења тиче, реч је о тробродној базилици. Грубо гледано, састоји се из следећих делова: атријума са тремовима (I), нартекса (II), тробродног наоса (III) и олтарског дела са пастофоријама (IV). Атријум (1) је димензија 12.8/9.5 метара. У средини атријума је у стени уклесан базен за скупљање кишнице – писцина. Њене димензије су 9.6/6.4/ 3 метра. Са свих страна око писцине су стубови портика трема (2). Трем је свуда приближно једнаке ширине, 3,80 метара. Западно од атријума постоји отворени трем који је готово приљубљен уз западни бедем Акропоља (11) (због чега је В. Петковић сматрао да базилика и није пројектована да буде монументални објекат).

Из источног трема атријума се улазило најпре у нартекс (II), а затим у наос (III) базилике. Улази који повезују спољни трем, атријум, нартекс и наос базилике били су постављени у осама бродова. Подела наоса на бродове извршена је са два подужна низа од по четири монолитна стуба. Стубови су били повезани луковима. Ширина бочних бродова износи 3.8 метара, док је ширина средњег 9.5 метара.

Олтарска апсида (8) је споља тространа, а са унутрашње стране потковичаста. Уз њен унутрашњи зид је констатовано степенасто свештеничко седиште (*sintronon*). Олтар није пронађен. Северно и јужно од ове, средишње, апсиде, у продужетку бочних бродова су протезис (9) и ђаконикон (10), мање правоугаоне просторије са апсидалним завршецима. Ове мање апсиде су и споља и изнутра полукружне. Протезис и ђаконикон су отворима комуницирали са олтарском апсидом и бочним бродовима.

Јужно од улице Акропоља, уз северни зид базилике призидан је низ просторија које су комуницирале са атријумским делом (12).

Средњи брод цркве је имао подне мозаике са мотивима преплета и геометријских фигура, а под олтарског простора је био поплочан опекама, као и под атријума. Мозаика је било и у нартексу. На основу великог броја пронађених стаклених мозаичких коцкица закључује се да су на зидовима били мозаици. Кровна конструкција је била дрвена, а кров покривен тегулама имбрекс.

Током времена базилика је претрпела извесне преправке и адаптације. Били су зазидани отвори којима се комуницирало између олтарске апсиде и проскомидија.

Са спољне стране олтарске апсиде је подигнута конструкција од ломљеног камена и блата. Каменим зидом са сполијама је затворен улаз у западном трему атријума.

У писцини су пронађене базе, стабла и јонски импост-капители стубова портика атријума. Пронађени су масивни композитни капители са редовима акантовог лишћа и животињским протомима на месту врхова волута. Стилизоване волуте се не подвлаче испод импоста (што је уобичајено код византијских капитела), већ прелазе преко њега. На ужој спољној страни капитела уклесан је крст међу акантусовим лишћем. Јонски импост капители слични онима у Базилици Ц и осталим црквеним објектима из околине Царичиног Града су производ локалних клесарских школа. Налажени су и стубови са крстовима у рељефу.

7.1.1.2 Баптистеријум

Баптистеријум (*Прилог III*) је у целини откопан 1937. године. Приликом те етапе ископавања најпре је пронађен један импост капител већих димензија од оних пронађених у Епископској базилици, са истим орнаментима акантусовог лишћа и грчким крстом. Затим су на јужном зиду Епископске базилике откривени „*основни зидови порталне едикуле, чији зидови у јужном правцу затварају опеком патосан простор.*“¹⁰²

Баптистеријум је у раним фазама истраживања био протумачен као мартриријум или маузолеј, а сама крстионица као гроб¹⁰³ или као простор намењен реликвијама. Хипотезу о мартриријуму је највише заступао Андре Грабар који је, без провере на терену уврстио овај објекат у редове својих мартририја.¹⁰⁴ Међу првима се за баптисмалну функцију грађевине определио В. Петковић¹⁰⁵.

Темељи су, као и код Епископске базилике зидани каменом. Зидови су комплетно рађени од опеке у слоју малтера чија дебљина одговара дебљини опеке.

Баптистеријум је повезан преко трема (1) са јужним бродом Епископске базилике тако да ове грађевине чине архитектонску целину. Смештен је на око 3,5 метра јужно од

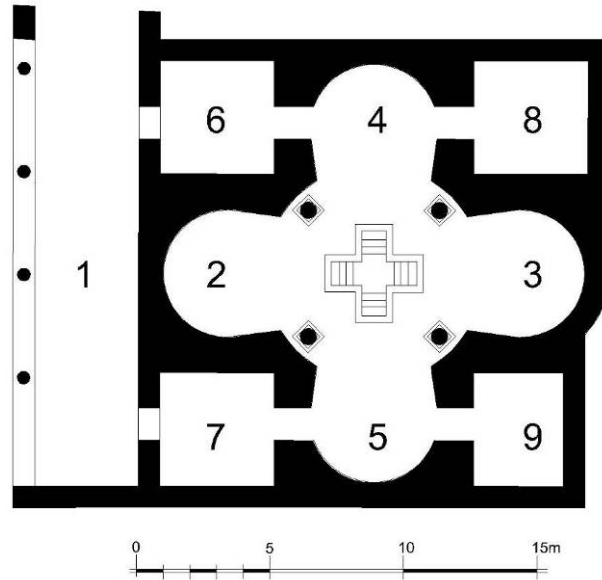
¹⁰² Mesesnel F.: *Ископавање Царичина Града код Лебана год.1937*. Старинар сер. III, XIII, Београд 1938, 184.

¹⁰³ Mesesnel F.: *Ископавање Царичина Града код Лебана год.1937*. Старинар сер. III, XIII, Београд 1938, 189.

¹⁰⁴ По Ђ. Мано-Зисију: Grabar A.: *Martyrium*. Recherches sur le culte des reliques et l'art chrétien antique I, Collège de France, Paris 1946, 37,180 – 181, 192, 331, 337, 340, 369, 394, 395, 398, 399.

¹⁰⁵ Петковић В.: *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*. [САН Посебна издања CLVII, одељење друштвених наука н.с. 4.] Српска академија наука, Београд 1950, 364.

Ћаконикона епископске базилике. Ради се о (скоро) квадратној грађевини, дужине странице 17.55 метара (јужна страна је краћа за 0.80 метара). Унутрашњост је тетраконхална. Конхе су биле засведене. Источна и западна апсида (3 и 2) су потковичасте, док су северна и јужна апсида (4 и 5) издужене полукружне. Равни зидови тетраконхалног дела и спољни зидови формирају четири неједнаке просторије у угловима баптистеријума (6,7,8,и,9). На западној страни се налазио монументални портик са ступцима или стубовима постављеним у правилном размаку на отвореној страни трема. У оси исток запад баптистеријума, са спољне стране западног зида трема постоје два масивна ступца која су подупирала стубове са композитним капителима главног улаза¹⁰⁶.

Слика 46а: Основа Баптистеријума.

Са трема (1) се улазило у приближно квадратне просторије (6 и 7) странице дужине 4.25 метара. Оне су пролазима биле повезане са северном (4) и јужном (5) конхом. Северна конха (4) је била повезана са североисточном квадратном просторијом (8) истих димензија као и претходне, а јужна конха (5) са правоугаоном југоисточном просторијом (9) димензија 4.25/3.35 метара. У средњем делу, на месту споја конхи постоје четири масивна постамент за стубове који су придржавали куполу чији су делови налажени у току ископавања. У самом средишту баптистеријума налази се писцина у облику крста димензија 2.0/1.85/0.45м

Под трема је био поплочан опекама дијагонално распоређеним у пољима. Опеком су биле поплочане и правоугаоне просторије у угловима, и то на следећи начин. По ободу просторије је један ред опеке ређан паралелно са зидовима, док је унутрашњост попуњавана дијагонално постављеном опеком. Источне просторије су поплочане опеком већег, а западне мањег формата. Под конхи је био украшен мозаиком, и то у источној и западној конхи са геометријским мотивима, док су у северној и јужној геометријски мотиви комбиновани са биљним и животињским. Зидови баптистеријума су у доњим деловима били оплаћени, а у горњим украшени мозаицима и фрескама. Дно писцине и зидови су били обложени мермером.

¹⁰⁶ Кондић В., Поповић В.: *Царичин Град – утврђено насеље у византијском Илирику*. Галерија САНУ 33, Београд 1977, 34-35.

7.1.2 Средњи град

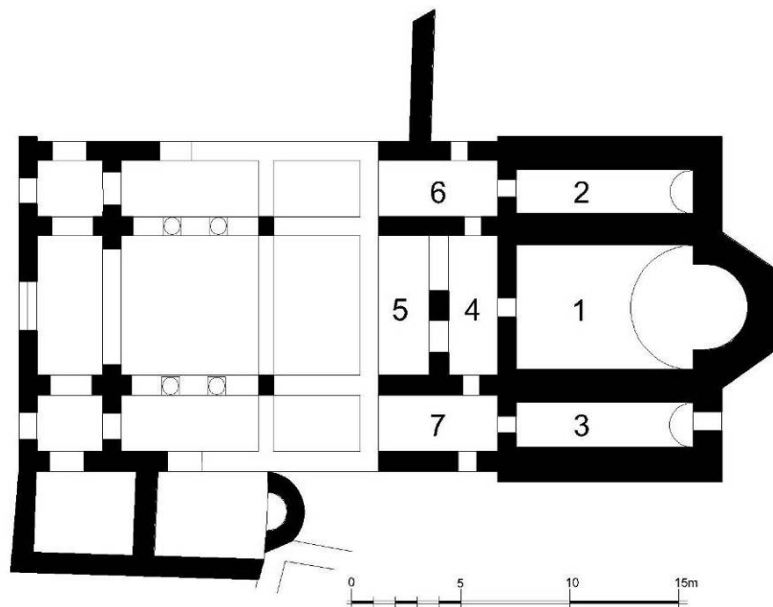
У Средњем граду постоје три објекта верског карактера: Базилика са криптом, Базилика испод Акропоља и Крстобразна црква.

7.1.2.1 Базилика са криптом (Базилика Ц)

Први пут је истражена 1940. године. Тада се претпостављало да се ради о монументалној палати чији је горњи спрат био у висини улице, а доњи је био прилагођен нагибу терена који се спушта према истоку. Горњи ниво је био потпуно отворен, али скоро сасвим разорен и потпуно опљачкан. Пронађени су стубови перистила са јустинијанским капителима. Део са апсидом протумачен је као трпезарија. У једној од просторија су пронађени питоси, па је она протумачена као остава за храну. Пронађени остаци зидног сликарства, као и подног мозаика и стаклених коцкица зидног мозаика протумачене су као раскошни украси монументалне палате¹⁰⁷. Рушевине горњег спрата су пале на доњи, од кога је у овој кампањи радова откопан само северни улаз.

Даља истраживања су настављена у кампањи 1947.-1948. и 1951.-1952. године. 1947. године је откопавање «велике зграде са источне стране северне улице Горњег града приведено скоро крају». Показало се да је то базилика са атријумом и великим подземним просторијама. Просторије доњег нивоа леже испод целе површине основе, у њих су били урушени стубови, капители, делови фресака и мозаика са горњег нивоа базилике

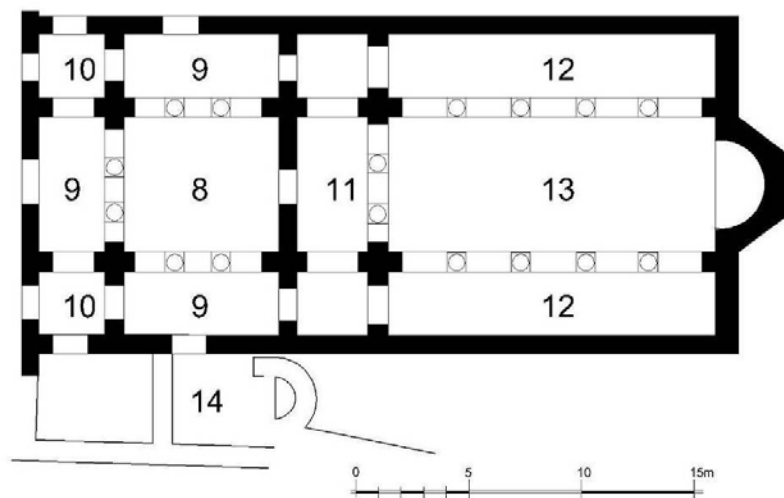
Последња етапа радова на базилици је изведена 1951. године. Конзерваторско-рестаураторским радовима је руководила Невенка Спремо – Петровић¹⁰⁸.

Слика 47: Основа доњег нивоа

¹⁰⁷ Петковић В.: *Извештај о ископавању у Царичином Граду 1940. год.* Годишњак СКА L, Београд 1940, 261.

¹⁰⁸ Спремо Петровић Н.: *Базилика са криптом у Царичином Граду.* Старинар н.с. III – IV, Београд 1952-1953, 169 – 180.

Слика 48: Предлог реконструкције основе (горњи ниво) по Ч. Васићу

Базилика се налази у Средњем граду, североисточно од кружног трга, својом источном страном налаже на трем северне улице Средњег града. Јужно од ње је каскадни објекат североисточно од кружног трга. (Прилог VII)

Ради се о објекту који има две етажe. Горњи ниво је пар степеника нижи од нивелете северне улице Средњег града. Услед великог пада терена ка истоку постоји и доњи ниво. Горњи ниво објекта није сачуван већ постоје само реконструкције урађене на основу декоративне пластике која је са спрата доспела у приземље и на основу зидова доњег дела који се већим делом поклапају са распоредом зидова на спрату. Најпре је реконструкцију основе урадила Невенка Петровић. Недостатке у њеној реконструкцији је уочио В. Поповић¹⁰⁹, да би коначну варијанту предложио Ч. Васић¹¹⁰. Наредни опис објекта је дат на основу реконструкције Ч. Васића.

Доњи ниво је масивним зидовима (зиданим опеком на каменим темељима) дебљине 1,40 метара подељен на више одељења. Источни део је тробродни. Средњи брод (1) је унутрашњих димензија 8,05/5,67 метара са апсидом дубине 2,60 метара на истоку, док су бочни бродови (2 и 3) димензија 8,05/2,00 метара. Сва три брода су била покривена полуобличастим сводовима од опеке чији су почеци очувани. Простор између сводова био је попуњен трпанцем. Западни део доњег простора је са источним био повезан вратима постављеним у осама бродова. Овај део је такође тробродни и дељен је на мање просторе знатно тањим зидовима дебљине 0,90 метара. Није био засведен. Средња просторија је најпространија (6,30/5,50 метара) и подељена је на два дела зиданим ступцима (4 и 5). Из ње је било могуће ући у бочне бродове западног дела (6 и 7).

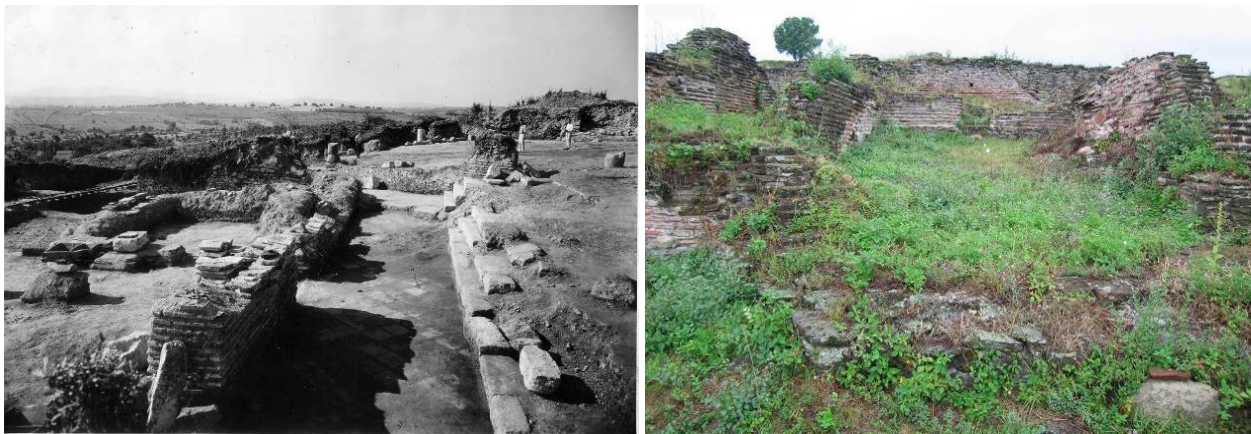
Спољни простор и доњи део грађевине повезивала су три улаза: засведени улаз на источној страни јужног брода и по један на северној и јужној страни западног дела. Није пронађено степениште па се претпоставља да горњи део базилике није комуницирао са доњим делом, односно да се ради о независним целинама. Тако је оповргнута претходна хипотеза о приземном простору као крипти у којој би били сахрањивани великани Царичиног Града, а која је била заснована на сличностима декоративне пластике са оном из

¹⁰⁹ Popović V.: *La signification Historique de l'Architecture religieuse de Tsaritchin Grad*, Ravenna 1979, 249-311.

¹¹⁰ Васић Ч.: *Базилика Ц на Царичином Граду – нов предлог реконструкције основе*. Старинар број XXXVI, Београд 1985, 203 – 214.

атријума Епископске базилике¹¹¹. У прилог овоме говори и чињеница да у «крипти» нису пронађени било какви трагови сахрањивања. Ипак, назив базилика са криптом је остао у употреби. У извештају са ископавања 1947. године¹¹² аутори текста претпостављају да распоред и величина доњих просторија прате облик горњег спрата. Односно, зидови оба нивоа почивају на истим темељима.

Горња етажа је тробродна грађевина. Дужина објекта заједно са атријумом износи 35 метара. Са трема северне улице се кроз врата постављена у оси средњег брода улази у атријумски простор. Атријум (8) је квадратне основе димензија 6,20/6,20 метара, са три стране окружен портицима (9): са северне, јужне и западне. Атријум од тремова одваја по пар камених стубова (са базама и јонским импост капителима) са све три стране и пар угаоних крстастих стубаца (што наводи на помисао о постојању по три мања лука са сваке стране). У северозападном и југозападном делу грађевине је по једна квадратна просторија која је преко четири врата повезана са оба суседна трема и са спољним простором (10). Из атријума се кроз централно постављен отвор улази у нартекс базилике (11), а са северног и јужног трема у бродове (12) базилике. Нартекс је од наоса раздвојен са два крстаста зидана ступца и два камена стуба. Наос је на бродове подељен са два реда по четири камена стуба. На источном делу, у оси централног брода (13) је споља трочлана а изнутра полукружна апсида.

Слика 49: Ступениште пред Базиликом са криптом (лево) и фотографија са истока, доњи ниво (десно)

Испод пода атријума (8) је пронађен поплочан канал правца исток – запад са наглим скретањем и падом према југу. Он пролази испод мање просторије јужно од атријума (9), и испод источне просторије са апсидиолом (14), што наводи на помисао да је она била намењена прању црквених посуда. Вероватно ови анекси представљају пастофорије базилике, иако су органски везани за грађевину југоисточно од кружног трга.

Са изузетком лукова изнад улаза на западној страни, тремови су, као и црквени део имали равну таваницу. Бродови су били покривени равном таваницом.

У простору бродова је пронађено укупно шест стабала стубова, од којих једно цело дужине 2,84 метара. Базе нису пронађене, али јесте пет јонских импост капитела.

¹¹¹ Кондић В., Поповић В.: *Царичин Град – утврђено насеље у византијском Илирику*. Галерија САНУ 33, Београд 1977, 76.

¹¹² Дероко А., Радојчић С.: *Откопавање Царичина Града 1947. године*. Старинар н. с. I, Београд 1950, 119 – 142.

У рушевинама је нађено остатака разнобојног стакла и комадића обојеног малтера, па је закључено да су зидови имали мозаичну и фреско декорацију. И под у базилици је такође био покривен мозаиком. Под атријума је био поплочан великим каменим плочама. Улични тротоар испред атријума патосан је дијагонално постављеним опекама, док је под тремом атријума опека ређана под правим углом.

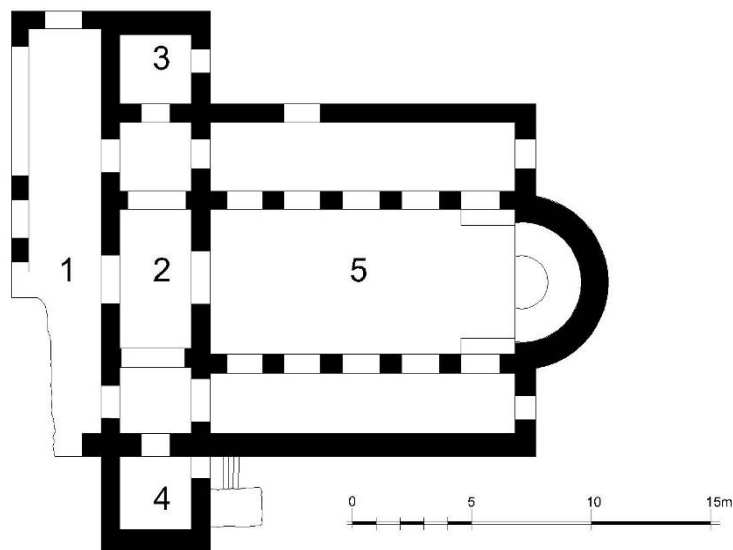
7.1.2.2 Базилика испод Акропоља

Током истраживања спроведених 1957. године вршено је испитивање комплекса јужно од Акропоља, у западном делу Средњег града, где је константована базилика. У мањој мери истраживања су вршена и 1958. године. (*Прилог XII*)

Постављена је јужно од бедема Акропоља, источно од западног бедема Средњег града, а западно од комплекса грађевина уз Јужну улицу Средњег града. Откривена је на платоу од шкриљасте стене која је вештачки нивелисана. Због нагиба терена ка југу, базилика је са јужне стране морала бити појачана дебљим зидом, а са те стране комуницирала је са нижим тереном помоћу степеништа које је водило у јужну пастофорију¹¹³.

Сачувани су углавном темељи зидова и стилобати на којима почивају зидани ступци базилике. Темљеви су били од камена, а зидови су, тамо где су сачувани, од опеке.

Базилика је тробродна. Испред наоса, са источне стране је портик (1), који са северне стране има улазна врата, а са јужне је затворен зидом. Ширина портика је мања од укупне ширине базилике. Због нагиба терена портик не обухвата део испред јужне пастофорије. Портик је трима улазима који су симетрично распоређени, у осама бродова повезан са нартексом (2). Нартекс је је помоћу пиластара у линији стубаца рашчлањен на три дела. Са обе стране нартекса је по једна пастофорија (3 и 4). Ширина нартекса, као и наоса (5) је 14,60 метара, а ширина наоса са пастофоријама је 22,20 метара. Распоред улаза и у наос је исти као и распоред улаза у нартекс.

Слика 50: Основа базилике

Подела унутрашњости на бродове је извршена са са два реда опеком зиданих стубаца, на стилобатима од камена. Ступци од опека на каменим стилобатима постављени

¹¹³ Мано Зиси Ђ.: *Нова базилика на Царичином Граду*. Старинар н.с. IX-X, Београд 1958-1959, 295.

су на размацима од 1,55 метара. Камени стилобат је виши од нивоа пода од опеке за 10 центиметара. Ступци су димензија 85/77 центиметара. Ступци од опеке у портику су димензија 95/80 центиметара, на размацима од 1,60 метара. Дужина наоса је 17,40 метара, однос ширине средњег и бочних бродова је 1:2

На истоку је споља и изнутра полукружна апсида. Олтарски простор је имао око беме уз полукружни зид апсиде дозидани потковичасти плато *subsellium*-а повезан са двама степенастим прилазима седиштима за јереје. Апсида има наглашени унутрашњи сокл од камена на 0,50 метара изнад нивоа пода од опеке. Дужина целе зграде са портиком износи 24,80 метара¹¹⁴.

По изгледу основе и по материјалу веома је слична базилици у Свињарици.

Опеком је била патосана читава површина подова, у свим деловима базилике. У шуту је нађено доста ћерамиде и оловних плоча са крова. Нађени су делови бифора са лучних прозора који су клесани у камену. Што се конструкције тиче, базилика је имала лукове на ступцима, а у нартексу на пиластрима. Линија стилобата иде до краја нартекса, камуфлирана плочама од опека. И западни портик је имао лучне аркаде. У овом простору су налажене угљенисане борове греде. Њих нема у простору наоса или нартекса, али су зато овде проналажене лучно спојене опеке повезане дебљим испунама малтера, највероватније са лукова.

У базилици су констатована и четири гроба, и то два у средњем броду наоса и два у нартексу лево и десно од средњих главних улазних врата из наоса у нартекс.

7.1.2.3 Крстобразна црква

Крстобразна црква (*Прилог XV*) је истраживана 1938. и 1952. године. На почетку истраживања крстобразна црква је погрешно била протумачена као градска вила - *villa urbana*.¹¹⁵ Сматрало се да се ради о вили са портикусом, која подражава вилу са перистилом. А. Грабар¹¹⁶ је први установио да се ради о верском објекту.

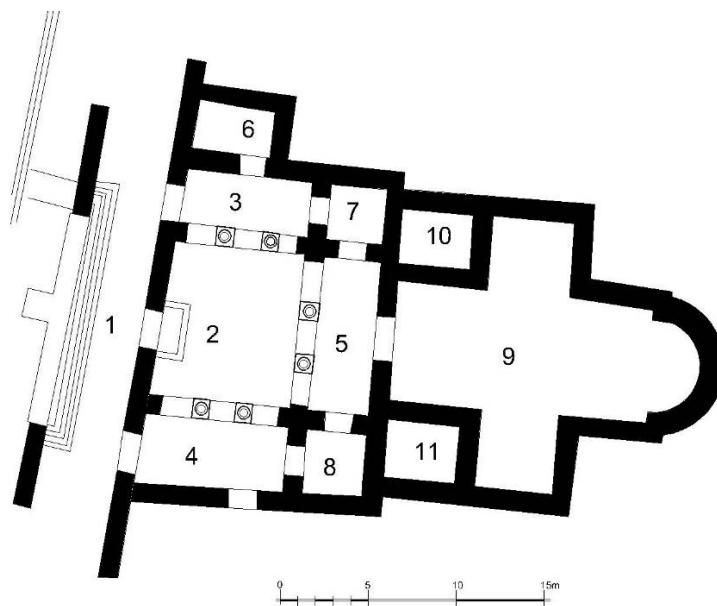

Слика 51: Крстобразна црква, снимак В. Петковића из 1958. године (лево) и фотографија са запада, са јужне улице Средњег града (десно)

¹¹⁴ Мано Зиси Ђ.: *Нова базилика на Царичином Граду*. Старинар н.с. IX-X, Београд 1958-1959, 296.

¹¹⁵ Петковић В.: *Ископавање Царичина Града код Лебана 1938. год.* Старинар сер. III, XIV, Београд 1939, 148.

¹¹⁶ Grabar A.: *Les monuments de Tsaritchin Grad et Justiniana Prima*. Cahiers Archéologiques III, Paris 1948, 55

Слика 52: Основа крстобразне цркве

Позиционирана је на источној страни јужне улице Средњег града, негде на половини дужине улице. Зидови су зидани опеком и каменом на темељима од камена.

Основа цркве је у облику грчког крста са полукружном апсидом на источној страни. Са западне стране постоји атријум. Грађевина је димензија 17,50/15,50 метара, а атријум 17,50/13,00 метара.

На западној страни су улази са степеништима (1) (поред којих су били камени стубови уместо зиданих стубаца) којима се на ниво цркве силазило са јужне улице. Атријум (2) је са три стране окружен тремовима, са севера (3), југа (4) и истока (5). Кровну конструкцију тремова су носила по два камена стуба са једноставним јонским импост-капителима¹¹⁷. Северни трем (3) је комуницирао са правоугаоном просторијом непознате намене (6). Северно и јужно од источног трема постоји по једна квадратна просторија непознате намене (7 и 8). Са источног трема се кроз централни улаз улази у западни травеј наоса (9) са пастофоријама (10, 11). Археолошким истраживањима није утврђен положај врата на пастофоријама. Наос (9) је облика грчког крста са споља и изнутра полукружном апсидом на истоку.

У крстобразној цркви су констатовани и мозаици, и то код улаза у наос цркве, па се предпоставља да је целокупни наос био под мозаицима. Може се сврстати у тип грађевина централног плана основе слободног крста

7.1.3 Доњи град

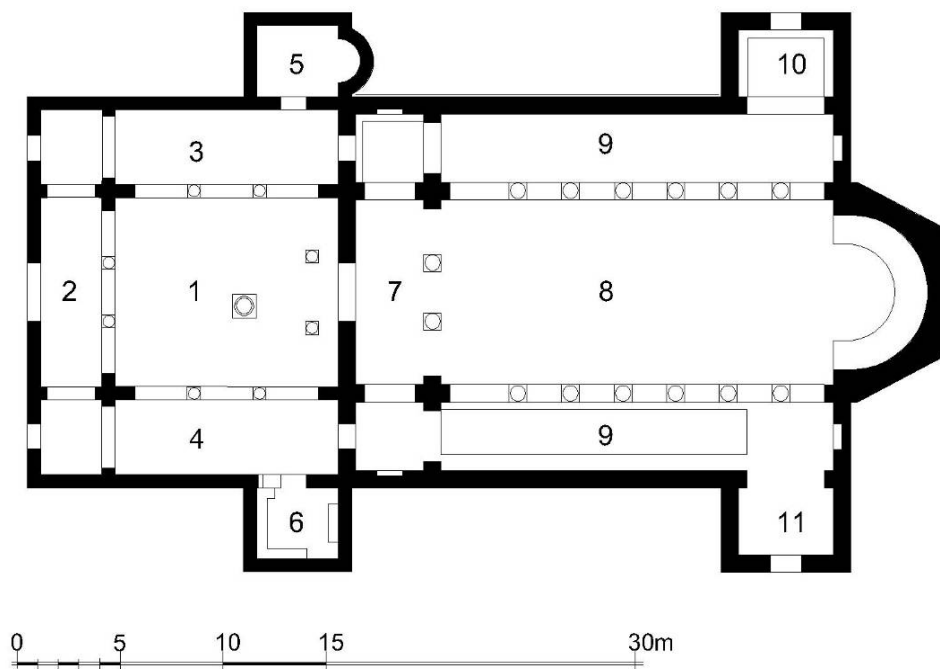
У Доњем граду, који није у целини истражен, су до сада од верских објеката константоване базилика са трансептом и двојна црква.

¹¹⁷ Кондић В., Поповић В.: *Царичин Град – утврђено насеље у византијском Илирику*. Галерија САНУ 33, Београд 1977, 83.

7.1.3.1 Базилика са трансептом (базилика Д)

У целини је истражена 1949. и 1950. године. Налази се у источном делу Доњег града, јужно од источне улице и источно од јужне улице Доњег града. Зидови базилике су у просеку дебели око 80 cm, сем оних апсидалних који имају већу дебљину. Темелјна проширења су камена. Грађени су у мешовитој техници са три реда опеке у доњим деловима над којима је конструкција од камена. Базилика Д (*Прилог XX*) је тробродна базилика са атријумом и нартексом. Дугачка је око 45 метара са атријумом или 30 метара без њега. Ширине је 18,5 метара.

На западној страни базилике постоји атријум (1) приближних димензија 18,5/15,0 метара са тространим портиком (2, 3 и 4). Са уличног тротоара се у објекат улази кроз троја врата која су постављена у осама централног и бочних бродова. Између крстастих угаоних зиданих стубаца на свакој страни портика постоје још по два камена стуба. Конструкција над портицима је била архитравна. На источној страни атријума, испред улаза у наос постоје још два стуба и део корнише плитког трема¹¹⁸. Скоро у центру атријума, мало померен ка истоку и југу постоји бунар са оригиналним каменим сантрачем. Северни (3) и јужни (4) портик имају врата и према два мањим просторијама које се сматрају пастофоријама (5 и 6). Наиме, из северног портика се улази у правоугаону просторију са апсидом на источној страни са подом поплочаним камењем и зидовима оплаћеним мермером која је протумачена као ђаконикон (5). Из јужног портика кроз врата постављена на јужној страни се улази у правоугаону просторију са подом од опеке и клупама или неком врстом ниских столова прислоњених уз зид. Ова просторија је протумачена као протезис (6), при чему би ови столови били намењени даровима верника.¹¹⁹

Слика 53: Основа базилике са трансептом

¹¹⁸ Кондић В., Поповић В.: *Царичин Град – утврђено насеље у византијском Илирику*. Галерија САНУ 33, Београд 1977, 111.

¹¹⁹ Стричевић Ђ.: *Ђаконикон и протезис у ранохришћанским црквама*. Старинар н.с. IX-X, Београд 1958-1959, 60.

Занимљива је чињеница да су обе „пастофорије“ дозидане уз цркву. Према плану који је 1976. објавио Ђорђе Мано-Зиси може се закључити да је од ове две, бар северна просторија настала касније у односу на базилику.¹²⁰ Тако се може закључити да је првобитна претпоставка о положају пастофорија у крилима трансепта много прихватљивија.

Из атријумског дела се кроз улазе постављене у осама бродова улази у нартекс (7). Из нартекса се кроз трибелон улази у средњи брод (8). Средњи брод наоса који је ширине око 9 m завршава се апсидом која је споља тространа а унутра полукружна, ширине 7 m и дубине око 4.5 m. Ширина бочних бродова (9) је око 3 m. Подела унутрашњости цркве на бродове извршена је са два низа од по шест монолитних камених стубова који се пружају од крстастих стубаца између наоса и нартекса до пиластера на источном зиду наоса. Дуж зидова бочних бродова постављене су зидане клупе. Скоро на средини централног брода, нешто померено ка југу, налази се камено постоље амвона у облику ћириличног слова Ф. Уз апсидални зид су констатована степенаста свештеничка седишта (sintronon).

Правоугаоне просторије северно и јужно од бочних бродова (10 и 11) (тумачене као саставни део трансепта) имају унутрашње димензије око 5/3,20 метара. Из њих по једна врата воде споља, као помоћни улази у објекат. Када се узме у обзир постојање канцела и неопходан простор за њих, јасно се види да претпоставка о попречном броду није основана, и да је вероватније да су ове две просторије пастофорије.

Бродови су имали равну таваницу. Већи број угљенисаних греда је пронађен приликом ископавања нарочито средњег брода. Кровни покривач су биле ћерамиде и црепови, мада међу налазима има и оловних плоча димензија 0,30/0,13 m.

Отворени простор атријума (1) је поплочан андезитом, а портици (2, 3 и 4) дијагонално постављеним опекама. Северна правоугаона просторија (5) има под од камених плоча, а јужна (6) под од опеке. Средњи брод (8) је богато украшен подним мозаицима. Нешто нижи бочни бродови наоса (9) су поплочани опеком различитог формата (63 или 53/40/5cm и 33/32/5 cm) постављаном и дијагонално и паралелно са пружањем зидова.

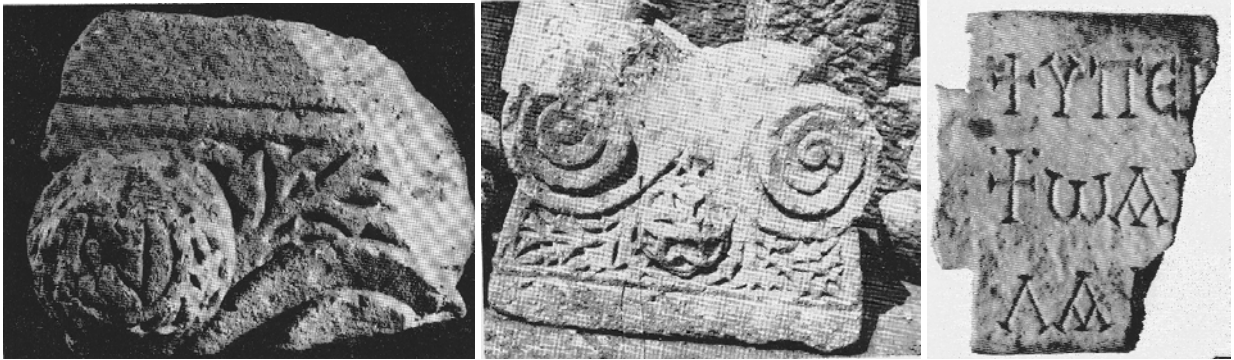
Фрагменти мермерних плоча који су пронађени показују да су спољни фасадни зидови нартекса и атријума били оплаћени. И апсидални простор и пастофорије (крила трансепта) су били у доњем делу оплаћени мермером. Горњи делови бочних бродова и пастофорија (трансепта) били су украшени фрескама, док су зидови централног брода били украшени мозаицима сличним оним у Епископској базилици.

Базилика Д је веома значајна у целокупној урбаној структури Царичиног Града, не само због тога што је богато украшена мозаицима који су по техници израде и мотивима слични онима на Акропољу, већ и по два веома важна капитела пронађена уз стубове трибелона. На капителу северног стуба трибелона је уклесан монограм цара Јустинијана, док је на јужном представљена розета. Такође је, у току ископавања обављених 1949-1950. године под руководством Ђорђа Мано-Зисија, пронађен фрагмент сребрне ламеле са грчким словима урезаним на обема странама. „Занимљив је налаз у простору трибелона. Вероватно испод пропале базе стуба налазио се одломак сребрне плоче са фрагментираним грчким натписом.“¹²¹ Прецизније дефинисан положај ове табле, „у

¹²⁰ Mano Zisi Đ.: *Justiniana Prima (Caričin Grad)*. Reallexikon zur byzantinischen Kunst, Anton Hiersemann, Stuttgart 1976, 695-696. Цитирано према Кондић В., Поповић В.: *Царичин Град – утврђено насеље у византијском Илирику*. Галерија САНУ 33, Београд 1977, 113.

¹²¹ Мано Зиси Ђ.: *Ископавања на Царичином Граду 1949 – 1952 године*. Старинар н.с. III-IV, Београд 1952 - 1953, 156.

темељу северне базе трибелона коме је припадао натпис са јустинијановим монограмом“ објављен је много касније¹²².

Слика 54: Капител са царским монограмом северног стуба трибелона базилике Ду Царичином Граду (лево); капител са розетом јужног стуба истог трибелона (средина) и фрагментована сребрна плочица из Царичиног Града, Recto страна (десно)

Око базилике се налази комплекс грађевина које су зидане каменом у блатном малтеру и за које се претпоставља да припадају последњој деценији живота града. Ради се о приземним радионицама, радњама и macellum-у¹²³.

Слика 55: Остаци базилике са трансептом

7.1.3.2 Двојна црква

Археолошка истраживања Двојне цркве започета су 1964. и у највећем делу урађена 1965. године под руководством Ђорђа Мано-Зисија¹²⁴, а завршена верификационим сондажним истраживањима 1975. и 1976. године под руководством Владислава Поповића и

¹²² Мано Зиси Ђ.: *Царичин Град – Јустинијана Прима*. Народни музеј Лесковац, Народни музеј Београд 1979, 65-66.

¹²³ Мано Зиси Ђ.: *Ископавања на Царичином Граду*. Старинар н.с. XVII, Београд 1966, 165.

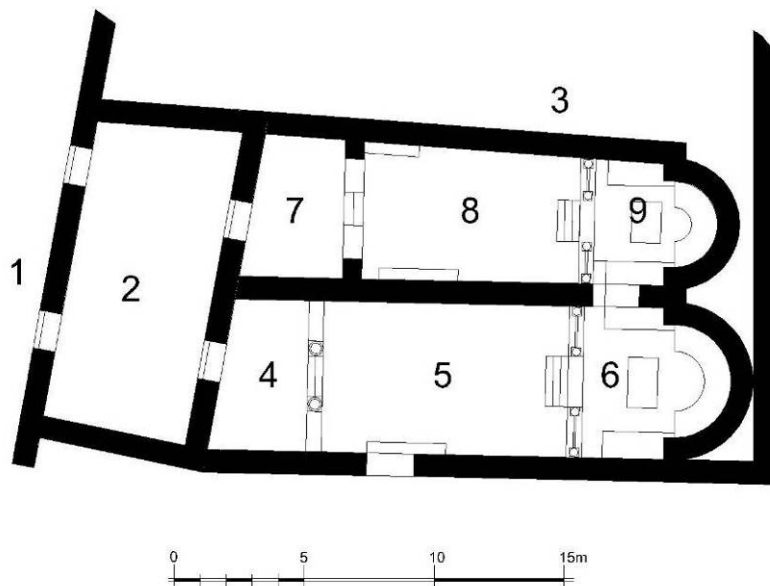
¹²⁴ Ђ. Мано-Зиси, *Старинар* 17, 1966., стр.165.

Чедомира Васића. Двојна црква (*Прилог XIX*) се налази у североисточном сектору Доњег града, северно од источне и источно од јужне улице Доњег града.

Слика 56: Двојна црква пре почетка верификационих истраживања (лево) и менза у апсиди цркве (десно).

Овај неуобичајено грађени објекат, чија је коначна намена сакралног карактера, има облик неправилног издуженог четвороугла, димензија 27,94 m у правцу исток-запад и 13,73 m у правцу север-југ, са два полукружним апсидама на источној страни. Овај издужени четвороугао се састоји из две издужене просторије. Северна просторија – брод је димензија 18/5 m, док је јужна нешто већа, 19/5.70 m. Са западне стране постоји правоугаоно предворје (2) димензија 12/5.40 m из кога се улази у оба брода (4 и 7). Нема пастофорија.

Слика 57: Основа Двојне цркве

Просечна дебљина зидова овог објекта износи 0,86 m. Комуникација са Двојном црквом је остварена преко отвореног простора коме се приступало из источног трема Јужне

улице Доњег града. Двоја врата на источном зиду трема, од којих су јужна врата накнадно пробивена, омогућавала су ову комуникацију. У ненакривеном (2) простору регистрован је под од камених плоча и опека испод кога су констатовани канали за одвођење атмосферске воде. Ови канали хронолошки припадају двома фазама.

Да је простор (2) између источног трема (1) Јужне улице Доњег града и Двојне цркве без кровног покривача веома јасно говори под од камених плоча и канали за евакуацију атмосферске воде са тог простора. Из отвореног простора (2) двоја врата на источном зиду воде у јужни (4), односно северни брод (7) Двојне цркве. Нартекс јужног дела Двојне цркве (4) за основу има неправилни четвороугао чије су странице: северна 2,85 метара, јужна 3,49 метара, западна 5,74 метара и источна 5,62 метара. У нартексу (4) је регистрован, местимично очуван, под од опека димензија 28/32/4-5 cm, уз северни зид приликом археолошких истраживања 1964-5. и 1975-6. године. Из нартекса (4) се улазило у наос (5) јужног дела Двојне цркве. Основа наоса има облик неправилног четвороугла чије су димензије: западна 5,62 метара, источна 5,87 метара, северна 9,60 метара и јужна 9,69 метара. Нартекс (4) и наос (5) су јасно издвојени трибелом од кога је сачуван темељни зид и уломци конструктивне камене пластике (база, стабала и капители). Наос (5) је од нартекса (4) издвојен и денivelацијом подова. Под у наосу (5) је нижи од пода нартекса (4). Конструкција пода у наосу (5) јужног дела Двојне цркве није пронађена приликом верификационих истраживања 1975-6. године, али је она регистрована археолошким ископавањима 1964-65. године¹²⁵. Тада је констатована конструкција пода од опека постављених на малтерну подлогу. Археолошким истраживањима је констатована и конструкција банка уз јужни зид¹²⁶. Из наоса (5) јужног дела Двојне цркве улази се у олтарски простор (6). Олтарски простор (6) је издвојен од наоса (5) канцелом чији је темељни зид са субструкцијом степеништа или доле је регистрован ископавањима изведеним 1964-65. године. Нивелета пода од опеке у олтарском простору (6) је на вишем нивоу у односу на нивелету пода у наосу (5). Под у олтарском простору је од опека и ова конструкција је регистрована приликом археолошких ископавања изведених током 1964-65. године. У средишту олтарског простора је пронађена камена база мензе, од андезита, која је била у целини сачувана.

Олтарски простор (6) се на источној страни завршава полукружном апсидом чија је ширина 4,20 метара, а дубина 2,17 метара. Уз полукружни зид јужне апсиде, са унутрашње стране, постављена су седишта за свештенике чија је сачувана субструкција израђена од опеке и камена у кречном малтеру. Седишта су у два нивоа а иза њих је, као подлога уз полукружни зид апсиде, набачен трпанац. На зиду који одваја јужни од северног дела Двојне цркве постављена су врата ширине 1,68. m којима се комуницирало између олтарских простора. Изградњом седишта за свештенство у олтарским прострима јужног (6) и северног (9) дела Двојне цркве ова комуникација је отежана.

Отворени простор на западу (2) је вратима био повезан са северним делом Двојне цркве. Њима се доспевало до нартекса северног дела (7) који за основу има неправилан правоугаоник. Димензије страница овог правоугаоника су: западна 5,44 метара, источна 5,13 метара, јужна 3,91 метар и северна 3,21 метар У нартексу северног дела Двојне цркве

¹²⁵ Дневник радова за 24.VII. 1964. „Цео простор од проширења рамена, идући према западу, копан је данас у већој дубини пошто није било ни оног пода од кречен подлоге са каменом из простора испред апсиде и око мензе. Пошто је скинут шут у дубини од око 80 cm., наишло се на под са опеком, прекривен малтером кречњачким“.

¹²⁶ Овакав план Двојне цркве на Царичином граду је публикован у два наврата: Ђ. Мано-Зиси, Старинар 17, 1966. РТ. 2, сл. 6.; В. Кондић, В. Поповић, Царичин Град, Бгд. 1977., стр. 104-109., сл.78.

(7) регистрован је под од камених плоча које су делимично биле сачуване уз северозападни угао и средишњи део овог простора. Под од камених плоча у овом простору приказан је и на до сада публикованим плановима Ђ. Мано-Зисија и В. Кондића и В. Поповића¹²⁷. Нартекс је од наоса, поред денивелације пода, издвојен и масивним зиданим ступцима, прислоњеним уз обимне зидове северног дела Двојне цркве. Страница квадратне основе ових стубаца износи 0,66 m. Из нартекса (7) се широким отвором од 3,81 m. силазило у наос (8) северног дела Двојне цркве. Наос северног дела (8) Двојне цркве је неправилне чеворостране основе чије су димензије: западна 5,12 метара, источна 4,64 метара, јужна 6,88 метара и северна 8,47 метара. Подна конструкција северног наоса (8) Двојне цркве није регистрована приликом верификационих ископавања 1975-76. године, али су ранијим истраживањима констатовани: малтерна субструкција и фрагменти опека који су протумачени као конструкција пода у северном средишњем делу (8) Двојне цркве.

Наос (8) и олтарски простор (9) северног дела Двојне цркве су били одвојени канцелом чија је субструкција регистрована археолошким ископавањима. Субструкција канцела је незнатно очувана и на појединим местима видљив је само негатив конструкције. У олтарском простору (9) сачувани су и остаци конструкције седишта у полукружној апсиди, уз јужни и северни зид олтарског растора.

Ширина полукружне апсиде износи 3,45 метара, а дубина 1,61 метар, док је дебљина зидова обеју олтарских апсида, и северне (9) и јужне (6) 0,86 метара. Источно од зидова јужне, односно северне апсиде, тангенцијално у односу на њих постављен је зид који се пружа правцем север-југ и у органској је вези на припоју са јужним зидом базилике. Овај зид је од стране истраживача 1964-5. године протумачен као потпорни зид.

Терен на коме је саграђена двојна црква нагнут је ка истоку. Овакав карактер терена условио је специфична каскадна решења ентеријера оба дела Двојне цркве. У ентеријеру се од источног трема јужне улице (1), преко отвореног простора (2), нартекса (4 и 7), спуштало до наоса (5 и 8), а потом пело у олтарске просторе (6 и 9). Ова каскадна решења ентеријера манифестују се на подужним фасадама где је темељење подужних зидова изведено у каскадама што се јасно види на јужној, односно, северној фасади.

Слика 58: Двојна црква. Снимак са севера (лево) и са запада (десно)

¹²⁷ : Ђ. Мано-Зиси, Старинар 17, 1966. РТ. 2, сл. 6.; В. Кондић, В. Поповић, Царичин Град, Бгд. 1977., стр. 104-109., сл.78.

Источна и западна фасада Двојне цркве су без каскада. Редови опека над каменим темељним деловима зидова, изведеним у кречном малтеру, су хоризонтални и усаглашени су са изохипсама које, на овом сектору, иду у правцу север-југ.

Неопходно је напоменути да је на западној страни фасаде констатовано пет редова опека над темељним делом западног зида, док је на полукружним зидовима апсида, непосредно изнад темељних делова урађених од камена постављено три реда опека¹²⁸.

7.1.4 Сакрални објекти ван бедема

7.1.4.1 Црква Ј

Истраживана је 1975. и 1976. године. Налази се ван бедема Царичиног Града, удаљена око 250 метара од јужног бедема Доњег града. Састоји се од наоса са апсидом на истоку, затим од нартекса са пастофоријама и атријума.¹²⁹ (Прилог XXV)

Са југозападне стране, скоро централно (незнатно померен ка југоистоку) је улаз у трем (1) атријума ширине 2.80 до 3,00m, а у његовој оси улаз у атријум (2). Атријум има тремове са северозападне (3), југозападне (1) и југоисточне (4) стране. Дужина сране атријума износи око 15m. Из атријума се кроз главни улаз са каменим прагом (1,70/0,52 m) улази у нартекс (5)(4.73/3.10m) са пастофоријама (6 и 7) које су квадратне, унутрашњих димензија 3.25m. Улази у пастофорије су из предворја, кроз врата ширине 1,33 m и 1,60 m са каменим праговима. Улаз у јужну пастофорију (7) је имао лучни надвратник од опеке чији су остаци пронађени приликом ископавања овог дела. У источном зиду јужне (7) пастофорије је констатована мања полукружна ниша премазана хидрауличним малтером која је вероватно служила за прање црквених посуда (ђаконикон). На нартекс се надовезује наос (8) са апсидом која је споља тространа а изнутра потковичаста. Наос је дугачак 15m, а широк 7,45m. У наос је могуће ући и преко споредних улаза постављених на северозападној и југоисточној страни. Улази су један наспрам другог, ширине око 1 метар, на растојању од 2,50 метара, односно 3,20 метара од југоисточног зида наоса.

Североисточно од оба улаза, уз северозападни и југоисточни зид наоса постављене су камене клупе ширине око 0,40/0,45m. Сличне клупе, али од опеке, прислоњене су уз западни зид наоса, с обе стране главног улаза. Уз бочне клупе су пронађени фрагменти мермерних плоча, вероватно од седишта¹³⁰.

Под атријума је поплочан каменим плочама мусковита и гнајса, о чему ће бити више речи у неком од наредних поглавља, док су подови портика били вероватно од опеке, што је утврђено на основу сонди отворених 1976. године. Под нартекса је поплочан трапезним опекама док су подови пастофорија од квадратних опека стандардног формата. Наос је такође поплочан опекама, и то пре свега стандардним, док су трапезне коришћене у јужном делу, у простору између главног улаза и југоисточног споредног улаза. У простору

¹²⁸ Приказ двојне цркве је делом преузет из: Васић Ч., Момчиловић-Петронијевић А.: *Нов предлог реконструкције Двојне Цркве на Царичином Граду, рад прихваћен за штампу* у Архаика 3, Филозофски факултет, Археолошка збирка, Београд, и

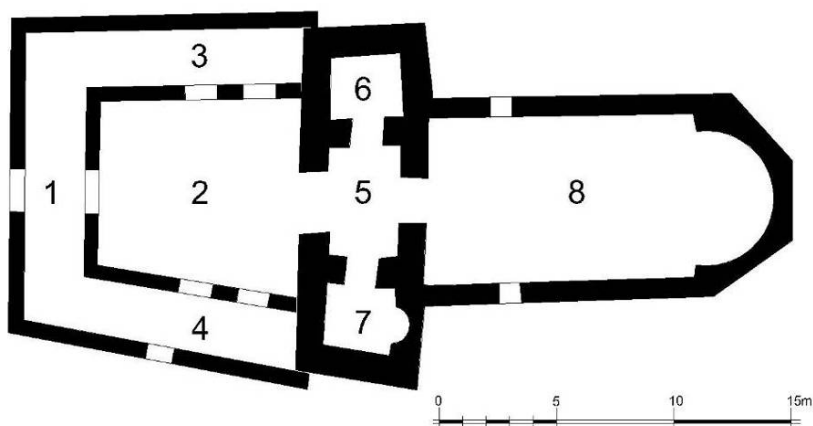
Vasić Č, Momčilović-Petronijević A: *Dvojna Crkva na Caričinom Gradu, Nauka + Praksa*, Časopis instituta za građevinarstvo i arhitekturu Građevinsko-arhitektonskog fakulteta u Nišu, br. 13/2010, radovi sa 1. konferencije Sinergija arhitekture i građevinarstva 2-3. novembar 2010. Sinarg 2010, strana 153 – 156, Niš 2010 godine

¹²⁹ Duval N, Jeremić M: *L'Église J au sud de la Ville, dite „Basilique A une nef“*, *Caričin Grad I*, Institut archéologique de Belgrade – Belgrade; École française de Rome – Rome 1984, str. 91 – 146

¹³⁰ Кондић В., Поповић В.: *Царичин Град – утврђено насеље у византијском Илирику*. Галерија САНУ 33, Београд 1977, 140.

олтарске апсиде под је разорен, вероватно у покушајима трагача за златом да дођу до драгоцених предмета.

У висини споредног улаза, мада нешто померено ка југоистоку налази се амвон од трапезастих опека и камена са основом у облику ћириличног слова Ф.

Слика 59: Основа цркве Ј ван бедема

Зидови су различите дебљине. Подужни зидови наоса су дебљине око 80 cm, док је апсида нешто масивнија. Очувани делови су грађени опеком на темељима од камена, мада, због доста камена пронађеног у шуту није искључено да су срушени делови били зидани у мешовитој техноци опеком и каменом. Зидови нартекса са пастофоријама су дебљи (1,24-1,30 m). Северни анекс (протезис) је у доњем делу од камена изнад два реда опека, док се код ђаконикона изнад три реда опека уздиже камени зид¹³¹.

У наосу су констатоване разнобојне коцкице које указују да су зидови делимично или у целини били украшени мозаицима. Рушевински слој изнад пода садржи и остатке дрвених греда и гвоздених клинова равне таванице наоса. Од кровног покривача постоје налази углавном ћерамида и мањег броја црепова.

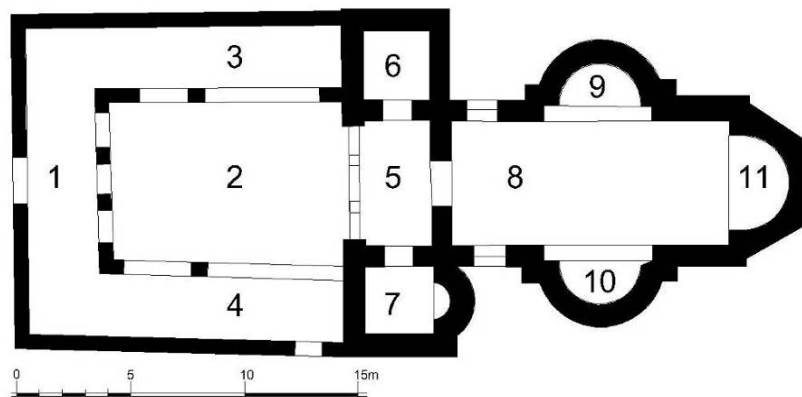
Одмах изнад пода свих просторија постоји паљевински слој са остацима кровне конструкције. Изнад је растресити слој хумуса у коме је констатован гроб без прилога, орјентисан у правцу исток-запад. Гроб је постављен уз амвон. Оивичен је опекама. Укоп није пробио под цркве па се претпоставља да се ради о гробу насталом након напуштања цркве. Изнад гроба пак постоји већи слој шута настао од рушења цркве. Судаћи по њему вишњи делови цркве били су грађени од опеке лошијег квалитета.

7.1.4.2 Триконхална црква

Црква је истраживана 1952., 1975. и 1976. године. Налази се југоисточно од Доњег града, око 80 m од југоисточне угаоне куле (*Прилог XXIV*). Састоји се од наоса (8) са апсидом (11) и два бочна конхама (9 и 10), нартекса (5) са анексима (6 и 7) и атријума (2) са портицима (1, 3 и 4). Атријум (2) је приближних димензија 15/14 m, док су портици (1, 3 и 4) ширине 2,80-3,00 m. Оквирни зид атријума и почетни ступци портика су прислоњени уз фасаду цркве, али хронолошки и функционално представљају једну целину. Између угаоних пиластера у северном (3), јужном (4) и западном (1) портику постоје по две масивне правоугаоне базе. Улаз у овај део је постављен централно, у западном зиду.

¹³¹ Кондић В., Поповић В.: *Царичин Град – утврђено насеље у византијском Илирику*. Галерија САНУ 33, Београд 1977, 142.

Предворје, или отворени нартекс (5) са пастофоријама (6 и 7), чини органску целину са наосом (8) а не са атријумом (2). Са западне стране, на улазу у нартекс постоје два камена стуба, од којих су нађени јонски импост-капители и једна база *in situ*. Нартекс (5) је димензија 5.30/3.20м, од чега су анекси (6 и 7) по 3/3м. На снову апсидалног проширења са источне стране јужни анекс (7) је протумачен као ђаконикон, а северни (6) као протезис.

Слика 60: Основа триконхалне цркве

Наос (8) се састоји од олтарске апсиде (11) и две бочне конхе (9 и 10). Унутрашњих је димензија 14.74/10.57 метара. Олтарска апсида (11) је споља тространа, а изнутра полукружна (4.20/2.12 метара). Олтарски простор је био ограничен канцелом, од које су пронађене две квадратне камене базе уз спој бочних конхи и зидова наоса, стубићи и капител са издуженим акантусовим лишћем сличан онима који су нађени у крстобразној цркви¹³². Бочне конхе (9 и 10) су плиће од источне апсиде (11). У јужној (10) је пронађена зидана гробница са остацима скелета. Све три конхе су биле засведене.

Отворени простор атријума (2) је поплочан мусковитом и гнајсом, а подови портика (1, 3 и 4) су поплочани дијагонално распоређеним опекама, са пољима оивиченим усправно усађеним опекама. Изузетак чини источни део јужног портика (4) где су опеке слагане паралелно странама атријума. Део у западном портику (1) који спаја улаз са атријумом је поплочан мусковитом и гнајсом. Под нартекса (5) и оба анекса (6 и 7) је био покривен мозаицима са геометријским мотивима, сличним као код базилике са трансептом. И под у наосу са конхама (8, 9, 10 и 11) је у целости био покривен мозаиком.

Цела грађевина је зидана опеком на каменим темељима, са изузетком нартекса (5) и пастофорија (6 и 7), који су зидани комбинацијом камена и опеке. Како остаци свода над наосом нису пронађени, и на основу остатака кровног покривача – ћерамиде констатовано је да је црква имала равну таваницу.

Зидови наоса и анекса, као и портици атријума су били украшени фрескама и зидним мозаицима. Горњи делови зидова наоса и конхи били су украшени бојеним штукатуром.

¹³² Кондић В., Поповић В.: *Царичин Град – утврђено насеље у византијском Илирику*. Галерија САНУ 33, Београд 1977, 135.

Слика 61: Фотографија из 1975. године. Виде се ђаконикон и јужна конха

Оно што је интересантно код црквених објеката ван бедема су јако дебели зидови појединих делова грађевине. Код триконхалне цркве дебелина зидова пастофорија износи 100 центиметара, а код цркве Ј чак 130 центиметара, што је прилично пуно ако се зна да је просечна дебелина зидова у граду око 80 центиметара. Триконхална црква је смештена између две фосе, а црква Ј ван друге фосе, изван сваког система одбране па постоји вероватноћа да се ради о одбрамбеној функцији делова објеката.

7.1.5 Типологија основа црквених објеката

Прегледом основа приказаних сакралних објеката у граду и његовој непосредној околини, може се извршити грубо разврставање по напред предложеним критеријумима¹³³.

Најпре су код одређивања типова сакралних објеката на Царичином Граду и његовој непосредној околини коришћени елементарни параметри и то:

- Према геометријским карактеристикама основе
- Према конструктивним особеностима
- Према положају пастофорија у односу на корпус објекта

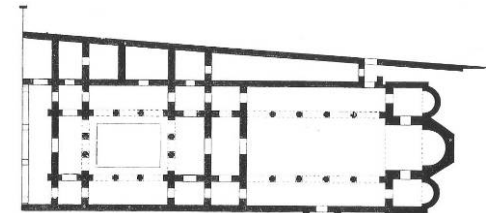
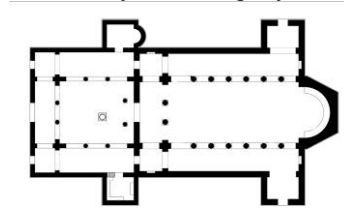

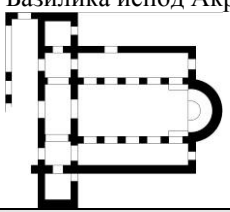
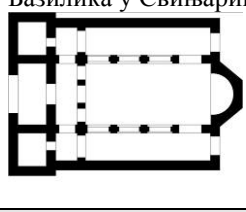
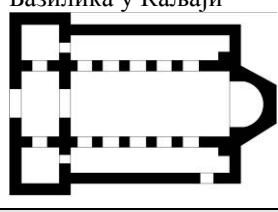
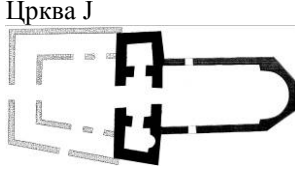

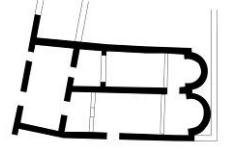
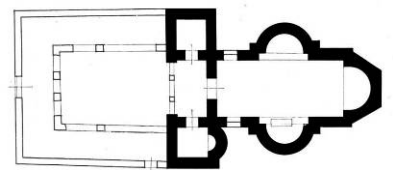
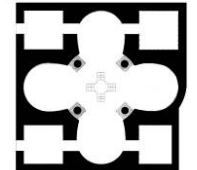
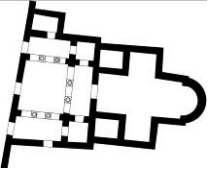
Коришћењем предложених критеријума могу се јасно издвојити четири основна типа сакралних објеката на Царичином граду и то:

I. Сакрални објекти базиликалног плана

Ови објекти се даље могу, према конструктивним особеностима, поделити на базилике чији су бродови одвојени (2) зиданим ступцима, односно (1) монолитним каменим стубовима са базама и капителима, а када је у питању положај пастофорија онда их можемо поделити на базилике са пастофоријама у (а) источном, односно (б) западном корпусу грађевине.

Поред наведених критеријума постоје и многи други, којима је могуће излучити већи број типова и варијетета као што су: облик апсиде, облик атријума, врсте подова, примењени конструктивни елементи, унутрашњи декор, стилске карактеристике примарне и секундарне камене пластике и тд.

¹³³ Ana Momčilović-Petronijević, Čedomir Vasić: Tipovi crkvenih objekata na području Caričinog Grada, II simpozijum studenata doktorskih studija iz oblasti građevinarstva, arhitekture i zaštite životne sredine PhIDAC2010, Novi Sad, Septembar 2010., Univerzitet u Novom Sadu, Fakultet Tehničkih nauka, Zbornik radova, strana 189 – 196

ЦРКВЕ БАЗИЛИКАЛНЕ ОСНОВЕ		
1) СА СТУБОВИМА		
а) пастофорије су на источној страни		
Епископска базилика	Базилика у Доњем граду	
б) пастофорије су на западној страни		
Базилика са криптом		
2) СА ЗИДАНИМ СТУПЦИМА		
б) пастофорије су на западној страни		
Базилика испод Акропоља	Базилика у Свињарици	Базилика у Каљаји
ЈЕДНОБРОДНЕ ЦРКВЕ		
Црква Ј	Црква у Рујковцу	
ДВОЈНЕ ЦРКВЕ		ТРИКОНХОС
Двојна црква		Триконхална црква
ГРАЂЕВИНЕ ЦЕНТРАЛНОГ ПЛАНА		
БАПТИСТЕРИЈУМ		
Баптистеријум	Крстобразна црква	

Табела 1: Типологија основа црквених објеката¹³⁴

¹³⁴ Базилика у Свињарици, Каљаји и црква у Рујковцу детаљније описане у поглављу 11

II. Једнобродни сакрални објекти-цркве

Када су цркве у питању сви приказани објекти су родоначелници потоњих стилских група. Веома јасно се издвајају следећи типови цркава:

1. Једнобродне цркве са пастофоријама на западу (црква у Рујковцу).
2. Једнобродна црква са атријумом на Царичином граду.
3. Триконхос са атријумом на Царичином граду

III. Двојне цркве

Једини пример за сада је двојна црква на Царичином граду.

IV. Грађевине централног плана

Сем баптистеријума поред Епископске базилике на Акропољу, грађевинама централног плана припада и крстобразна црква у Средњем граду

Треба указати на богатство типова сакралних објеката на Царичином Граду и истаћи чињеницу да су сви наведени објекти саградјени у веома кратком хронолошком дијапазону од 527-565. године. Вредно је, такође, истаћи да је неколико објеката (Епископска базилика, Баптистеријум, Базилика са криптом, Мала базилика испод Акропоља, Крстобразна црква) засигурно, старије од Св.Софије, Св Ирине, Св.Серђа и Вакха у Константинопољу.

7.2 Профана архитектура

7.2.1 Акропољ

7.2.1.1 Епископска палата на Акропољу

Истраживана је у етапи радова 1936 – 1938. и 1948 – 1949. године. (*Прилог V*)

Приликом истраживања која су вршена 1937. године, копано је између Епископске базилике и Северног бедема Акропоља. “*Ту су откривене разне веће и мање одаје једне велике зграде, која је још лане сматрана као Епископска палата, са великом двораном.*”¹³⁵ Овај грађевински комплекс се пружа у дужини од око 70 метара уз северни портик улице Акропоља. Састављен је од три засебне целине од којих су средња и источна вероватно комуницирале.

Западни део комплекса (I) је састављен из три мање правоугаоне просторије (1, 2 и 3) постављене једна до друге, у правцу север-југ, и једне издужене просторије (4) која се на њих надовезује са северне стране. У три мање просторије (1, 2 и 3) се улазило са северног портика улице Акропоља. Северна просторија (4) је вратима била повезана са централном просторијом (2) и са спољним простором на северу. Просторије 1 и 3 су димензија 3.9/8.1 метара, просторија 2 је 10.8/8.1 метара, а просторија 4 16.60/3.3 метара Источно и западно од ове групе просторија, такође у склопу источног дела комплекса (I) су две мање просторије. На источној страни просторија (5) је димензија: јужна страна 7.00 метара, источна 4.20 метара, северна 6.7 метара и западна 4.5 метара. У источном делу ове просторије је констатовано степениште које води на спрат. просторија на западној страни (6) је димензија 4.3/6.0 метара. Јужни зид јој је приљубљен уз јужно зид источног дела (I).

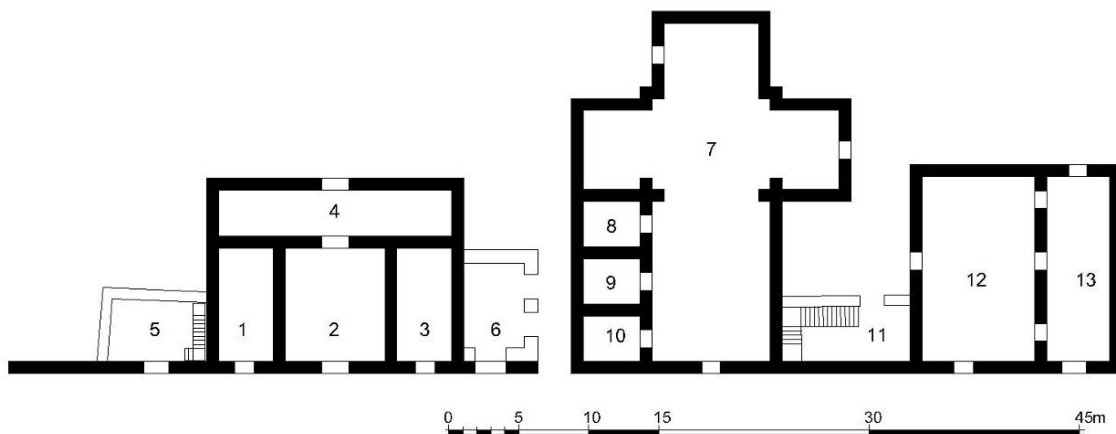
Средња целина просторија (I) састоји се из централне просторије (7) унутрашње дужине 24.2 метара, а ширине око 18 метара облика издуженог крста, и три мање

¹³⁵ Mesesnel F.: *Ископавање Царичина Града код Лебана год.1937*. Старинар сер. III, XIII, Београд 1938, 181.

просторије 4.05/3.25 метара (8, 9 и 10). Испод пода главне одаје су констатовани стубићи хипокауста који сведоче о грејању ове просторије. Ипак, спољно ложиште се не спомиње у извештајима, па је постојала претпоставка да су стубићи коришћени као подупирачи камених плоча. У великој дворани Епископске палате (7) су пронађени: бакарни новац, затим угаони део једне мермерне плоче са профилисаним оквиром... Зидови су од наизменичних редова опеке и камена. Фрагменти мозаика и фресака са геометријским мотивима указују да су подови и зидови били богато украшени. Кровни покривач је био од камених плоча.

Централна просторија је са источном била повезана поплочаним двориштем са затвореном просторијом на југу (11). У овој просторији нису констатована врата, али је она сигурно комуницирала или са северним портиком улице Акропоља, или са поплочаним двориштем. У унутрашњости просторије су констатована проширења у облику слова L, и то у северозападном и југоисточном делу. Реч је о доњим деловима степеништа која су водила на спрат.

Источни део грађевине (III) је приближних спољних димензија 15/15 метара. Зидом правца север – југ је подељена на две неједнаке просторије са улазима са улице (12 и 13). У једној од просторија, која је ближе бреду (4.5 /13.3 метара) (13) пронађене су преграде од камена и «нека још неразјашњена постројења».¹³⁶ На основу присуства веће количине гара претпостављено је да се радило о радионици. У суседној просторији, на западној страни источног дела (8.0/13.3 метара) (12) пронађен је осмоугаони камени блок са рупом у средини, облика ћириличног слова Ф. Такође је пронађен мали лук од опеке у источном зиду.

Слика 62: Основа епископске палате

У каснијој фази града су вршене разне доградње ломљеним каменом и блатом. Неки од отвора су зазидани, а уз бреду су подизане сиромашне куће или колибе.

Овај архитектонски комплекс је протумачен као епископски двор са анексима. Претпоставља се да је у централној грађевини (II) била свечана сала, а у источној (I) и западној (III) просторији можда смештене радионице и станови за свештенике. Епископска резиденција се могла налазити на горњем спрату, изнад велике сале.¹³⁷

¹³⁶ Mesesnel F.: *Ископавање Царичина Града код Лебана год.1937*. Старијар сер. III, XIII, Београд 1938, 181.

¹³⁷ Кондић В., Поповић В.: *Царичин Град – утврђено насеље у византијском Илирику*. Галерија САНУ 33, Београд 1977, стр.40.

Неки аутори не искључују могућност да су у њој били смештени представници и црквене и цивилне власти. „...источни део грађевинског комплекса на Акропољу, северно од базилике, од које је уосталом раздвојен улицом, припадао државном управнику града и околне области, док је црквено седиште било по свој прилици смештено у западном делу овог истог комплекса.“¹³⁸ Зидови су зидани алтернацијом камена и опеке. Дебљине су 85 центиметара.

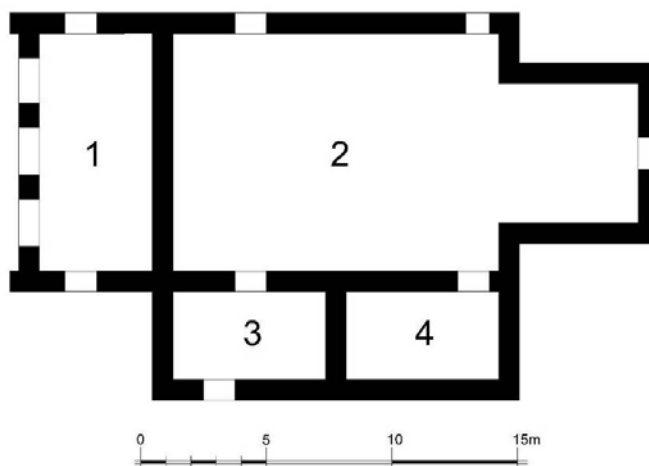
Слика 63: Епископска палата

7.2.1.2 Консигнаторијум

Истраживан је 1937. и 1952. године. (Прилог IV) Налази се на Акропољу, јужно од епископске базилике, а западно од Баптистеријума. Састоји се из предворја (1), централне просторије (2) са правоугаоним проширењем на источној страни и две мање просторије (3 и 4) које са јужне стране належу на централну (2). Предворје (1) је унутрашњих димензија 4.5/9.2 метара. Са запада га са спољним простором повезују три отвора ширине 170 центиметара. Спољни северни и јужни зид предворја (1) такође имају отворе, и то северни ширине 141 центиметар, а јужни 123 центиметра. Предворје је са централном просторијом (2) било повезано централно постављеним отвором ширине 184 центиметра. Централна просторија (2) је правоугаона, дужине око 13 метара, ширине 9.35 метара. На источном зиду постоји централно постављено скоро квадратно проширење странице око 5,5 метара. На северном зиду су два отвора. Из централне просторије два пролаза воде у просторије у јужном делу (3 и 4). Западна (3) је димензија 6.10/3.50 метара, као и источна (4). Западна је комуницирала и са спољашњом отвором ширине 1.20 метара у јужном зиду.

Зидови су дебљине 80 центиметара. Рађени су алтернацијом камена и опеке (5 редова). У току ископавања су пронађене коцкице зидног мозаика. Намена објекта није сасвим јасна и протумачен је као консигнаторијум или ораторијум.

¹³⁸ Бошковић Ђ.: *О значају археолошких истраживања на Царичином Граду*. Старинар н.с. XV - XVI, Београд 1964, 50.

Слика 64: Основа консигнаторијума

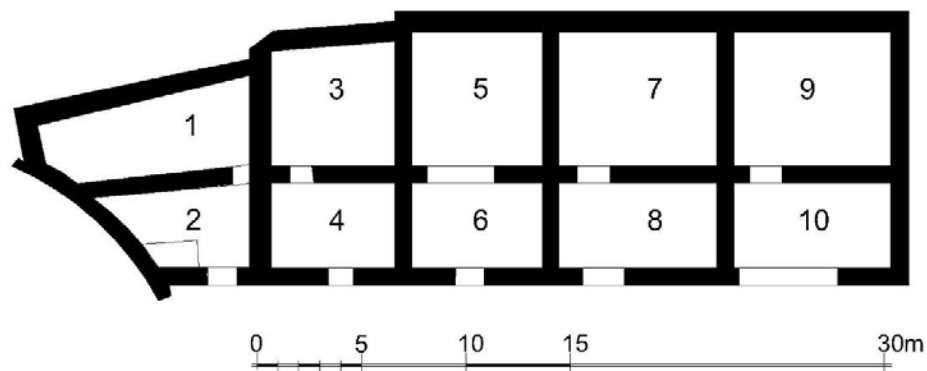
7.2.2 Средњи град

7.2.2.1 Грађевина североисточно од кружног трга

Истраживана је 1952. године. Налази се северно од источне улице Средњег града, уз њен портик. Са северне стране належе на базилику са криптом, са западне на кружни трг. На исток се пружа скоро до источне капије. (Прилог VIII)

Приближно је правоугаоне основе, са сужавањем ка западу. Укупне дужине је око 40 метара, а ширине око 13 метара. Подељена је на десет просторија у два тракта паралелна источној улици. Просторије јужног, ужег тракта (2, 4, 6, 8 и 10) комуницирају са улицом и са просторијама северног, ширег тракта (1, 3, 5, 7 и 9). На тај начин је формирано, због јако великог пада терена ка истоку, пет засебних терасасто смештених јединица. Просторија 1 и просторија 2 се директно наслањају на кружни трг. Просторија 1 је облика неправилног четвороугла чије је југозападно теме „одсечено“ луком кружног трга. Северна страна је дужине 10.40 метара, јужна 8.30 метара, источна 4,10 метара, а западна 1.90 метара. Вратима у јужном зиду је комуницирала са просторијом 2. Просторија 2 такође належе на кружни трг својом западном страном, док својом источном излази на северни трем источне улице. Облик јој је, само условно речено четвороугаони, јер је цела западна страна лучна. Северна страна има дужину 7.60 метара, јужна 4.50 метара, а источна 4.00 метара. Вратима у јужном зиду је комуницирала са источном улицом Средњег града. Други пар просторија (3 и 4) има ширину 5.90 метара. Јужна (4) има дубину 4 метра. Источни зид северне просторије (3) је дуг 6.00 метара, а западни 5.40 метара, тако да је она трапезног облика. Просторије 5 и 6 имају ширину 6.20 метара, просторије 7, 8, 9 и 10 7.50 метара. Јужне просторије (6, 8 и 10) су дубоке 4.00, а северне 6.5 метара. Намена свих просторија није била иста. У једној од њих (8) су пронађени питоси па је она вероватно била магацин, у другој (5) је константована пекарска пећ од опеке поплочана камењем. У неким (6 и 9) су пронађена каснија огњишта оивичена камењем. У једној од просторија (7) су пронађени стубићи од опеке – хипокаусти. Постоје и налази пољопривредног и другог алата што наводи на помисао да је једна од просторија била ковачка радионица¹³⁹.

¹³⁹ Кондић В., Поповић В.: *Царичин Град – утврђено насеље у византијском Илирику*. Галерија САНУ 33, Београд 1977, стр.61

Слика 65: Основа објекта

Објекат је подигнут по принципу римске *insulae*, са радионицама у приземљу и стамбеним просторијама на спрату. У прилог томе да је било спрата говоре архиволте изнад улаза и налази фрагмената међуспратне конструкције пуњене плевом. Због великог пада терена ка истоку остаје непознато да ли је свака од 5 терасасто постављених јединица имала засебан кров, што је вероватније, или су можда све биле под истим двоводним кровом. У том случају би просторије ближе капији имале знатно већу висину (4,20 метара)¹⁴⁰ од оних ближих кружном тргу.

Дебљина зидова је свуда приближно иста и износи 80 центиметара. До висине од 2 метра зидови су од камена, а затим у алтернацији опека – камен. Довратници су од опеке, као и лукови над вратима. Подови су, у зависности од просторије, од опеке или камена, а у познијој фази града од набијене земље. На вратима постоје камени прагови.

Слика 66: Фотографија грађевина североисточно од трга

7.2.2.2 Грађевине северозападно од кружног трга

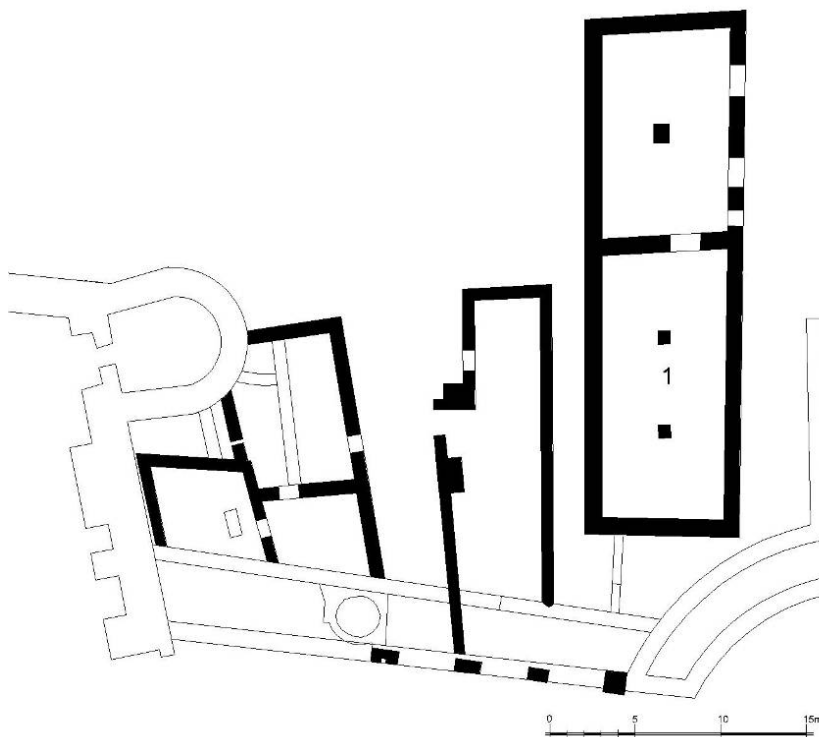
Истраживане су 1952. и 1953. године. Налазе се у углу који чине северна и источна улица Средњег града. Овај комплекс чини грађевина са ступцима (1) и неколико каснијих конструкција.

Грађевина са ступцима (1) је правоугаоне основе, позиционирана уз западни портик северне улице Средњег града. Дужине је око 29 метара у правцу север – југ, а ширине 9 метара. Подељена је на више неједнаких одељења. По средини дворане постоје зидани

¹⁴⁰ Мано Зиси Ђ.: *Ископавања на Царичином Граду 1949 – 1952 године*. Старинар н.с. III-IV, Београд 1952 - 1953, 164.

ступци који су вероватно придржавали таваницу. У унутрашњости постоје касније преградње.

Између дворане са ступцима и бедема Акропоља је пронађено више каснијих конструкција које су можда подигнуте на темељима ранијих грађевина.

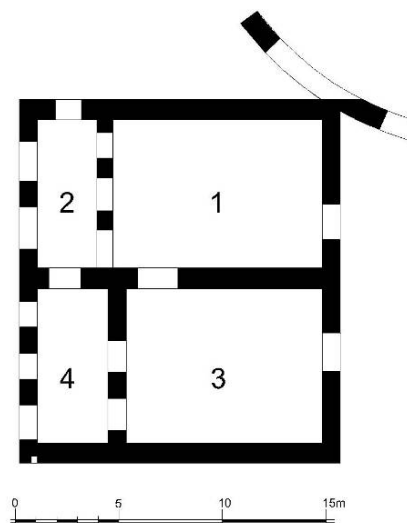

Слика 67: Основа грађевина

7.2.2.3 Кућа са аркадама (грађевина југозападно од кружног трга)

Грађевине југозападно од кружног трга су истраживане 1953 – 1954. године. (Прилог IX) Састоје се од „куће са аркадама“ и почетних просторија радионица које се пружају низ јужну улицу. Кућа са аркадама је позиционирана између кружног трга, јужне и западне улице Средњег града.

Правоугаоне је основе приближних димензија 17,50/15,50 метара. Састоји се из две веће просторије на источној страни (1 и 3) и две мање на западној страни (2 и 4). Просторија која налаже на кружни трг (1) је димензија 10/7.2 метра, просторија 3 је 9.4/7.5 метара, просторија 2 има димензије 3/7.2 метара, а просторија 4 3.4/7.5 метара. Због приличног пада терена ка истоку западне просторије (2 и 4) имају подове на вишој коти од оних источних (1 и 3), оријентисаних ка улици па међусобно комуницирају преко степеништа. Пад терена ка југу условио је појаву степеништа и испред улаза у југоисточну (3) просторију са трена јужне улице. Обе задње просторије (2 и 4) затварају аркаде. Просторије са аркадама су међусобно повезане вратима, као и две предње просторије. У јужној просторији са аркадама (4) је пронађен темељ степеништа које је водило на горњи спрат. Претпоставља се да су западне просторије са аркадама представљале неку врсту трема изнад кога је био пространи балкон горњег спрата оријентисан ка западу, супротно од улице.

Слика 68: Основа куће са аркадама

Слика 69: Фотографија Куће са аркадама. Снимак са јужне улице(лево) и аркаде у западном зиду (десно)

Североисточна просторија (1) је органски везана за портик кружног трга. У њој је пронађено доста остатака декоративне камене пластике од које су најзначајнија два камена стуба са базама, латинским крстовима украшеним стаблима и импост капителима који су веома слични оним пронађеним у базилици са трансептом у Доњем граду. Не зна им се првобитни положај. Пронађени су затим одломци архитрава, пластичне стукатуре, разнобојне мермерне оплате, остаци подних мозаика са спрата. Од налаза у овој просторији се спомиње и профилисана камена греда нађена *in situ* у средини просторије, која је могла бити стилобат стубова¹⁴¹.

Зидови су дебљине 0.9 – 1 метар. Објекат је грађен алтернацијом камена и 3 – 5 редова опеке. Довратници и лукови су били искључиво од опеке. Подови су били обложени опеком.

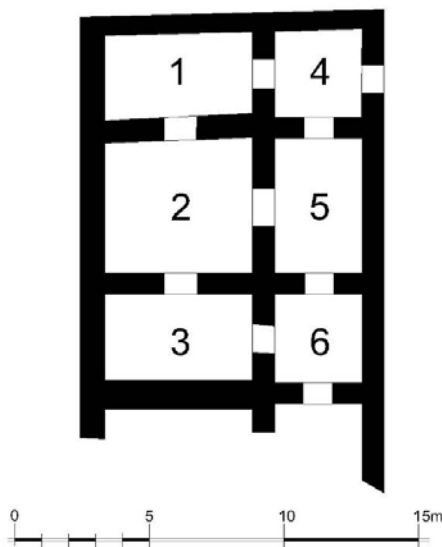
Јужно од грађевине са аркадама је узана улица правца исток – запад са каналом која овај објекат раздваја од комплекса уз јужну улицу.

¹⁴¹ Мано Зиси Ђ.: *Ископавања на Царичином Граду 1953 и 1954. године*. Старинар н.с. V-VI, Београд 1954-1955, 160.

Касније конструкције наслоњене уз јужни портик западне улице Горњег града су објашњене као занатске радионице. Из последње фазе живота града потичу дрвене колибе са лепом у непосредној близини бедема Акропоља, као и јама за отпатке пуна животињских костију.

7.2.2.4 Грађевина југоисточно од кружног трга

Откопана је 1939. године (*Прилог X*). Има осам просторија поређаних у два реда један иза другог, у сваком са по четири одељења. Све просторије су комуницирале између себе.

Слика 70: Основа грађевине

Постоје два улаза са улице. Са трема улице се силазило у приземни део грађевине, док је вероватно конструкција на спрату која није сачувана била у нивоу улице. Просторија 1 је облика неправилног четвороугла унутрашњих димензија: са северне стране 5.6 метара, са јужне 5.5 метара, са источне 3.0 метра и са западне 3.1 метар. Комуницира са просторијом на југу (2) и на истоку (4) вратима постављеним у срединама зидова. Просторија 2 је димензија: са северне стране 5.5 метара, са јужне 5.4 метара, са источне 5.1 метар и са западне 4.8 метара. Комуницира, сем са просторијом 1 и са просторијама 3 и 5. Просторија 3 је постављена јужно од (2). Димензија је: 5.4 / 3.2 метара. Сем са (2) вратима је повезана и са просторијом 6 на западној страни. Просторија 4 је смештена у североисточном делу комплекса. Димензија је приближно 3.15 / 3.25 метара. Сем врата ка (1) и (5) има отвор и ка истоку који је повезује са спољним простором. Са њене јужне стране, а источно од (2) је правоугаона просторија (5), 5.05/3.25 метара која комуницира са (4) на северу, (2) на западу и (6) на југу. Просторија 6 је квадратна, странице 3.2 метра. Јужно од објекта се зидови настављају, тако да је објекат вероватно имао још просторија.

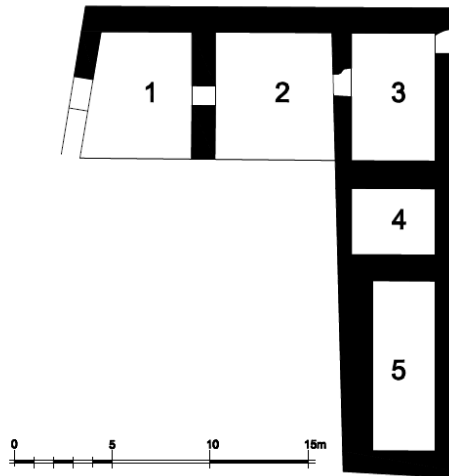
Зидови су зидани опеком и каменом. Дебљине су 0.8-0.9 метара. У просторијама су нађени жишци од иловаче, фрагменти посуђа, од којих је неко било намењено позлатарским пословима, као и неколико бронзаних новчића, са ликом цара Јустинијана или цара Маврикија¹⁴².

¹⁴² Петковић В.: *Извештај о ископавању Царичина Града код Лебана*. Годишњак СКА XLIX, Београд 1939, 351.

7.2.2.5 Занатско-стамбени комплекс уз јужну улицу

Истраживан је веома мало, у оквиру радова спроведених 1953. – 1954. године када су вршена копања око кружног трга. Овај дуги низ занатских радионица распоређен је дуж целог западног портика јужне улице Средњег града (*Прилог XI*).

Јужно од грађевине са аркадама је узана улица правца исток – запад са каналом која овај објекат раздваја од комплекса уз јужну улицу. Северни део комплекса је ширине између 19,5 и 21 метар. У истраженом северном делу овај комплекс се састоји из три просторије (1, 2 и 3) неједнаких димензија. Одаја уз улицу (3) је нижег нивоа од просторија на западној страни (1, 2) па се између њих комуницирало степеницама. Из средње просторије (2) се степеништем излазило на стамбени спрат. Подови су од опеке великог формата. У западној просторији су испод пода пронађени канали за загревање повезани са ложиштем од опеке (1).

Слика 71: Основа објекта

На овај део се надовезује низ просторија које се пружају дуж јужне улице Средњег града, а које нису истраживане. Реч је о занатским радионицама у које се приступало са западног трема јужне улице Средњег града. Спратни део ових просторија био је намењен становању.

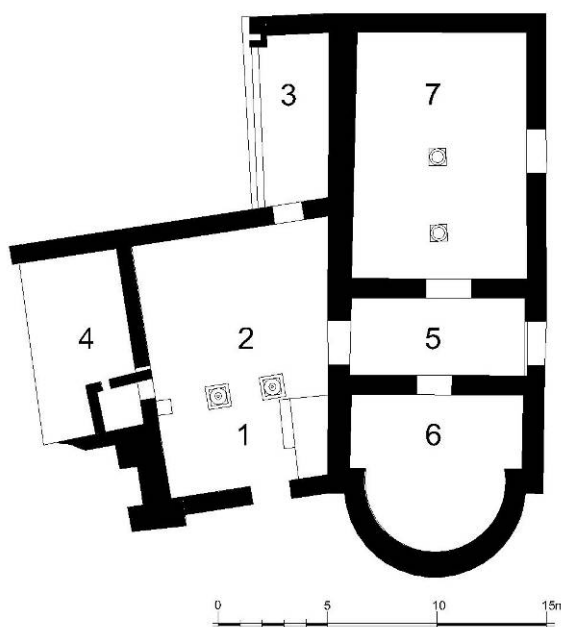
7.2.2.6 Вила урбана у Средњем граду

Истраживана је 1959. године (*Прилог XIII*). Налази се у Средњем граду, јужно од базилике испод Акропоља, западно од низа просторија уз јужну улицу, северно од принципијума. Она је смештена дуж улице која иде паралелно са јужном улицом Средњег града. Од базилике је одваја један мањи слободан простор перибола у коме су налажени само одломци рушевина и фрагменти пластике из базилике, питоси, керамички судови и дрводељски алат из последње фазе живота града. Перибол је ограђен само од улице зидом од неправилно сложених опека и блата.¹⁴³

Овај објекат је занимљив пример слободно-стојеће зграде намењене становању вишег staleжа друштва пре свега због тога што на Царичином Граду преовлађују *insulae*. Као таква доста је скромна, али је свакако значајна за место и време у коме је настала. Ради

¹⁴³ Мано Зиси Ђ.: *Ископавања на Царичином Граду*. Старинар н.с. XVII, Београд 1966, 163.

се о приватној кући у литератури познатој као *villa urbana*¹⁴⁴. Грађевина је дуга око 25 метара у правцу север - југ, и широка око 22 метра у правцу исток - запад. Приступ грађевини био је са јужне стране, одакле се кроз главни улаз са каменим прагом, довратницима и надвратником улазило у предворје (1) димензија око 6,50/4,00 метара, које је одвојено од атријума (2) димензија око 7,00/6,50 метара помоћу два стуба са једноставним импост капителима са медаљонима са представом крста. Сем главног улаза зграда има и два улаза са источне стране (улице), као и са северне стране из перибола. Налаз степеништа у атријуму говори о постојању спрата. Из атријума (2) се приступало осталим деловима грађевине. Са северне стране се из атријума излази на отворени трем (3) (димензија око 7,50/2,90 метара) орјентисан према врту. Западну страну такође чини једна просторија (4) (трем или кухиња), а кроз врата у источном зиду се улазило у ходник (5) (7,70/3,50 метара) који је раздвајао просторију са споља и изнутра полукружном апсидом која је служила за становање (6), димензија 7,30/5,60 метара, од велике просторије са стубом у средини (7) (9,30/7,80 метара).

Слика 72: Основа виле

Изнад пода апсидалног простора су нађени камени стубићи распоређени у правилним низовима. Претпоставка је, као и код Епископске палате, да се ради или о хипокаустима (јер се у извештајима са ископавања спомиње ложиште, али не и његова локација) или о подупирачима столова у трпезарији (у шта се уклапа апсидални облик просторије и непосредна близина кухиње). Просторија са стубом на средини је због остатака питоса, каменог посуђа за муљање, слоја песка, као и због нижег нивоа пода у односу на остали део куће протумачена као остава.

Просечна дебљина зидова је око 90 центиметара. Зидови су зидани на шкриљастој подлози са добро фундираним каменим темељима. Зидови су зидани наизменичним ређањем камена и три слоја опеке у дебелом слоју малтера. Довратници су рађени опеком, а пронађени су и остаци порушених лукова. Атријум је био поплочан опекама, да би

¹⁴⁴ Кондић В., Поповић В.: *Царичин Град – утврђено насеље у византијском Илирику*. Галерија САНУ 33, Београд 1977, стр.91.

касније преко њих биле постављене камене плоче. Апсидални простор је такође био поплочан опекама. Остаци зидног мозаика, фресака и штукатуре говоре о богатој украшености објекта. Намена му је вероватно била за становање припадника богатијег staleжа. Очувани делови представљају нижи, економски део, а просторије за становање су највероватније биле на спрату.

У каснијој фази постојања града, кућа је претрпела знатне преправке. Из вестибила одмах десно од улаза води степениште на виши ниво дворане са апсидом која сада чини целину са попречним коридором, одакле се затвара веза са подрумом. Из атријума степениште води на спрат. Северни портик бива затворен и претвара се у просторију са подом од опеке на вишем нивоу. У последњој фази на месту порушеног степеништа у дну атријума формирана је ковачница. Ту је нађено доста згуре и гвозденог алата. У рушевинама кухиње је саграђена словенска изба од опеке, тегула и блата.

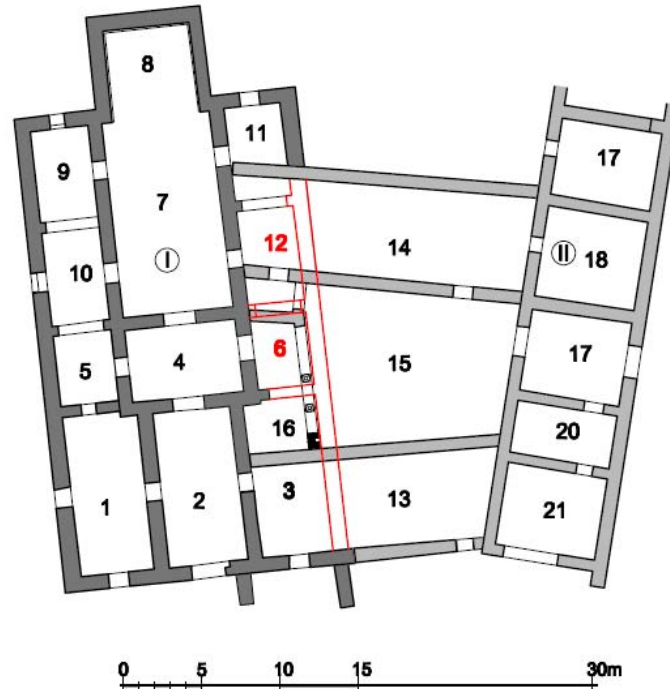
7.2.2.7 Принципијум у Средњем граду

Овај комплекс грађевина је смештен у југозападном делу Средњег града, уз његов јужни и западни бедем са којима је повезан преградним зидовима (*Прилог XIV*). Првобитни план је доживео знатне измене. Првобитни објекат (I) је у основи тробродна грађевина дужине око 37 метара и ширине 18,80 метара. Грађевину, грубо гледано, чине два велика дела – северни и јужни. Главни улаз је у јужном делу објекта кога чине три издужене правоугаоне просторије истих димензија 5x 10 метара (1, 2 и 3). Северни део грађевине је тробродни, са централним бродом који је шири у односу на бочне. Северни део је подељен на предворје и на централни део. Предворје садржи средишњу просторију (4) димензија 7.15/4.65 метара и бочне просторије (5 и 6) димензија 3.70/4.55 метара. Централни део садржи велику свечану салу¹⁴⁵ (7) ширине 7.00 метара и дужине 12,5 метара, са правоугаоном апсидом на северу (8) димензија 5.7/5.9 метара. У бочним бродовима су смештене по две мање просторије (9, 10, 11 и 12), две са леве, а две са десне стране свечане сале (7). Све имају исте димензије, 3.7/6.0 метара. Од објекта веома јасне просторне и конструктивне концепције изведеног према првобитном урбанистичком плану, изменом првобитног плана, после изградње бедема Акропоља, и преласком на нову урбану схему, долази до архитектонско – конструктивних поремећаја¹⁴⁶. Изградњом два нова тракта од којих је јужни управан на иницијални објекат (13), а северни мало закошен ка југу (14) и једног атријума између њих (15), цео комплекс је знатно проширен, до портика јужне улице (II). Том приликом су срушени средишњи (12) и јужни (6) део источног брода и источна просторија улазног дела (3). Сада се у централну грађевину са свечаном салом и правоугаоном апсидом приступало преко новонасталог трема (13). Овако измењен принципијум је везан за тркт занатско-стамбених објеката уз јужну улицу Средњег града. Пробијен је нови улаз (17) кроз радње у западном портику јужне улице Средњег града.

Зидови су рађени у алтернацији камена и опеке. Дебљине су између 80 и 100 центиметара.

¹⁴⁵ Баван Б., Иванишевић В.: *Iustiniana Prima - Царичин Град*. Народни музеј Лесковац, Лесковац 2006, 40.

¹⁴⁶ Васић Ч.: Релативни хронолошки односи између објеката на Акропољу Царичиног Града. Саопштења број XIX, Београд 1987, 131.

Слика 73: Основа принципијума. Црвеном бојом су означени делови који су срушени у другој грађевинској фази.

7.2.3 Доњи град

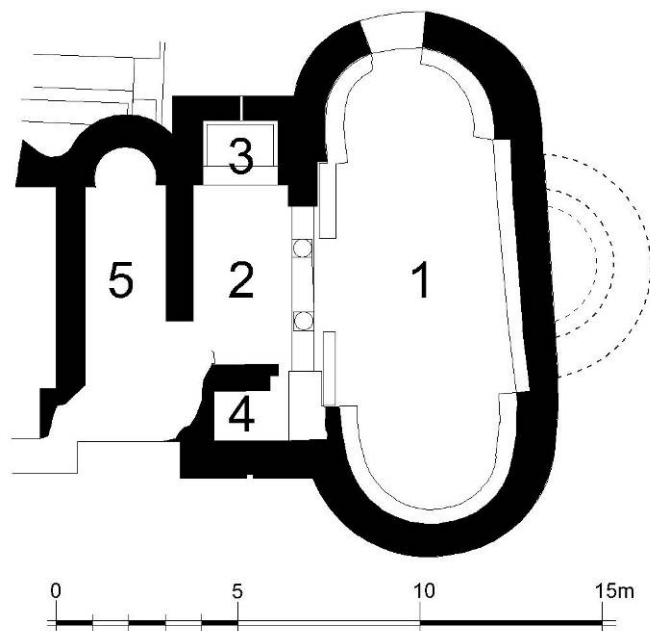
7.2.3.1 Терме

Истраживане су 1966. и 1968. године. Налазе се непосредно уз западну кулу јужне капије Средњег града, западно од јужне улице Доњег града (*Прилог XVIII*).

У Старинару XIX¹⁴⁷ Мано Зиси у форми извештаја износи податке о радовима спроведеним од краја 1965. године. Приликом ископавања простора уз западну кулу јужне капије Средњег града „у линији угла куле појавиле су се рушевине кружног зида (камен, опека, малтер) дебеле зидне конструкције, у средини са трпанцем. На висини од 30 ст изнад нивоа улице појавили су се темељи апсиде...“ Новооткривени троапсидални простор је у први мах протумачен као објекат касније фазе градње саграђен уз непоштовање урбаних односа уз линију улице, сакралног карактера. Међутим, након наставка истраживања утврђено је да се ради о термама. Потребу за даљим истраживањем је индицирало пре свега непоштовање урбанизма (испадање источне апсиде ове грађевине, прекорачивши линију западног тротоара и излазећи на коловоз јужне улице Доњег града), као и висинска разлика од скоро 1 метра између пода објекта и нивоа улице уз истовремено раван терен¹⁴⁸.

¹⁴⁷ Мано Зиси Ђ.: *Царичин Град*. Старинар н.с. XIX, Београд 1968, 113.

¹⁴⁸ Мано Зиси Ђ.: *Терме крај средње капије у субурбијуму Царичина Града*. Старинар н.с. XX, Београд 1970, 205.

Слика 74: Основа терми пре доградње источне апсиде

Откопани делови идентификовани су као apodyterium, frigidarium и caldarium. Apodyterium (1) или простор за свлачење је у облику триконхоса на источној страни грађевине. Улаз се налазио у северној конхи, ка узаном пролазу. Северна и јужна конха су пространије од источне која је највероватније касније додата и прелази преко тротоара јужне улице Доњег града. Камени темељ ове конхе је виши од нивоа трема за 0,30 метара. Ширина, као и дубина северне и јужне конхе је око 4,50 – 4,80 метара (без унутрашњег банка). Источна апсида је широка 4,20 метара, а дубока 2,60 метара. Овај простор је био засведен.

Из apodyteriuma (1) се улази у frigidarium (2) кроз врата на западној страни apodyteriuma. Отвор врата је оивичен каменим стубовима чије су базе постављене на растојању од 2,06 метара, очуване in situ. Frigidarium (2) је димензија 8,70/2,70 метара. Северно и јужно су две наспрамно постављене каде за хладну воду (3 и 4).

Западно од frigidariuma откривене су две просторије (5) за топлу или млаку воду (caldarium) са апсидалним кадама на северној страни. Испод пода западније просторије констатовани су стубићи хипокауста. Испод апсидалних када са спољне стране терми откопан је део ложишта (praefurnium).

Зидови су од опеке на темељима од камена. Темељ источне апсиде грађен од притесаног камена на нивоу 0,30 метара изнад нивоа плочника Јужне улице Доњег града чини сокл ширине 0,30 метара, док је горњи део зида сачуван у висини од 0,97 метара. Зидан је опеком у дебљини до 1 метра, са доста трпанца и малтера у средини. Под триконхалне просторије (1) је покривен опеком преко кога је прелив маза од истуцане опеке (terazzo). По средини ове просторије, у правцу исток – запад се пружа одводни канал покривен плочама од шкриљаца. Овај канал пролази испод плочника јужне улице Доњег града и улива се у главну клоаку. Изнад првобитног пода фригидаријума (2) од хидрауличног малтера налазио се слој нивелисаног шута преко кога су постављене плоче од шкриљаца. Испод овог каснијег попличања, у простору јужне каде (3) је пронађен гроб са испретураним нагорелим костима и доста угљенисаног дрвета.

Терме су у каснијој фази живота града измењене, и сем што им је додата источна конха, накнадним зидом између терми и западне куле јужне капије Средњег града је

ономогућено њихово коришћење из Доњег града. Тиме је њихова функција престала да буде јавна и употреба је ограничена само на мали број људи из Принципијума који их кроз потерну капију јужног бедема Средњег града користи.

7.2.3.2 Југозападни сектор Доњег града

Кварт са низом приватних објеката је смештен у простору уз јужни и западни бедем Доњег града, где је откривено неколико објеката смештених у два низа (*Прилог XXI*). Први чине куће са развијеном основом окренуте ка портику (2, 5, 9), а други појединачни објекти постављени уз западни бедем (1, 4, 7, 8)¹⁴⁹. Међупростор је био предвиђен за економске зграде (3, 6). Овај простор није био урбанизован до краја, с обзиром на изостанак грађевина јавног карактера. Стамбена архитектура је веома разноврсна, од једноставних једнопросторних кућа до оних развијених са унутрашњим атријумом, тремовима, предворјем и централном одајом. Велики број кућа је имао спрат. Приземља кућа су зидана у сухозиду док су спратови грађени од лаких материјала – плетара, лепа и слично.

Грађевина 1 је позиционирана у југозападном делу овог комплекса, у углу јужног и западног бедема Доњег града, у непосредној близини југозападне угаоне куле. Унутрашњих је димензија 11.0/6.55 метара. Зидови су јој просечне дебљине 90 центиметара, зидани од камена са глином као везивом. У јужном зиду просторије су врата ширине 170 центиметара која воде у јужно двориште које се наслања на јужни бедем Доњег града, југозападну угаону кулу, и делом на западни бедем Доњег града. Са западне стране објекта постоје зидови који објекат спајају са западним бедемом Доњег града. Овако формиран анекс је вероватно из касније фазе. Има врата ка северу и југу.

Под објекта је од набијене земље. Грађевина је имала спрат од дрвене грађе и лепа. Кровни покривач је био цреп¹⁵⁰.

Грађевина 2 се наслања на западни портик јужне улице Доњег града. Неправилног је облика. Састоји се од две просторије које су управне на портик и треће која се надовезује на западну страну веће просторије. Грађевина је спољних димензија 10.40/8.50 метара. Велика просторија је унутрашњих димензија 9.65/4.70 метара. Мања је облика трапеза висине 1.60 метара, северне стране дужине 9.70 метара, а јужне 7.70 метара и представља неку врсту ходника. Западно од ове две просторије је мања трапезоидна просторија унутрашњих димензија: северна страна 3.70 метара, јужна 3.60 метара, источна 4.90 метара и западна 3.80 метара, са отвором од 1.40 метара на западној страни. Зидови грађевине су приближне дебљине 75 центиметара. Главна просторија је отворена ка трему. Има под од набијене земље. Уска просторија на јужној страни има под од опеке. Грађевина је имала спрат, што се може видети на основу пронађених степеника у портику јужне улице Доњег града.

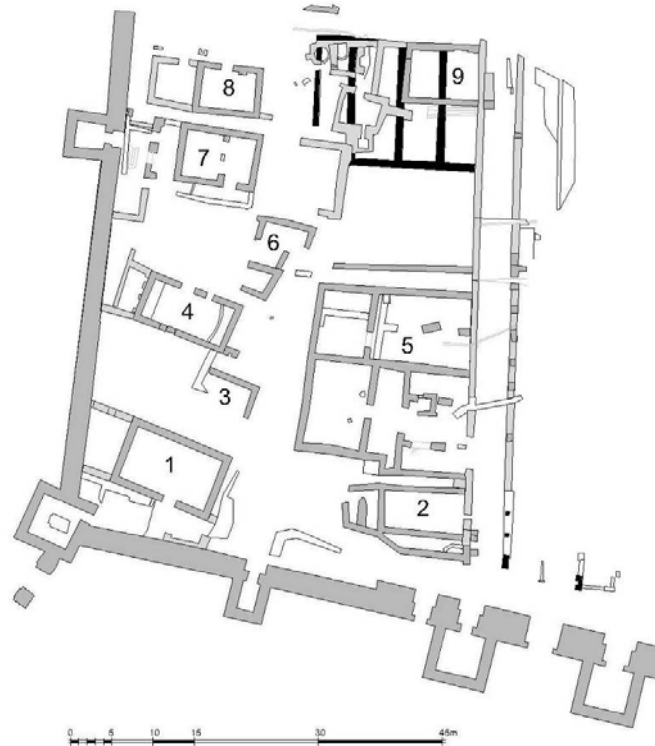
Грађевина 3: ради се о два зида дебљине 70 центиметара који се сучичу под правим углом. Зид правца североисток-југозапад је дужине 4.0 метара, а управни зид је дужине 6.40 метара.

Грађевина 4 је лоцирана у простору уз западни бедем Доњег града, у делу између југозападне угаоне куле Доњег града и куле у западном беду Доњег града. Главна просторија је унутрашњих димензија 10.30/4.80 метара. Има двоје врата ка северној страни. Источна врата су ширине 180 центиметара, док су западна ужа, свега 90 центиметара. Зидови су дебљине 75 центиметара. На западни зид ове просторије се надовезује трем.

¹⁴⁹ Баван Б., Иванишевић В.: *Ivstiniana Prima - Царичин Град*. Народни музеј Лесковац, Лесковац 2006, 44.

¹⁵⁰ Баван Б., Иванишевић В.: *Царичин Град (1998 – 2003.)*. Старинар, књига LIII/LIV, Београд 2004, 309.

Ширина трема одговара ширини објекта, а дубина му је 2.5 метара. Јужни зид трема иде до западног бедема Доњег града.

Слика 75: Југозападни сектор Доњег града, основа

Грађевина 5 је велики комплекс лоциран уз западни портик јужне улице Доњег града. Спољне димензије су му: са севера 18.5 метара, са југа 21 метар, са истока 22.7 метара и са запада 20.5 метара. Подељен је на две целине, северни мањи и јужни већи део. Оба дела на западној страни имају стамбене (вероватно спратне) просторије, а на источној дворишта поплочана каменом. Дуж северне стране северног дворишта пружао се портик, док је јужно двориште било окружено портиком са три стране (северне, западне и јужне)¹⁵¹.

Грађевина 7 се налази код куле у западном бедуму Доњег града. Ради се о објекту са две просторије и тремом на западној страни. Унутрашње димензије објекта без трема су 8.40/5.60 метара, при чему источни део има ширину 3.25 метара, а западни 4.50 метара. Дебљина зидова је приближно 80 центиметара.

Грађевина 8 се налази у северозападном делу комплекса. Спољне димензије су јој 13.6/6.3 метара. Састоји се од две просторије. Западна је мања, из касније фазе, унутрашњих димензија 4.75/4.50 метара, док је источна 4.75/6.55 метара. Источна просторија је преградним зидом правца север-југ била подељена на две мање. Обе просторије у северном зиду имају врата, источна ширине 150 центиметара, а западна ширине 120 центиметара. Испред улаза су константовани зидани ступци са жљебовима за олук. Зидови су јој просечне дебљине 75 центиметара, зидани од камена са глином као

¹⁵¹ Баван Б., Иванишевић В.: *Царичин Град (1998 – 2003.)*. Старинар, књига LIII/LIV, Београд 2004, 307, 307.

везивом. Под објекта је од набијене земље. Грађевина је имала спрат од дрвене грађе и лепа¹⁵².

Сем ових, потребно је рећи да овој групи објеката припада и цистерна у Доњем граду, која је обрађивана у поглављу о снабдевању водом.

7.2.4 Објекти ван бедема

7.2.4.1 Терме ван бедема

Истраживане су 1955. године, и у мањој мери 1975-1976. године. Налазе се ван бедема Доњег града, у близини источне капије Доњег града (*Прилог XXIII*).

Правац пружања објекта је исти као правац пружања базилике Д у Доњем граду (североисток – југозапад), Епископске базилике, улица и других објеката Акропоља, а одступа од правца пружања осталих објеката и улица у граду. Постављене су на стрмом терену са падом ка истоку, односно Царичинској реци. Ово је омогућило постављање система за грејање испод пода грађевине у њеном источном делу.

Објекат садржи све елементе античких терми:

Западни део заузима простор за свлачење (I) (*apodyterium*), који је крстасте основе чији су подови у централном делу (1) рађени у мозаику. Главни улаз је на западној страни (4), централно постављен у подужној оси објекта. Постоје и два споредна улаза у северном делу простора за свлачење, и то један постављен северно а други источно. Атријум (1) је формиран са четири зидана ступца облика слова L између којих су постављена по два камена стуба са свих страна са базама и једноставним јонским импост капителима. Овај централни простор (1) је димензија 6,2/6,2 метара. Исти стубови су пронађени и северно и јужно од атријума (1), на улазу у северно (2) и јужно (3) проширење односно крило. Стубови су међусобно били повезани луковима чији су остаци констатовани приликом ископавања. Уз зидове портика на западној (4), северној (2) и јужној страни (3) постоје клупе за седење које потврђују намену овог простора. На источном крају јужног (7) и северног (5) портика, тачније у источном портику (6) постоји по једна када (8, 9) за хладну воду (*frigidarium*). Јужна када (8) је димензија 1,40/1,10 метара. Обложена је хидрауличним малтером и поплочана је опекама. Нижа је за 0,30 метара од нивоа пода трема. На 0,50 метара од нивоа пода у источном зиду је пробијен отвор за регулисање нивоа воде. Канал за одвођење воде није пронађен. Северна када (9) је димензија 0,90/0,80 метара. У њој је уочен канал за отицање воде. Има стубиће који су служили као седишта. Северно, ван објекта терми, а уз ову каду је дозидана просторија чија намена није најјаснија (10). Постоји претпоставка да се ради о резервоару за воду???. Цеви за довод воде су доведене са северне стране грађевине. Од ове просторије се у правцу истока пружа канал ширине 0,52 метара, који је протумачен као колектор терми.

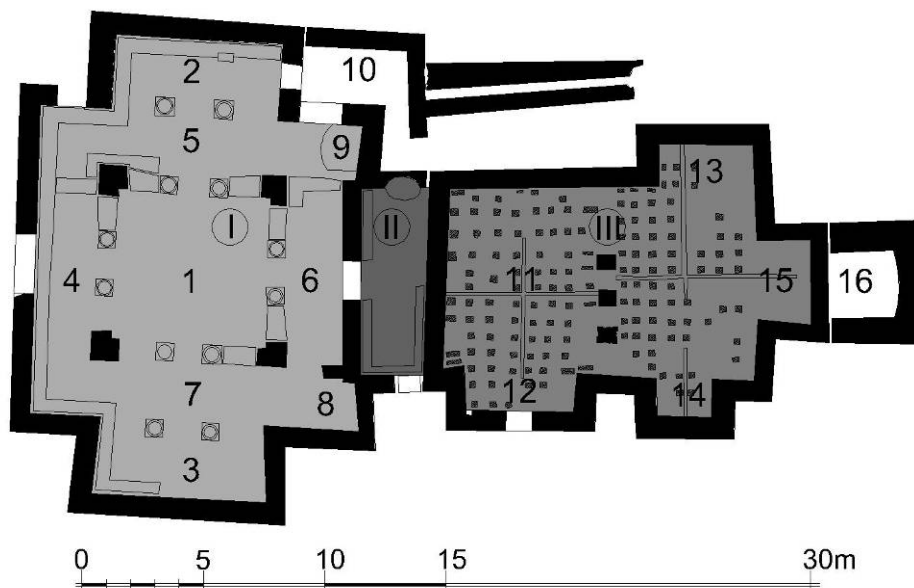
Источно од фригидаријума је просторија протумачена као *tepidarium* (II). Улаз је са источне стране у оси објекта. Њене унутрашње димензије су 7,80/2,30 метара. Уз источни и део западног зида су константоване клупе за седење. На северној страни је овални базен, нижи од пода просторије за 0,25 метара, чија је функција могла бити за прање ногу пре уласка у загрејани простор. У дну базена је пробивен канал за отицање воде.

Источни део терми са хипокаустима је очуван испод нивоа пода (III). Остаци пода су само местимично констатовани. Ова просторија је унутрашњих димензија око 7,80/2,30 метара, не рачунајући каде. Улаз у овај део није констатован, због висине очуваности, али

¹⁵² Баван Б., Иванишевић В.: *Царичин Град (1998 – 2003.)*. Старионар, књига LIII/LIV, Београд 2004, 307, 308.

се на основу остатака клупа у *teridarum*-у (II) може закључити његов положај. Стубићи хипокауста су квадратног пресека, димензија 0,29/0,29 метара. Висина им је различита, због терена у паду, а у западном делу она износи 1,11 метара. Два масивна ступца постављена по средини загрејаног простора представљају највероватније подупираче зида или конструкције врата горњег нивоа. Такође и распоред правоугаоних стубића говори у прилог постојању преградног зида. Први ред стубића са западне стране се лепи за западни зид, док је са источне стране у непосредној близини масивних зиданих стубаца. У овом западном делу (11) постоји уздужни отвор за циркулацију топлог ваздуха. С обзиром да је топли ваздух циркулисао само у западној просторији, претпоставља се да је она служила за презнојавање (*lasonicum*). У јужном делу *lasonicum*-а постоји проширење за каду са ложиштем ван грађевине (12). Ово проширење је унутрашњих димензија око 4,30/1,70 метара. Ложиште и простор са стубићима хипокауста су везани отворима кроз које струји топао ваздух. Доводна цев за каду није констатована, док одводни отвор јесте.

Источно од масивних стубаца постоје остаци три каде за топло купање (*caldarium*) и то на северној (13) (димензија 3,80/1,70 метара), јужној (14) (око 2,0/1,80 метара) и источној (15) страни (2,80/1,80 метара). Дно када је било ниже у односу на под просторије. Код ових када, за разлику од оних у лаконикуму нису констатована посебна ложишта. Источно од источне каде, са спољне стране терми је призидана једна просторија (16) (димензија 3,0/2,70 метара). За њу се најпре сматрало да представља резервоар у коме је вода загревана и касније транспортована до када (што је мало вероватно јер би онда присуство хипокауста у овом делу било непотребно), да би нешто касније преовладало мишљење да је она ипак представљала ложиште калдаријума.

Слика 76: Основа терми.

Зидови грађевине су подигнути у мешовитој техници, алтернацијом камена и опеке у слојевима од 4 реда. Под портика, крила и атријума је прекривен разнобојним мозаицима са геометријским мотивима и мотивима животињских представа. Источни портик који је био намењен за хладна купања био је поплочан шкриљцем. Јужна када је обложена хидрауличним малтером и поплочана опекама. *Teridarum* је поплочан каменим плочама на хидрауличном малтеру. Стубићи хипокауста су постављени на поду од опека. Под изнад хипокауста је дебљине око 0,27 метара и чини га више наизменичних слојева опеке и

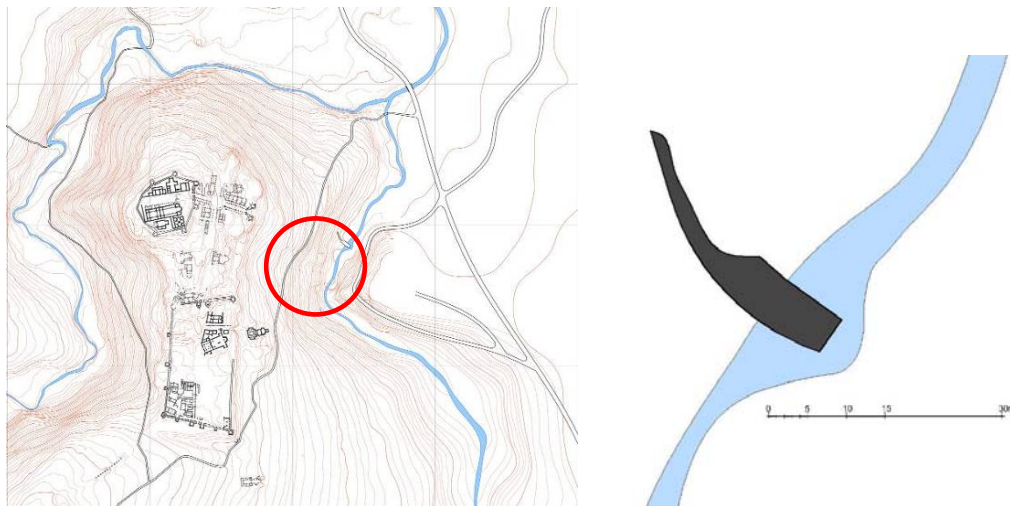
хидрауличног премаза. Стубови и капители у атријуму су били обложени обојеним штукатуром у имитацији мермера. Зидови су били украшени мозаицима, што се може закључити на основу већег броја пронађених плавих, златних и црвених коцкица.

Грађевина је у каснијој етапи Царичиног Града доживела низ промена, преградњи и доградњи.

7.2.4.2 Брана

Плато на коме је подигнут Царичин Град је са северне и источне стране ограничен Царичинском реком на којој још увек постоје остаци бране, односно „моста“¹⁵³ преко кога је ово насеље комуницирало са црквом на брежуљку која је опасана бедемима (утврђење са црквом Св. Илија). А. Дероко и С. Радојичић у свом извештају објављеном у Старинару I ову грађевину сматрају браном која је затварала речну долину, подизала ниво воде и на тај начин омогућавала стварање енергије за рад воденица или сличних радионица¹⁵⁴. Ова акумулирана вода се могла користити и током изградње града, па је врло вероватно да је она хронолошки старија од осталих делова града, управо из разлога снабдевања техничком водом приликом извођења обимних грађевинских радова. Ђ. Бошковић¹⁵⁵ пак подржава теорију о мосту коју је раније изнео В. Петковић. Ђ. Бошковић сматра да се ради о мосту због ширине од 15 стопа (4,5 метара) и због неопходности да се пређе преко Царичинске реке у периоду када она набуја, како би се дошло до пута који води ка моравској долини. Пут који води преко овог моста се серпентином пење преко стрмог терена ка источној капији Горњег града. Овде он такође износи и могућност да се радило о грађевини која је у себи сажимала обе функције: и функцију моста и функцију бране.

Основа бране је лучна, иако је у току истраживања било и другачијих претпоставки. Ширина бране са горње стране износи 4 – 4,5 метара, а висина константованог отвора по А Дероку је 2,10 метара. Целокупна конструкција моста је од опеке. Очувани остаци су висине до 3 метра.

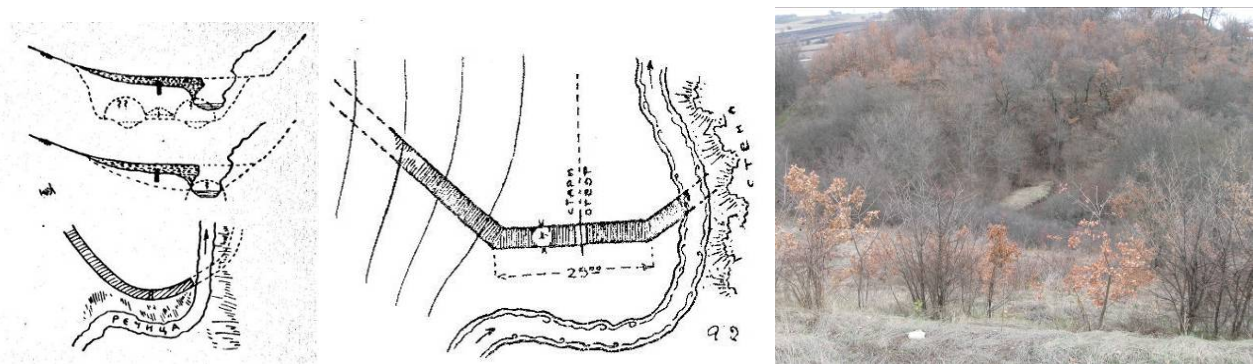
Слика 77: Положај бране на Царичинској реци у односу на град (лево) и основа остатака бране (десно)

¹⁵³ Петковић В.: *Ископавање Царичина Града код Лебана*. Старинар сер. III, XII, Београд 1937, 82 и 83.

¹⁵⁴ Дероко А., Радојичић С.: *Откопавање Царичина Града 1947. године*. Старинар н. с. I, Београд 1950, 131, слика 25.

¹⁵⁵ Бошковић Ђ.: *Нешто из урбанизма Царичина града*. Старинар н.с. II, Београд 1951, 275

Сем терми и бране, у ванбедемском подручју постоји и аквадукт о коме је писано у поглављу о снабдевању водом, као и пећ за печење опеке која је обрађивана у поглављу о градивном материјалу.

Слика 78: Остаци моста са претпостављеним положајем лучних отвора по Ђ. Бошковићу, (лево), Брана на Царичинској реци по А. Дероку и С. Радојчићу (средина) остаци бране данас (десно)

7.3 Архитектонске реконструкције

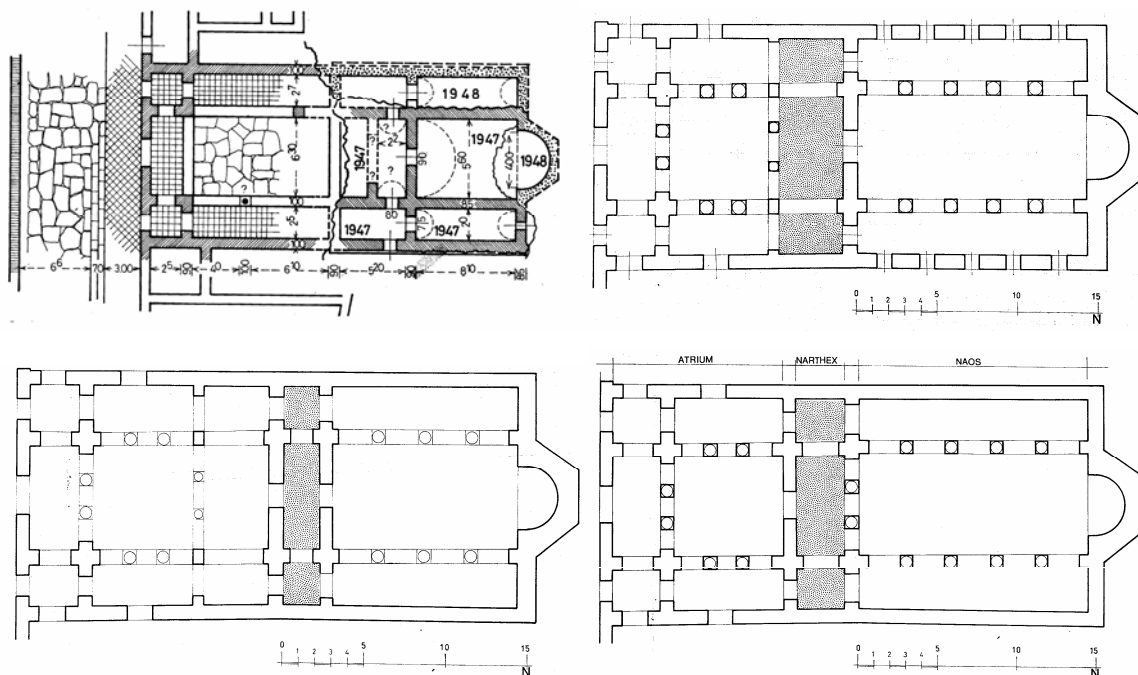
Реконструкција историјских објеката представља вид очувања градитељског наслеђа. Сем стварне реконструкције која подразумева обнову и (или) поновну изградњу појединих делова грађевине на основу сачуваних постојећих елемената, и идеалне реконструкције само „на папиру“ такође представљају вид заштите. Идеалне реконструкције се грубо могу поделити у три типа: реалне, аналогне и хипотетичке.

Реалне реконструкције се изводе у оном случају када на терену има довољно сачуваних података за потпуно реконструисање објеката. На примерима када то није случај могуће је применити аналогну реконструкцију, када се на основу познатих објеката из истог периода, исте намене и сличних димензија, а чији је изглед познат, може претпоставити изглед предметне грађевине. Хипотетичке реконструкције се раде на основу искуства, низа виђених грађевина из истог периода, чак и на основу интуиције.

Реконструкцијама архитектонских објеката на Царичином Граду бавили су се многи истраживачи. Први предлози реконструкција, прилично оскудни услед недостатака података, јављали су се често одмах након ископавања. Касније, како је ископавање трајало и како се долазило до нових података реконструкције су бивале комплетније и вероватно тачније.

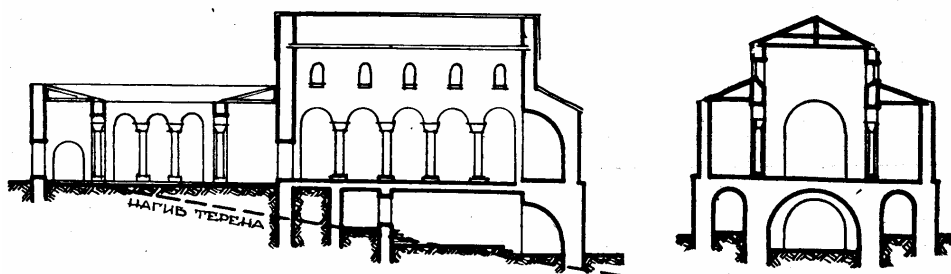
Због слабе очуваности објеката некада је било потребно реконструисати најпре основу, а тек онда се упустити у реконструкцију целе грађевине, која је често била крајње хипотетичка. Пример који ово добро илуструје је базилика са криптом са чијим истраживањем се почело 1940. године. Пронађени су остаци доњег нивоа, док се горњи, односно ниво у висини северне улице Средњег града, био урушио, па постоје само претпоставке о његовој основи. Истраживачи који су радили на овом објекту дају најпре сумарне претпоставке о основи објекта, да би се касније реконструисању приступило много озбиљније. Тако Н. Петровић даје предлог реконструкције подужног и попречног пресека

базилике са криптом¹⁵⁶, као и основе исте базилике, којом се касније баве и В. Поповић и Ч. Васић¹⁵⁷.

Слика 79: Реконструкција основе базилике са криптом по А. Дероку (горе лево), Н. Петровић (горе десно), по В. Поповићу (доле лево) и по Ч. Васићу (доле десно)¹⁵⁸

Због комплетне истражености, као и због највећег значаја који има за град, Акропољу је у смислу реконструкција посвећена највећа пажња. Комплетно су реконструисане основе свих објеката, урађене реконструкције подова, подног мозаика у баптистеријуму, а урађена је и идеална реконструкција свих објеката на њему.

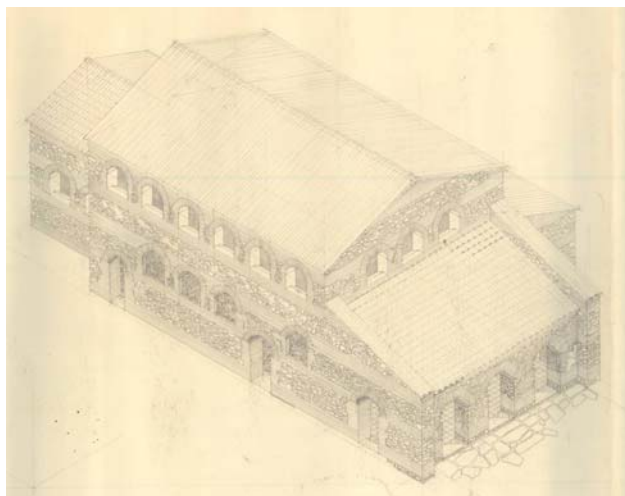
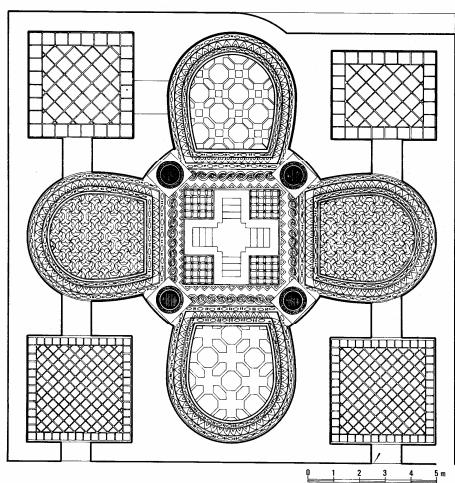

Слика 80: Реконструкција подужног и попречног пресека базилике са трансептом (Н. Петровић 1952)

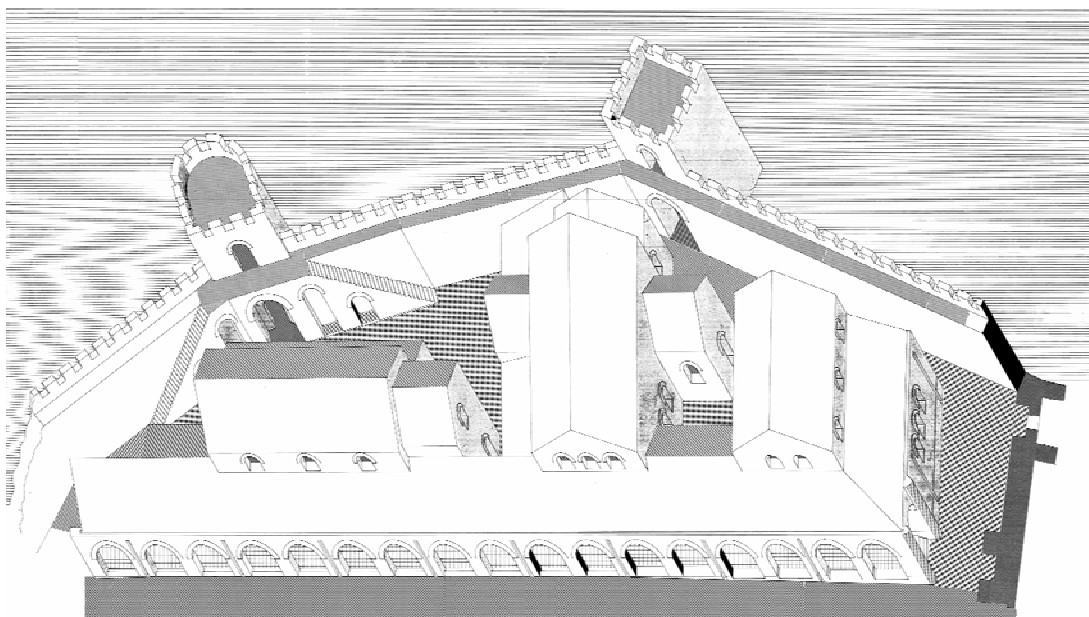
¹⁵⁶ Спремо Петровић Н.: *Базилика са криптом у Царичином Граду*. Старионар н.с. III – IV, Београд 1952-1953, 177.

¹⁵⁷ Васић Ч.: *Базилика Ц на Царичином Граду – нов предлог реконструкције основе*. Старионар број XXXVI, Београд 1985, 203 – 214.

¹⁵⁸ Duval N.: *L' Architecture religieuse de Tsaritchin Grad dans le cadre de l' Illyricum Oriental au Vie siècle*. Villes et peuplement dans l' Illyricum protobyzantin: actes du colloque organisé par l' Ecole française de Rome (Rome, 12 – 14 mai 1982.). Ecole française (1984), 420.

Слика 81: Реконструкција подних мозаика баптистеријума, цртеж Ч. Васић¹⁵⁹ (лево). Реконструкција консигнаторијума, Ч. Васић. Цртеж: документација ЗЗСК Ниш (десно)

Слика 82: Реконструкција епископске палате на Акропољу, Ч. Васић. Цртеж: документација ЗЗСК Ниш¹⁶⁰

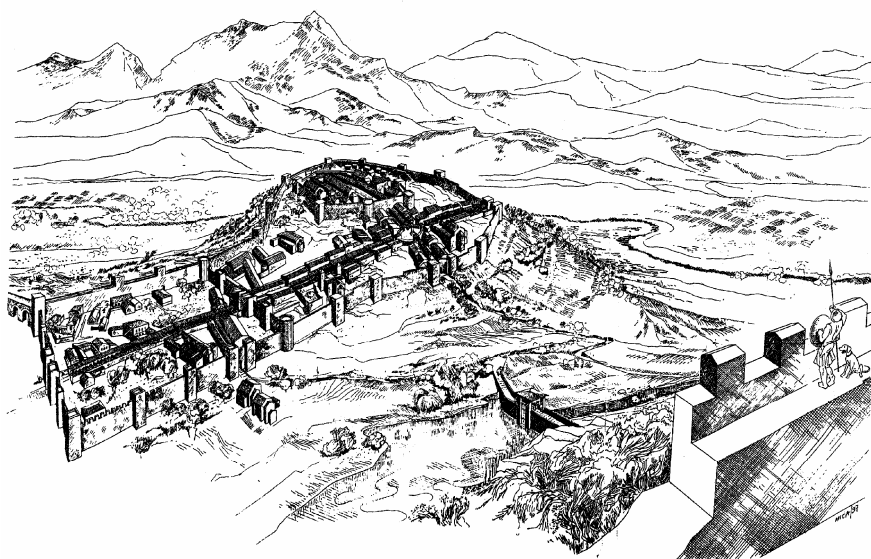
Реконструисан је изванредан број сакралних грађевина...Било је и приступа са доста романичких елемената... Постоји и детаљна реконструкција Принципијума.

¹⁵⁹ Noel Duval: L' Architecture religieuse de Tsaritchin Grad dans le cadre de l' Illyricum Oriental au Vie siècle. *Villes et peuplement dans l' Illyricum protobyzantin: actes du colloque organisé par l' Ecole française de Rome (Rome, 12 – 14 mai 1982.)*. Ecole française (1984), 399-481.

¹⁶⁰ Реконструкција је урађена 1980-81. године као саставни део пројекта којим се за њену реконструкцију потражују средства од тадашњег надлежног министарства. Тек након каснијих ископавања утврђено је да је над кулама постојала дрвена кровна конструкција, што је додато у накнадним цртежима.

83: Реконструкција крстобразне цркве по J. Guyon и G. Cardin¹⁶¹

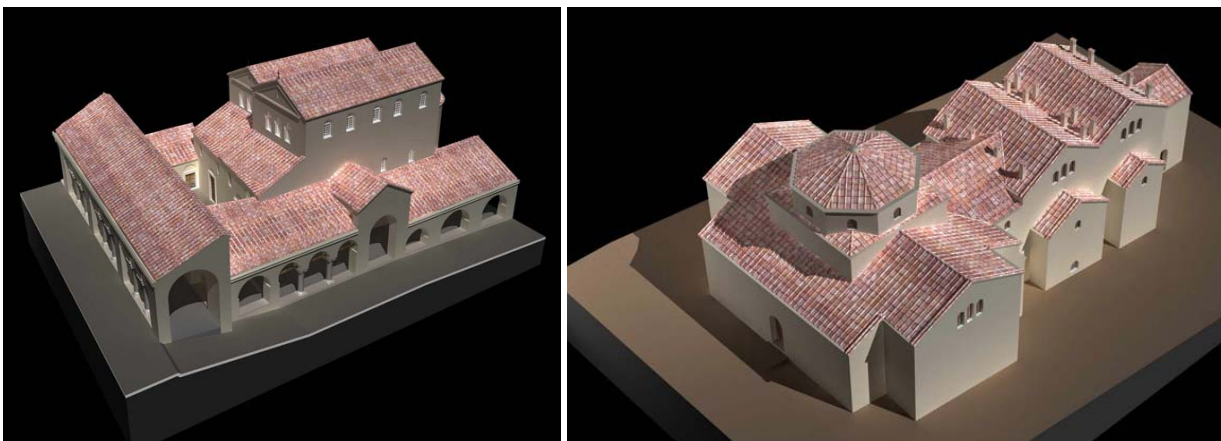

Слика 84: Реконструкција читавог града, по М. Јерemiћу¹⁶². Поглед са утврђења Св. Илија

Са развојем технике и технологије почиње се са 3D реконструкцијама. На извештајан начин су све досад предложене реконструкције обједињене како би се створила идеална реконструкција читавог града. 2006. године у Лесковцу је била презентована изложба реконструкција појединих објеката Царичиног Града. Пројекат је остварен у сарадњи Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Mainz; IKA – Information & Communication Technology in Architecture, DARMSTADT UNIVERSITY OF TECHNOLOGY; Archaeology Institute, Belgrade; Agency for Visual History CATENA MUNDI, Kragujevac SERBIA

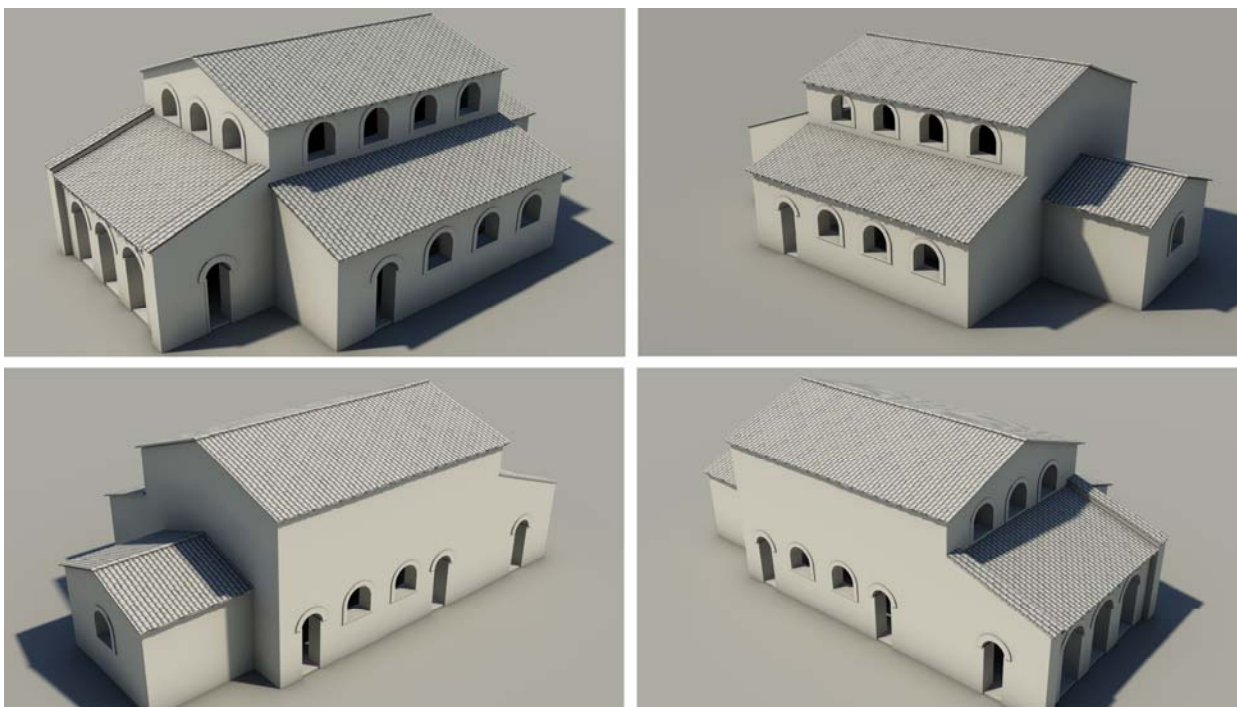
¹⁶¹ Васић Ч.: *Базилика Ц на Царичином Граду – нов предлог реконструкције основе*. Старинар број XXXVI, Београд 1985, 203 – 214.

¹⁶² Ž. P. Kaje, N. Duval, M. Jeremić, K. Mecger, V. Popović i Č. Vasić: *Caričin Grad III, L Acropole et ses monuments*. Institut archéologique de Belgrade, Ecole française de Rome, Belgrade – Rome 2010, Pl.1.

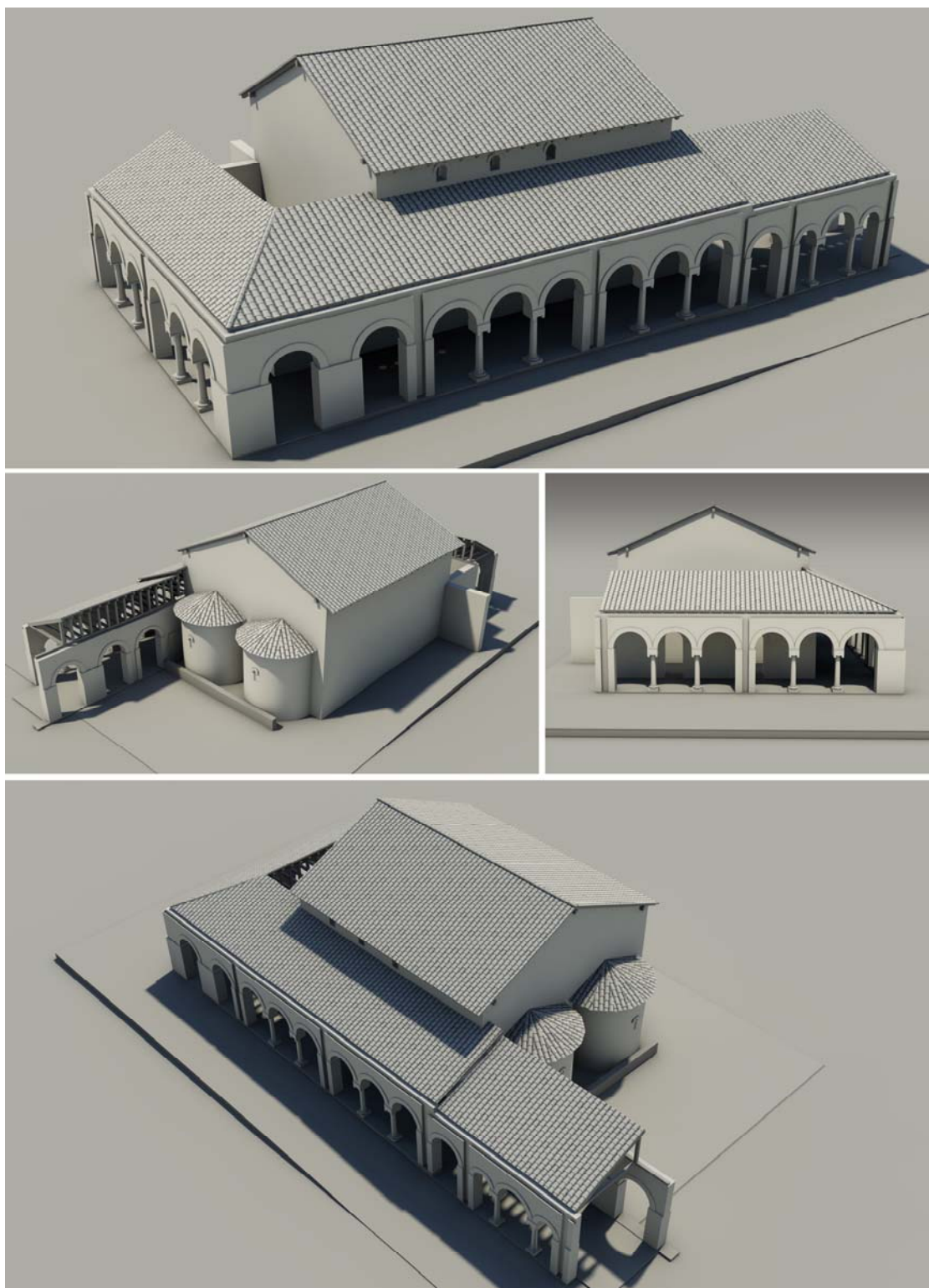

Слика 85: Неке од предложених реконструкција: Владан Здравковић Авакум у сарадњи са Археолошким институтом Београд

Са реконструисањем се наставило, тако да данас постоји велики број предлога реконструкције, 3D визуелних приказа и анимација. С обзиром на различите приступе у овој области, а због недовољне очуваности објеката и недовољног броја података за тачно реконструисање, у наредном делу су дати нови предлози реконструкције појединих објеката, применом аналогне и хипотетичке методе реконструисања.

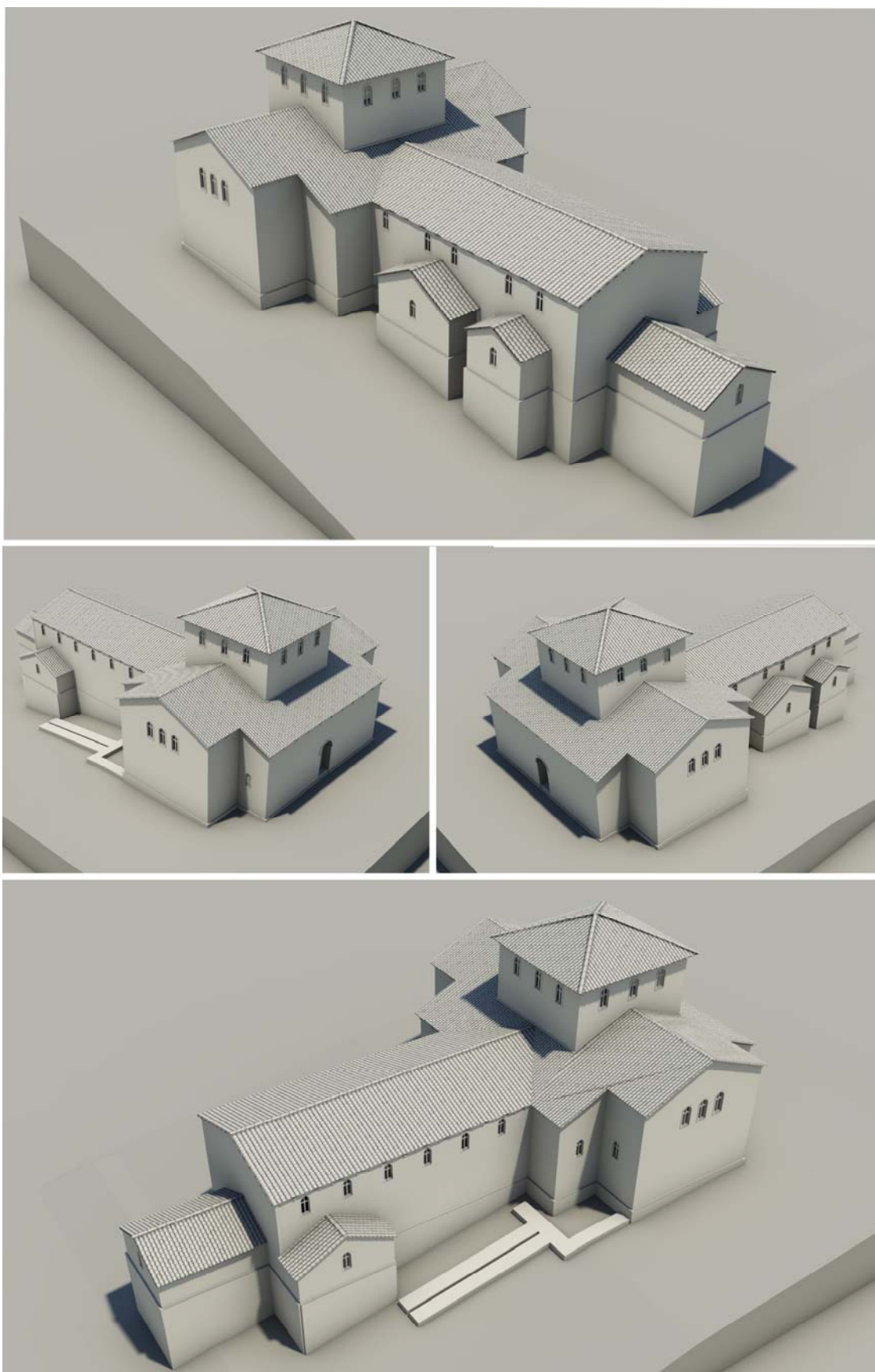

Слика 86: Нов предлог реконструкције консигнаторијума на Акропољу

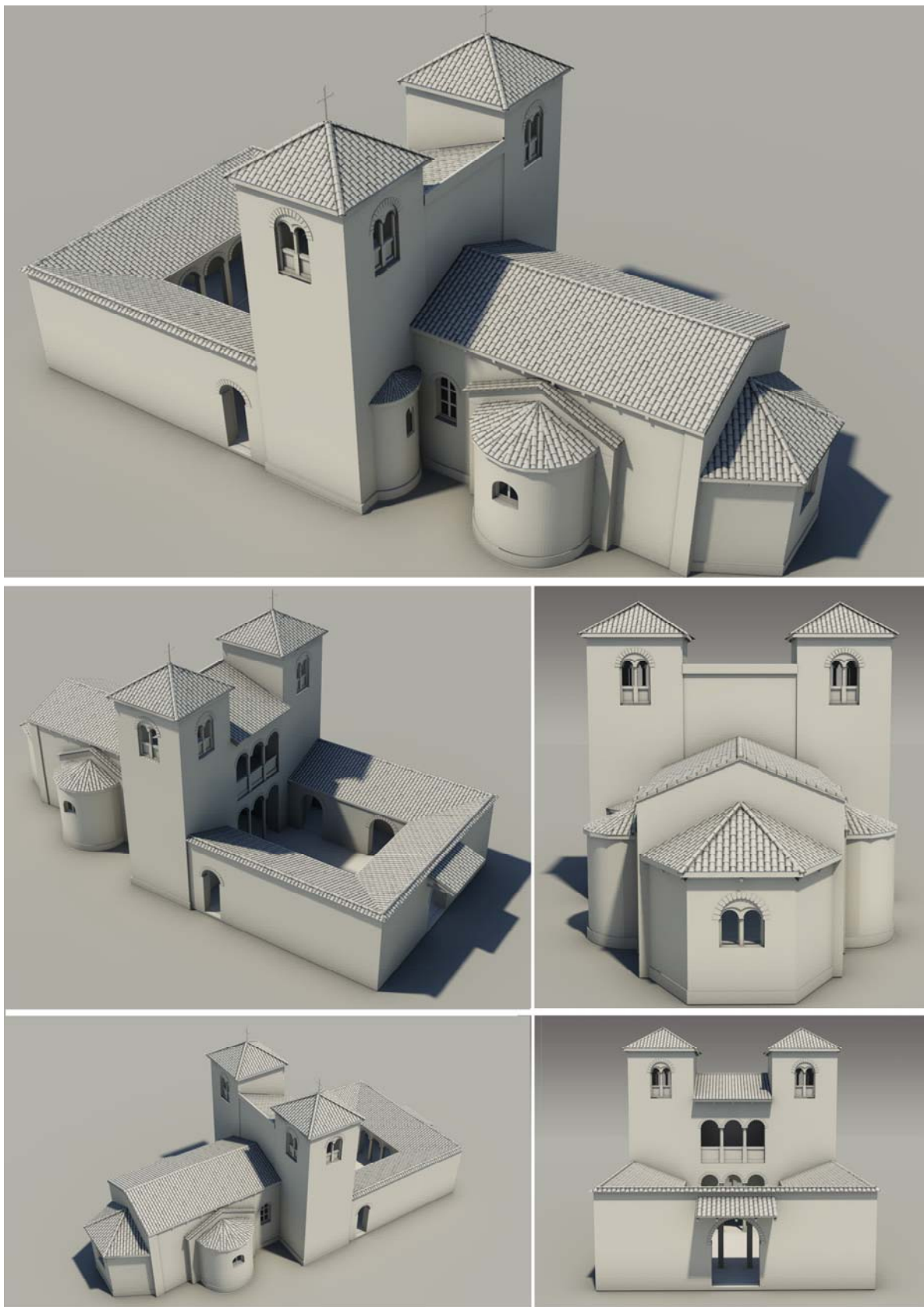

Слика 87: Нов предлог реконструкције двојне цркве у Доњем граду¹⁶³

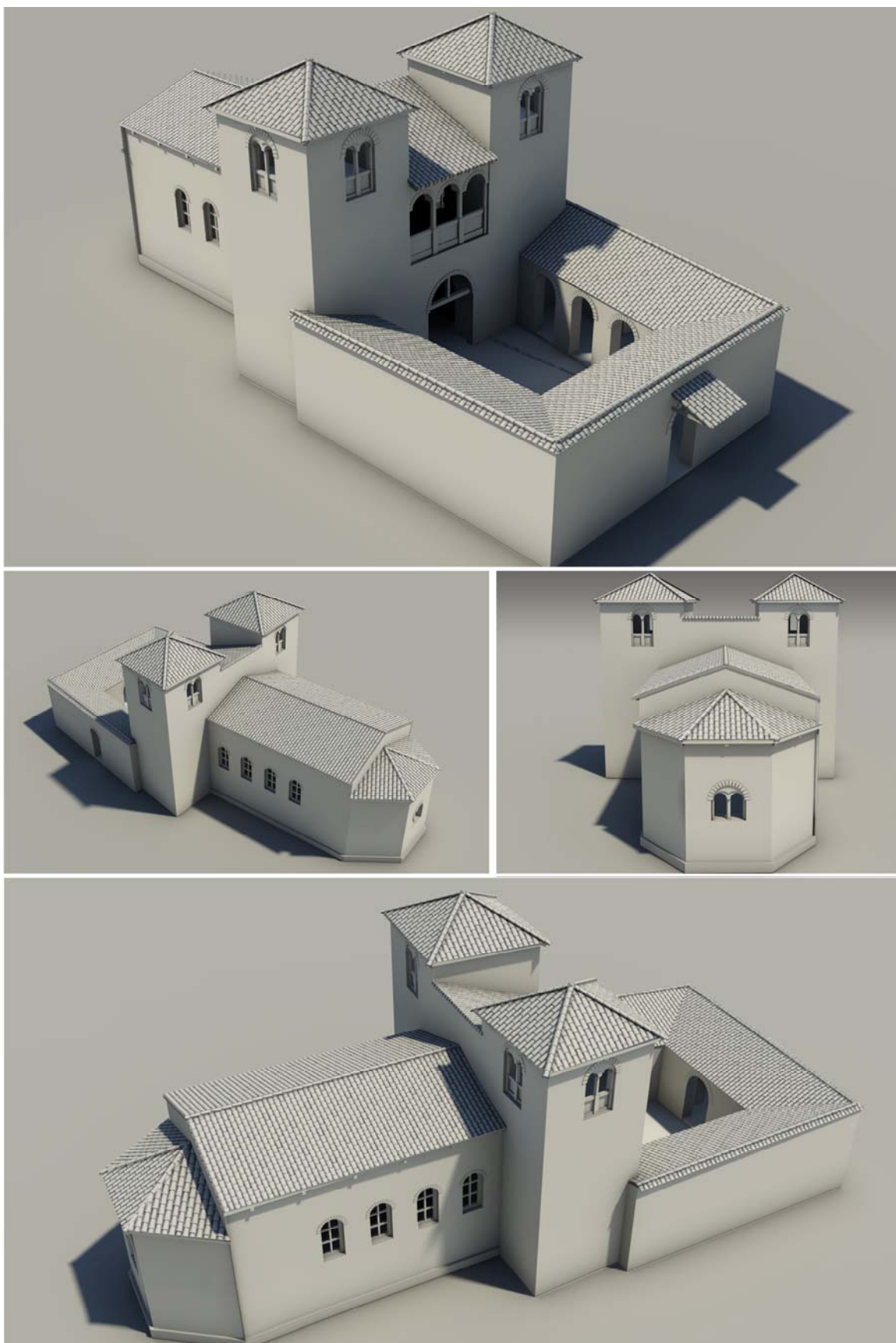
¹⁶³ Č. Vasić, A. Momčilović-Petronijević: *Dvojna Crkva na Caričinom Gradu*, *Nauka + Praksa*, br. 13/2010, radovi sa 1. konferencije Sinergija arhitekture i građevinarstva 2-3. novembar 2010. Sinarg 2010, strana 153 – 156, Niš 2010.

Слика 88: Нов предлог реконструкције терми ван бедема

Слика 89: Нов предлог реконструкције триконхалне цркве

Слика 90: Нов предлог реконструкције цркве Ј

7.4 Хронологија градње

Због непотпуне археолошке истражености локалитета није могуће сагледати комплексну слику настанка и развоја града. Ипак, могуће је употпунити је подацима до којих се може доћи на основу анализа откопаних објеката и на основу стања терена (изохипси).

Као што је познато, цар новооснованом граду поклања бедеме, улице и тргове, а остале објекте подижу виђенији људи. У граду је уочљива разлика у квалитету градње појединих сакралних и јавних објеката, пре свега објеката на Акропољу, и објеката које би требало да су даривали виђенији људи. Прокопије с разлогом каже: „...Иначе, било би прикладно да су међусобно здружени сви ромеји узели учешће у овој обавези, будући да је овај крај отхранио свима заједничког спациоца...¹⁶⁴“

Изградња бедема, који се први изводе („...када се на овакав начин пронађе решење за здравствене услове за подизање градских зидина и изабери плодни крајеви за прехранивање грађана, осигурају путеви...тада треба копати темеље кула и зидина“¹⁶⁵), је веома велики грађевински подухват. Пошто представљају царев поклон граду, њих гради војска. С обзиром на величину бедема, количину материјала уграђеног у њих, као и рад потребан за њихово извођење, вероватно су за оволику грађевинску делатност били потребни читава легија¹⁶⁶ и помоћне јединице. Ова чињеница отвара питање смештаја толиког броја људи.

Јужно од јужног бедема Доњег града постоји одбрамбени ров, који се од југоисточне угаоне куле Доњег града даље простире са спољне стране источног бедема све до источне капије Доњег Града. Паралелно са њим, на око 200 метара удаљености постоји још једна фоса. Градитељи Царичиног Града су највероватније били смештени на простору између две фосе, јужно од јужног бедема Доњег града. На овај начин формирано је утврђено подграђе између два валума, на истоку до конструкције аквадукта (и вероватно? бедема који са источне стране штити надземни део аквадукта, или је пак са ове стране довољну заштиту пружао неприступачан и стрм терен). За боравак војске на овом простору била је неопходна пијаћа вода, а за извођење грађевинских радова техничка. Аквадукт је, с обзиром на све, хронолошки најстарија конструкција на овом простору. Уједно, вишак воде из аквадукта је коришћен као техничка вода која је могла бити акумулирана у делу фосе уз јужни и источни бедем Доњег града. Вода је од уласка аквадукта у град даље

¹⁶⁴ *De aedif. IV 1*, p. 104, 20-107, 2-према: *Византијски извори за историју народа Југославије*, том I, Београд 2007, 56.

¹⁶⁵ Vitruvije, *Deset knjiga o arhitekturi*, грађевинска knjiga, Београд 2006, 26

¹⁶⁶ Византијска војска је била директан наследник војске Позног римског царства, у коме је ефикасно напуштен концепт римских легија и прихваћене су еластичније војне јединице које би могле да бране пространо царство од барбарских и персијских инвазија. У 3. и 4. веку Римска војска је доживела велике промене. Број легија, (војне јединице са отприлике 4.500 војника), почео је да расте али попуњеност тих јединица је нагло смањена. У Римској војсци се прикључио велики број варвара, углавном Германа, који су чинили знатан део војске. Римска војска се делила на граничарску војску латински *Limitanei* и централну војску латински *Comitatenses*. Поред свих унутрашњих промена у Римском царству, војска се као и у прошлим вековима, претежно базирала на тешку пешадију. После војничке катастрофе у Хадријанопољу, 378. године н. е. царска војска је променила свој однос према ратовању прихватајући знатно већу улогу коњице, која је била инспирисана углавном од сукоба са Сасанидском Персијом и која ће играти вођеу улогу у ратовима Средњег века. Рановизантијско царство није било у стању да мобилише армије величине које је могло да мобилише Римско царство Антике. На тај начин, одбрана дугих граница се претежно базирала на утврђења, уместо на размештање легија. Карактеристично је да су Византијци освојили Вандалско царство и Остроготску краљевину Италије у 6. веку, користећи прилично мале (за стандарде царства) али професионалне јединице под командом сјајних генерала попут Велизара и Нарсеса.

дистрибуирана каналом по западном бедуму Доњег града до цистерне и водоторња. Вероватно је да и цистерна спада међу старије конструкције. Брана на Царичинској реци је такође један од првих објеката у граду, из истих разлога: обезбеђивање техничке воде.

Првој грађевинској фази, сем објеката водоснабдевања, свакако припадају и грађевине високог квалитета израде. Тачније, оно што поклања цар (бедеми, улице, тргови) је изведено веома квалитетно. Такође, објекти епископског седиште града на Акропољу су задивљујућег квалитета градње.

Евидентно је да је до прекида у градњи дошло 532. године када је због побуне Ника Јустинијанова власт била пољуљана. Вероватно су у провинцији мислили да је 532. године Јустинијан напустио престо и, плашећи се напада, опасали Акропољ бредом који је лошијег квалитета градње. Сви објекти каснијег периода су драстично слабијег квалитета, у Доњем граду чак са бондручним конструкцијама и плетом од прућа и блатним малтером.

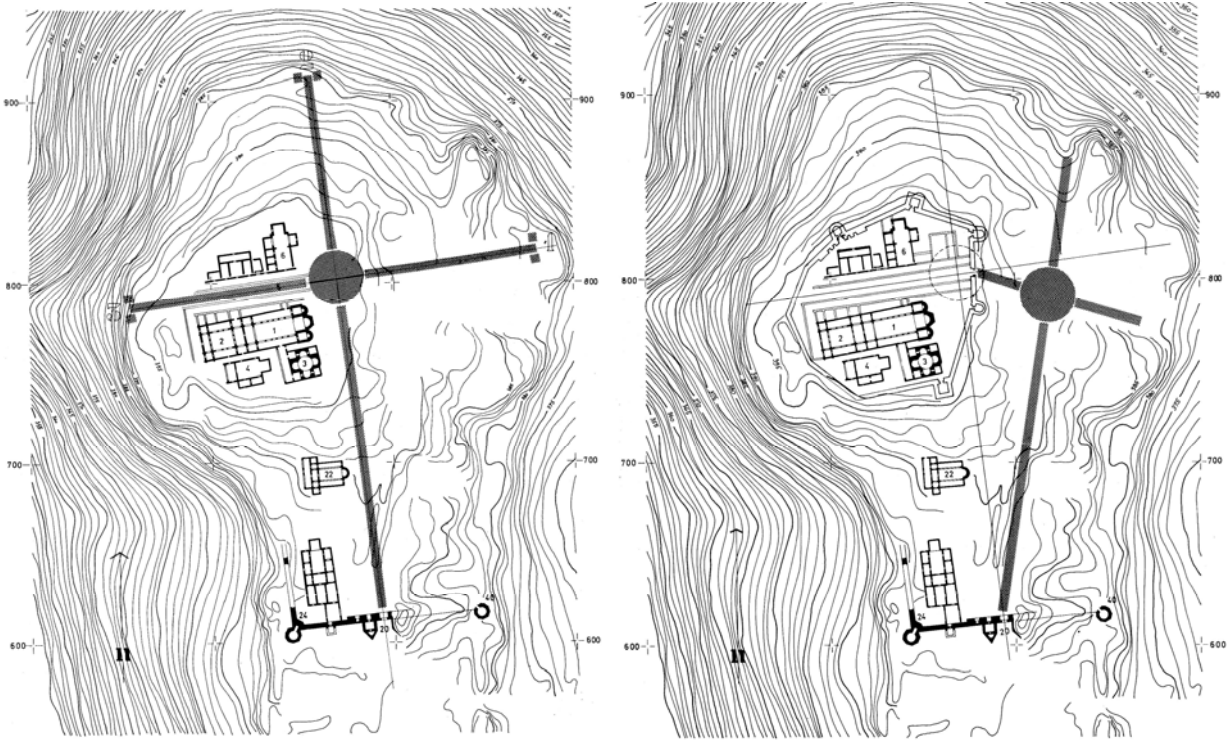
Што се Акропоља тиче, хронолошке односе је разјаснио још Чедомир Васић¹⁶⁷. Према, сада већ опште прихваћеном, ставу о две урбанистичке фазе, прво су грађени објекти западно од првобитно планиране улице правца север-југ. Најпре су урађени бедеми са кулама и капијама, а затим се почело са градњом у простору југозападно од пресека двеју првобитно планираних улица. Дакле, пре изненадне промене у градњи у региону *postica dextrata* се почело са градњом епископске базилике, баптистеријума, консигнаторијума, као и принципијума и базилике испод Акропоља. У делу *postica sinistra* почело се са изградњом епископске палате. Због споменутог разлога, градитељи су били принуђени да најрепрезентативније објекте (епископску базилику, баптистеријум, консигнаторијум и епископску палату) на брзу руку опашу бредом који није био планиран, и који је пореметио замишљену урбану концепцију. На месту где је требало поставити трг, у пресеку кардо и декумануса, позициониран на највишем месту, са оријентисаном епископском базиликом, епископском палатом ка њему, сада се нашао бред Акропоља.

То је довело до промене у урбанистичком плану. Пронађено је ново место за трг, југоисточно од претходно планираног, у пресеку нових улица. Правац новог декумануса је одредила капија бедема Акропоља и кружни трг, који је морао бити довољно одмакнут од фортификације Акропоља. Положај кружног трга и капије Акропоља је дефинисао положај источне капије Средњег града. Положај северне капије Средњег града је одређен положајем кружног трга и јужне капије Средњег града. Трг је сада морао бити кружног облика, јер се на тај начин најбезболније савладавају новонастали непредвиђени услови. Дакле, узевши у обзир ове податке, закључије се да објекти који прате правац нових улица свакако припадају другој грађевинској фази.

Источно од првопланираног карда вероватно и није било грађевинске активности пре 532. године, јер на овим деловима нема интервенција на изграђеним објектима. Крстобразна црква, кућа са аркадама, објекти североисточно, југоисточно, северозападно и југозападно од кружног трга, као и комплекс грађевина уз јужну улицу Средњег града су подигнути после 532. годинена шта указује и слабији квалитет градње код њих.

¹⁶⁷ Васић Ч.: *Релативни хронолошки односи између објеката на Акропољу Царичиног Града*. Саопштења број XIX, Београд 1987, 127 – 138. и

Ћ. Vasić.: *Le Plan D'Urbanisme de la Ville Haute: essai de reconstitution*. стр 307-315. Caričin Grad II. (Bavant B., Kondić V., Spieser J) Institut archéologique de Belgrade, Ecole française de Rome, Belgrade – Rome 1990

Слика 91: Први и други урбанистички план Царичиног Града

На Акропољу су објекти грађени следећим редом: писцина, консигнаторијум, епископска базилика, баптистеријум, па тек онда епископска палата, и то најпре западни, затим средњи па источни део.¹⁶⁸ Накнадно је уз епископску базилику додат уздужни елемент како би се формирала јужна страна улице Акропоља.

Након прекида у градњи и изградње бедема Акропоља, претходно изведени објекти се прилагођавају новонасталим условима, па се формирају тремови улице и анекси уз просторије епископске палате.

Хронолошки след грађења објеката у Средњем граду није могуће прецизно дати због недовољне истражености. Свакако је пре прекида у градњи био изграђен (или бар започет) принципијум, као и базилика испод Акропоља, о чему говори њихов положај и оријентација. Врло је вероватно да је и базилика са криптом припадала првој грађевинској фази. Код Принципијума је, међутим, морало доћи до интервенција у основи, како би просторни план био прилагођен новопостављеним улицама. Источни брод објекта је срушен како би попречним зидовима могао бити повезан са објектима из друге грађевинске фазе постављеним уз трем јужне улице Средњег града. Крстобразна црква прати оријентацију јужне улице Средњег града, па је могуће да је изграђена након 532. године.

Цистерна је први објекат подигнут у Доњем граду. У прилог томе говори и канал за чишћење цистерне који пролази испод конструкције источне улице Доњег града, не оштећујући темељну конструкцију западног портика јужне улице Доњег града, што га хронолошки потпуно одређује. Траса велике клоаке, која полази од кружног трга у Средњем граду, пролази испод Јужне капије Средњег града и залази у источни трем јужне улице Доњег града. Испод источног трема Јужне улице, у висини северног зида Двојне

¹⁶⁸ Васић Ч.: Релативни хронолошки односи између објеката на Акропољу Царичиног Града. Саопштења број XIX, Београд 1987, 127 – 138.

цркве, велика клоака скреће ка југоистоку и по дијагонали пролази испод Двојне цркве и кроз северни пилон источне капије Доњег града излази ван бедема. Ово је одређује као конструкцију која је на овом подручју хронолошки старија од осталих објеката. О њој је изузетно вођено рачуна приликом грађења каснијих конструкција. Није случајно да каснија фаза градње, која се односи на регулацију саобраћајница у Доњем граду, максимално поштује старију конструкцију велике клоаке. Приликом регулације јужне улице Донег града и изградње источног трема поменуте улице увек се води рачуна да се над конструкцијом велике клоаке постави отвор, где год је то могуће. То се чини да би се омогућиле евентуалне оправке у случају квара ове конструкције на тим местима¹⁶⁹.

Јужна и источна улица Доњег града су трасиране истовремено, односно припадају истој грађевинској фази и делови су јединственог захвата регулације комуникација Доњег града. Сама двојна црква је прошла кроз неколико фаза градње, где је од, у потпуности неистраженог, објекта профаног карактера додавањем апсида претворена у црвени објекат.

Мале терме су старије од терми ван бедема. Хронолошки, терме ван бедема су саграђене у периоду када је аподитеријум малих терми затворен са истока конхом, а то је након изградње јужне улице Доњег града, јер конха належе на трем улице.

Најкаснијој фази градње припада стамбена четврт у Доњем граду. Драстично лошији квалитет градње, зидови зидани у сухозиду или везивани глином, непостојање никаквог растера у коме се гради, одсуство унутрашњих комуникација презентују драстично лошије стање градње у односу на остале објекте. Регистрован је и велики број доградњи, „лепљења“ нових објеката уз бедеме додавањем додатних зидова. Четврт је настала у најкаснијој фази изградње града када је интерес за грађење већ увелико престао.

¹⁶⁹ Васић Ч., Момчиловић-Петронијевић А.: *Нов предлог реконструкције Двојне Цркве на Царичином Граду*, рад прихваћен за штампу у Архаика 3, Филозофски факултет, Археолошка збирка, Београд

8 Снабдевање водом

Вода је, као један од основних елемената неопходних за живот, одувек представљала главни услов за насељавање појединих крајева. Присуство или одсуство пијаће воде био је кроз историју један од одлучујућих фактора за насељавање. Начини снабдевања водом су се кроз историју мењали, и стално унапређивали, увек засновани на физичким законима природе. Урбанистички и културни развој у антици поставио је нове стандарде. Велелепне конструкције римских аквадуката чијим се остацима и дан данас дивимо доказ су колико се у овом периоду пажње поклањало водоснабдевању.

Снабдевање града водом представља одраз културе и начина живота. Података о снабдевању водом има још из периода Месопотамије чији су канали за наводњавање били претеча свих водоводних система. Сумерци и Вавилонци су отвореним каналима спроводили воду до градова. У Либану, Сирији и на Кипру су познати остаци Феничанских аквадуката. Аквадукти хеленског периода су познати у Кнососу, Тиринту, Пергаму, Пријени, Сиракузи, Мегари, Атини и другим градовима.

8.1 Записи о аквадуктима из римског периода

Нема много античких извора за проучавање снабдевања градова водом. Само четири аутора су се посветила тој теми, али оно што су они написали даје јасну слику овог сегмента урбаног развоја

Витрувије у VIII¹⁷⁰ књизи говори о водоводима, почев од начина за проналажење воде, преко испитивања њеног квалитета и исправности, затим нивелисања водовода, па до описа самих водовода, зденаца и цистерни.

Поред тога, о аквадуктима је Секст Јулије Фронтин (**Sextus Julius Frontinus**), који је у том периоду (97. године) постављен за управника водовода града Рима (*curator aquarum urbis Romae*), написао капитално дело **De aque ductu**. Међу подацима које цитира налази се и *Lex Quinctia*, који се датира у 9.г.п.н.е. па се може се закључити да су подаци које наводи веродостојни и прецизни.

Плиније старији (*Caius Plinius Secundus*) је у свом делу **Naturalis historia** (Историја природе) у књигама XXXI i XXXVI писао о води и аквадуктима. У научним круговима се не узима као поуздан извор због многих често грубих грешака, појединих превише поетских описа са друге стране, и врло сумарних информација које нуди.

Флавије Вегације Ренат (*Flavius Vegetius Renat*), је војни теоретичар IV века. Његово капитално дело су „Расправе о ратној вештини“ (*Epitoma rei militaris*). У књизи у поглављу IV „Напад и одбрана градова“ анализира средства која у утврђеном месту обезбеђују снабдевање водом.

Удаљеност између шахтова			
Vitruvius 8,4,3	1 actus (120 Rf)	35,5m	
Plinius NH 31,31	2 actus (240 Rf)	71m	

Пад канала			
Vitruvius	0,5 % (5 promille)	Book VIII 6.1	
Plinius	0,02 % (0,2 promille)	NH 31.57	

Табела 2: Удаљеност између шахтова и пад канала по Витрувију и Плинију.

¹⁷⁰ Vitruvije: *Deset knjiga o arhitekturi*, Градевинска књига a.d. Београд, 2006, стране 175 - 178

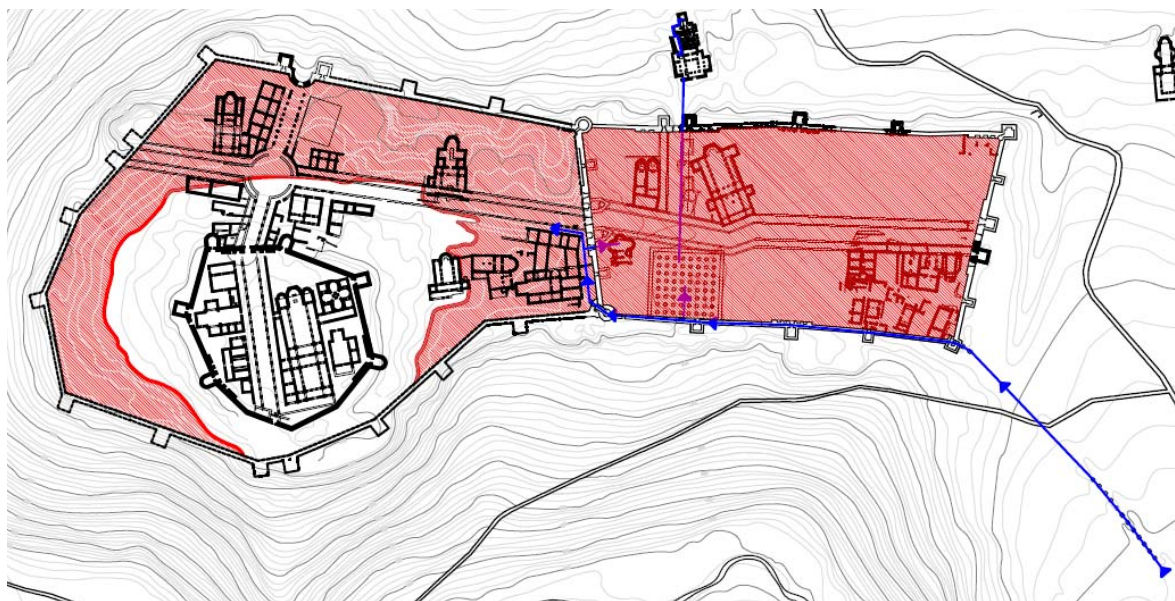
Многи прописи везани за изградњу система за водоснабдевање се разликују од извора (писаног) до извора. У табелама је дат пример одступања код прописа везаних за растојање између шахтова за проветравање и чишћење, као и за пад канала.

8.2 Снабдевање Царичиног Града

„...Сагради дивну варош и назва је *Iustiniana Prima* – на латинском језику то значи прва – одужујући се на тај начин својој родитељки... сазидавши тамо и водовод, постиже да град непрекидно обилује непресушном водом...“¹⁷¹

Приликом свог описа *Iustiniana Prima*-е, Прокопије спомиње на првом месту зидање водовода, придајући му на тај начин велики значај. Водоснабдевање је неопходан елемент у организовању једног насеља. Како је град подигнут на терену који не обилује водом, решење водоснабдевања било је међу питањима која су морала бити решена на самом почетку.

Источно од локалитета, на Царичинској реци је констатована брана која је служила за акумулацију воде са сливног подручја Штулца и Бучумета, чиме је снабдевање техничком водом у току грађења било делом решено. Снабдевање пијаћом водом у Царичином Граду је било решено аквадуктом, којим се вода доводила из удаљених крајева. Међутим, дистрибуција воде по граду била је ограничена на Средњи и Доњи град, док је на Акропољу постојала једино писцина за атмосферску воду у атријуму Епископске базилике.

Слика 92: Ситуациони план Царичиног Града. Плавом бојом је приказано снабдевање делова града водом. Црвена шрафура означава површину коју је било могуће снабдети водом из аквадукта.

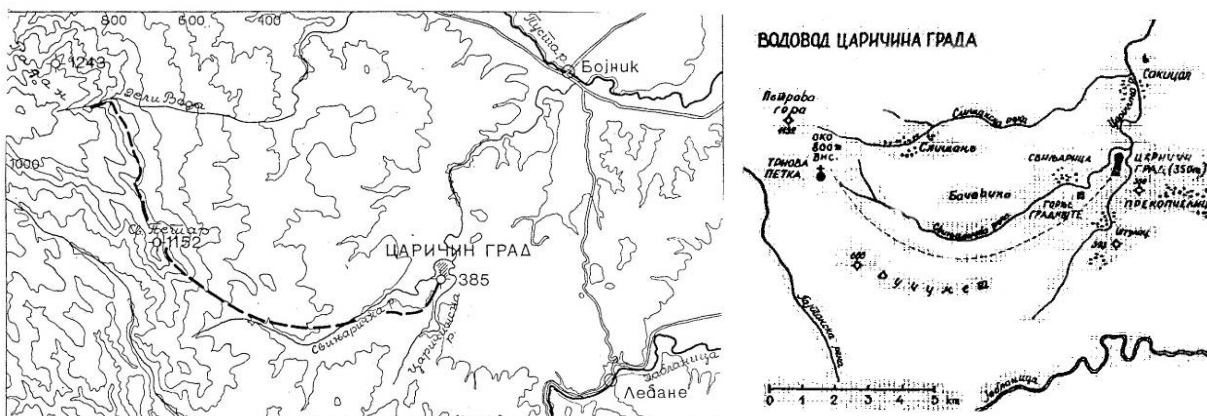
8.3 Аквадукт

Траса водовода је установљена 1947. године, о чему говори извештај са ископавања на Царичином Граду¹⁷². Западно од Царичиног Града налази се Петрова Гора одакле је, по претпоставци, са удаљености од 17 километара специјално израђеним каналима притицала

¹⁷¹ Prokopije, *De Aedificiis IV, 1*

¹⁷² А. Дероко и С. Радојчић, *Откопавање Царичина Града 1947. године*. Старинар н. с. I, Београд 1950, 119 – 142.

вода. Иако каптажа самог извора није утврђена, претпоставља се да је почетак водовода био близу извора потока Дели Вода, који дели планинске масиве Радана и Петровца¹⁷³. На почетку блажег нагиба брда траса се одваја од потока у правцу југа пролазећи средином падине Петровца. Правац којим се траса спуштала даље ка Царичином Граду по благим падинама југоисточно од Петрове Горе може да се само претпостави. Код села Бачевине је највероватније скретала на исток пратећи изохипсу, да би у благом луку према североистоку стигла до града¹⁷⁴.

Слика 93: Траса водовода, по Н. Петровић - лево; Траса водовода по А. Дероку и С. Радојчићу, – десно.

Споменути извор се налази на надморској висини од 1200 метара. Висинска разлика између извора и места где се уливао у град износи 800 метара¹⁷⁵. Траса водовода је од изворишта до цистерне у сталном нагибу. Канал, као што је већ речено, прати изохипсу терена избегавајући теренске удолине, што објашњава недостатак уобичајених античких зиданих аквадуката. Врло је вероватно да су раније споменути базени за контролу водоводних цеви које препоручује Витрувије (на сваких 2400 стопа) постојали, и служили и за контролу канала и за регулисање притиска у цевима. Сваки базен је смањивао висину воденог стуба и тиме регулисао притисак. Овакав систем смањивања притиска је био неопходан када је вода вођена керамичким цевима чији зидови нису превише отпорни.

Ипак, можда је логичније извор за снабдевање града водом тражити у непосредној близини града. Споменута варијанта, која је подржавана од стране многих истраживача подразумева довођење воде са јако велике удаљености. Затим, постоје долине преко којих је аквадукт морао прећи при чему би морали постојати сифони или тзв. мостови, чији остаци нису констатовани (ширина оваквих конструкција, у зависности од количине воде, често одговара ширини бедема, или је чак и премашује). С обзиром на ово, као логична се намеће мисао о ближем извору који је могао бити захваћен и доведен у град. Можда је логичније извор тражити негде на изворишту Царичинске реке, која би била лака за каптирање и свакако доступнија и ближа граду. Ипак, до неких будућих археолошких ископавања која ће пронаћи физичке доказе о траси, остаје само да се нагађа.

Већим делом пута канал за довод воде је био укопан у земљу плиће или дубље, у зависности од пада терена, и пратио је конфигурацију терена. Тек је југозападно од града, у

¹⁷³ Петровић Н.: *О водоводу Царичиног Града*. Старинар н.с. XX, Београд 1970, 289.

¹⁷⁴ Петровић Н.: *О водоводу Царичиног Града*. Старинар н.с. XX, Београд 1970, 290.

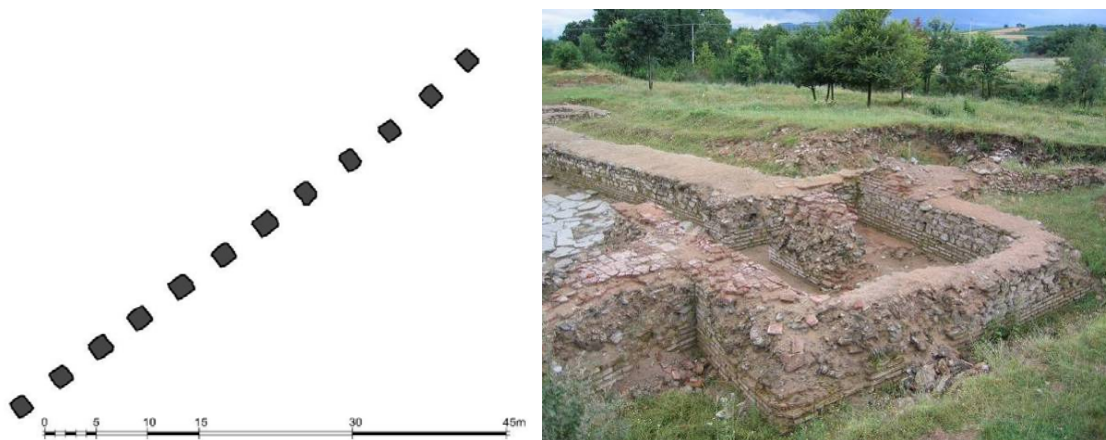
¹⁷⁵ Кондић В., Поповић В.: *Царичин Град – утврђено насеље у византијском Илирику*. Галерија САНУ 33, Београд 1977, 130.

близини бедема констатована конструкција која носи канал. Канал аквадукта је спроведен у град код југозападне куле Доњег града, одакле је по круништу бедема Доњег града водио воду до цистерне и водоторња (југозападне угаоне куле Средњег града). Вода је до потрошача дистрибуирана оловним цевима. На овај начин су водом снабдевани делови Средњег града, али не и Акропољ

Слика 94: Корито Царичинске реке

Низ стубаца који су носили конструкцију са аркадама је константован на око 100 метара југозападно од југозападне угаоне куле. Правац пружања овог реда стубаца је од југозапада ка североистоку, до југозападне угаоне куле. Ступци су зидани опеком, а размак између њих је 3 – 3,5 метара.

Слика 95: Аквадукт, југозападно од града, основа стубаца (лево) и југозападна угаона кула Доњег града, место увођења аквадукта у град. На фотографији је видљив стубац лука (на средини куле)(десно)

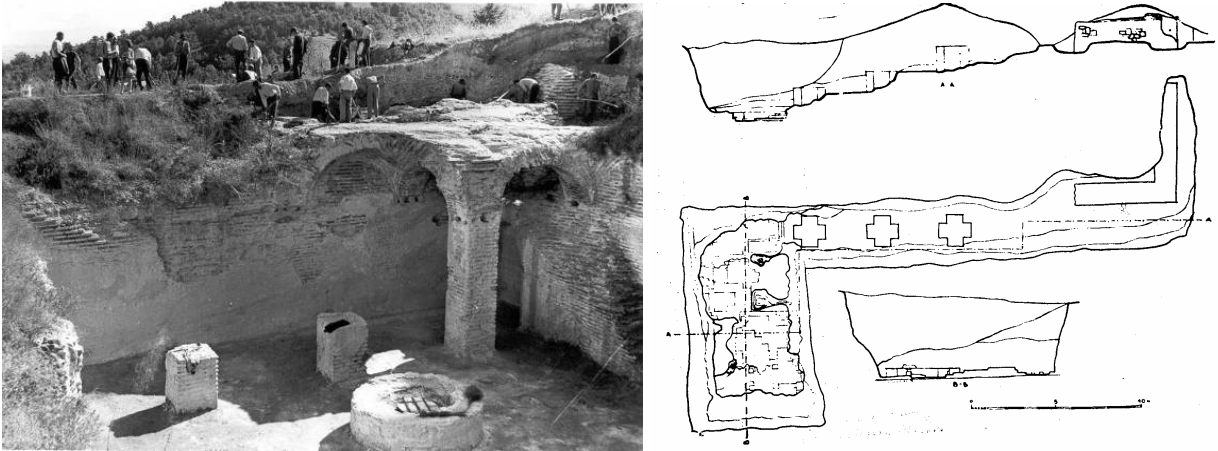
Цистерне су веома важни објекти у систему водоснабдевања. Оне пружају сигурност у снабдевању водом у било каквим условима. У ратовима, цистерне су једини извор воде који је преостао народу под опсадом. Цистерне су најчешће пуњене водом цевима које их директно повезују са аквадуктом, као што је то случај у Царичином Граду. Витрувије велику пажњу поклања начину градње цистерни: *“Код грађења цистерни овако треба радити: Најпре се приправи што чистији и што оштрији песак, а базалтно камење разбије у комаде, тешке отприлике фунту; у малтерном сандуку се умеша што јачи малтер, тако да дође пет делова песка на два дела креча. Тада се јама набије до потребне висине дрвеним гредама, окованим гвозђем. Кад се учврсте зидови, нека се из средине уклони сва земља до најнижег руба зидова. Чим се то уравни, нека се тле набије према дебљини која се одреди. Ако се упоредо начине две цистерне да се вода може процеђивати и тако мењати, добиће се за употребу много здравија и угоднија. Тако се блато може таложити, вода ће бити бистрија и очуваће се укус без мириса; ако не, биће потребно да се дода соли и тим разреди“*.¹⁷⁶

Цистерна је постављена у северозападном углу Доњег града између терми у Доњем граду, јужне улице и западног бедема, при чему је део западног бедема Доњег града уједно и западни зид саме цистерне. Представља завршни и сабирни објекат система за довод воде. Постављена је на месту где је терен најнижи, а одакле је могуће лако спровести цеви до потрошача. Испитивана је сондажно 1954 – 1955. године, којом приликом је откривено неколико крстастих стубаца од опеке (1,90/1,90 m)¹⁷⁷. Ступци су распоређени у правилним низовима у квадратној мрежи на међусобном растојању од 2,37 m. Под је дебљине 60 cm израђен од неколико редова опеке изнад којих је дебели слој хидрауличниг малтера са већом количином туцане опеке у себи. Унутрашњост је обложена хидрауличним малтером (*opus signinum*). Како је ниво пода знатно нижи од околног терена закључено је да је цистерна делом била укопана, што је свакако погодно за овакав тип објеката. Под земљом вода остаје одређене температуре дуже време, односно вода се зими није могла замрзнути или лети прегрејавати и испаравати. Такође, у мрачним условима нема развоја водене вегетације. У оваквим условима земља је нека врста потпоре која се супротставља притиску воде, односно растеређује зидове притиска.

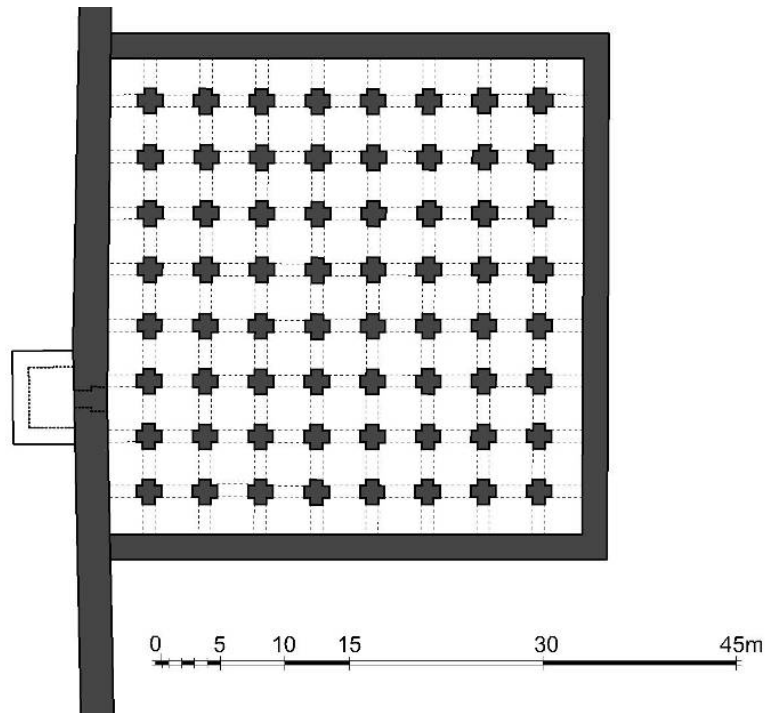
У току ископавања су налажени делови лукова који су спајали ступце, а с обзиром на квадратну шему стубова у основи, покривање је вршено крстастим сводовима..

¹⁷⁶ Vitruvius VIII, 14-15: *In signinis autem operibus haec sunt facienda. Uti harena primum purissima asperrimaque paretur, caementum de silice frangatur ne gravius quam librarium, calx quam vehementissima mortario mixta, ita ut quinque partes harenae ad duos respondeant. Eorum fossa ad libramentum altitudinis, quod est futurum, calcetur vectibus ligneis ferratis. Parietibus calcatis, in medio quod erit terrenum, exinaniatur ad libramentum infimum parietum. Hoc exaequato solum calcetur ad crassitudinem, quae constituta fuerit. Ea autem si duplicia aut triplica facta fuerint, uti percolationibus transmutari possint, multo salubriorem [et suaviorem] aquae usum efficient; limus enim cum habuerit, quo subsidat, limpidior fiet et sine odoribus conservabit saporem. Si non, salem addi necesse erit et extenuari*

¹⁷⁷ Мано Зиси Ђ.: *Ископавања на Царичином Граду 1953 и 1954. године*. Старинар н.с. VI-VIII, Београд 1956-1957, 311.

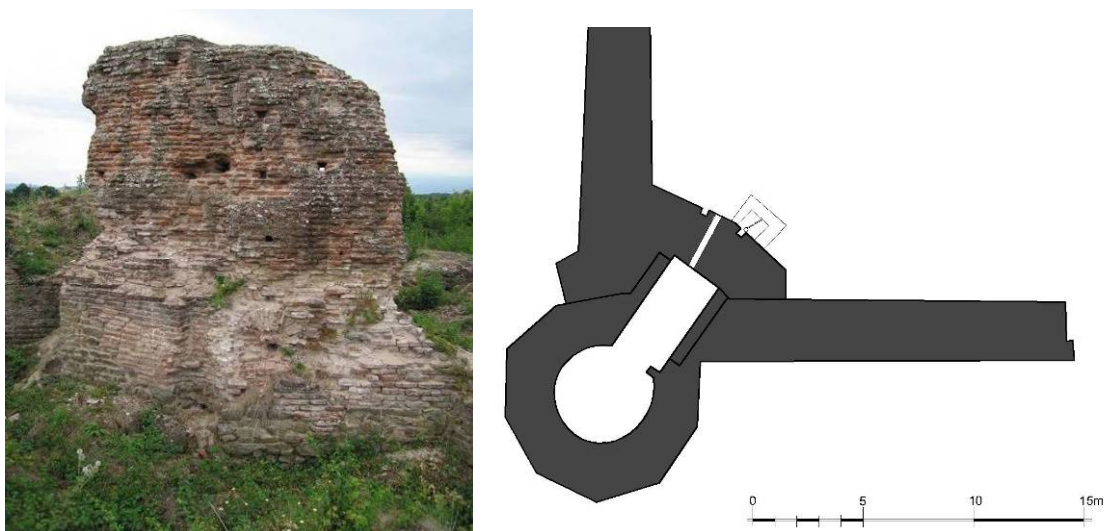

Слика 96: Цистерна у Балајинцу: слична по конструкцији са цистерном на Царичином Граду (лево); основа археолошких сонди у простору цистерне (десно).

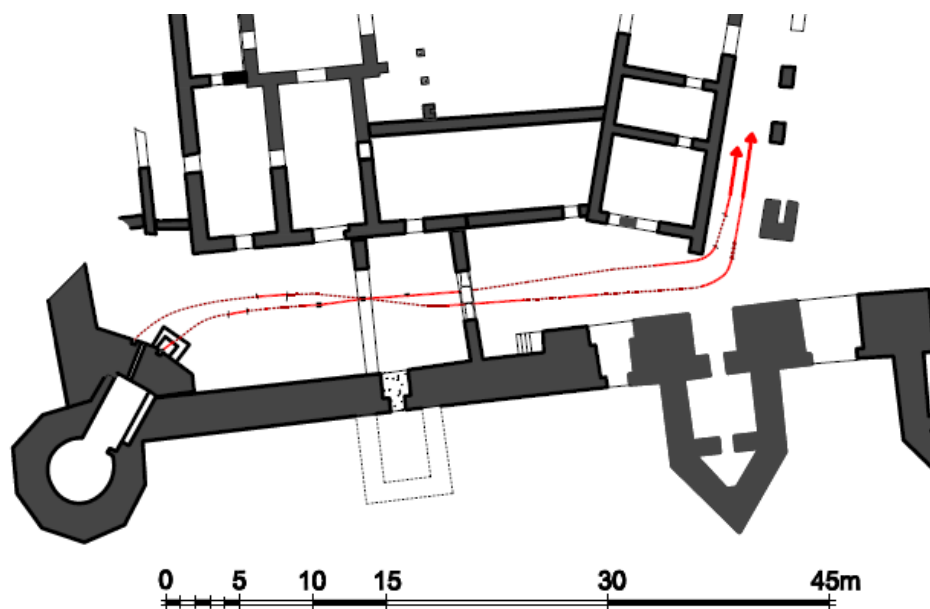
Слика 97: Могућа основа цистерне с обзиром на положај откривених стубаца, растер и простор у Доњем граду

Кула водоторањ је лоцирана на самом углу који заклапају јужни и западни бедем Средњег града. Зидана је опеком у унутрашњости, док је сама кула идентична са десетостраном југоисточном угаоном кулом Средњег града, с тим што је у воденој кули урађена хидраулична конструкције од опеке и хидрауличног малтера дебљине 60 центиметара. У доњем делу зида видљиви су са обе стране широки засведени канали кроз које су провучене оловне цеви за дистрибуцију воде у Средњем граду. Цеви које излазе из куле и даље дистрибуирају воду постављене су на различитим висинама. Вероватно су највише цеви снабдевале најниже слојеве друштва, а оне најниже највиђеније људе, како би у случају несташице воде они последњи остали без исте.

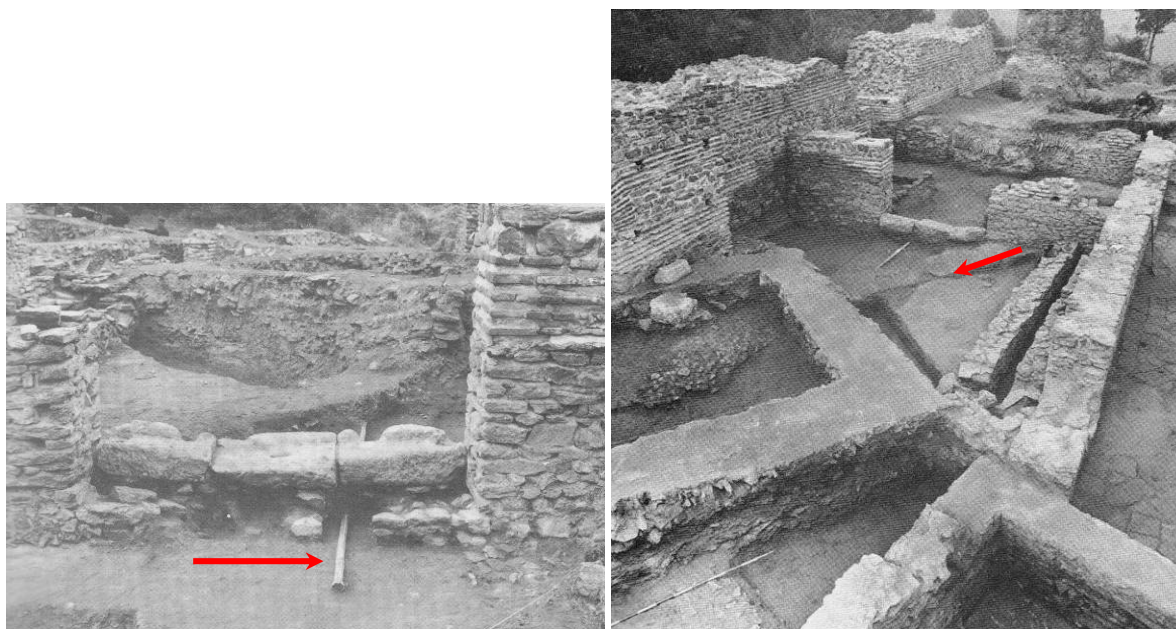

Слика 98: Водоторањ (југозападна угаона кула Средњег града)

Од водоторња, у непосредној близини јужног бедема Средњег града пронађене су оловне цеви за дистрибуцију воде по Средњем граду. Оне полазе од водоторња, иду приближно паралелно са јужним бедемом Средњег града и код улаза у западну петоугаону кулу јужне капије Средњег града скрећу на север испод западног портика јужне улице Средњег града. Шема даље дистрибуције воде у Средњем граду није позната због недовољне археолошке истражености, али је вероватно да је иста пратила изохипсу терена снабдевајући тако скоро цео Средњи град. Тачније, кота отвора на кули водоторњу је приближно 390 метара, тако да је то највишља кота која је, без губитака на мрежи којих је морало бити, могла бити снабдевана водом из аквадукта.

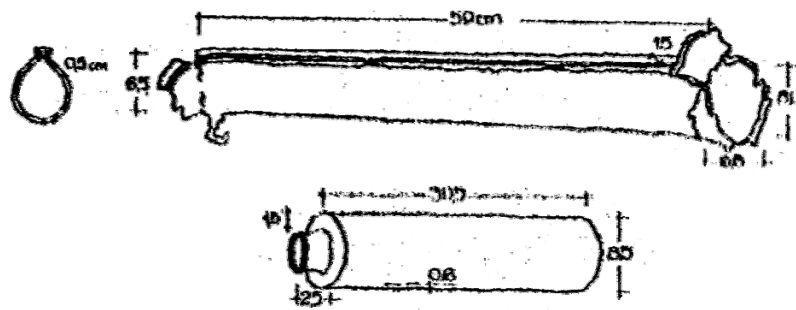

Слика 99: Траса оловних цеви које дистрибуирају воду по Средњем граду

Слика 100: Оловне цеви које дистрибуирају воду по Средњем граду, снимак са истока.

Стране канала аквадукта су биле зидане каменом и хидрауличним малтером (кречни малтер са додатком уситњене опеке). На местима где је канал био дубљи горњи део је био засведен, а на местима где је био плитак поклапан је великим каменим плочама. Дно канала поплочано је опекама које су лежале у дебелом слоју хидрауличног малтера. У доводним каналима вода је текла кроз цеви, оловне или керамичке, чији су фрагменти налажени на различитим местима. Витрувије препоручује употребу керамичких цеви за дистрибуцију «здраве» воде¹⁷⁸. У каналима ван града су пронађени фрагменти керамичких цеви, а унутар бедема и керамичких и оловних. Тако Н. Петровић¹⁷⁹ пише о оштећеној оловној цеви пронађеној код порушеног североисточног угла терми ван бедема. Цев није ливена, већ је направљена од савијене оловне плоче. Дужина оваквих цеви износила је 10 стопа. На саставу је заливена оловом, а састав је штићен опекама. Полагане су у слоју песка.

Слика 101: Оловна и керамичка цев пронађене у близини терми ван бедема.

¹⁷⁸ Vitruvije: *Deset knjiga o arhitekturi*, Građevinska knjiga a.d. Beograd, 2006, strana 177.

¹⁷⁹ Петровић Н.: *Терме у Царичином Граду*. Старинар н.с. XII, Београд 1961, 18.

Слика 102: Оловна цев

Сем споменутих делова система за снабдевање водом, треба споменути и писцину на Акропољу. Велика писцина усечена у стену се налази у средишњем делу атријума Епископске базилике на Акропољу окружена портицима. Њене димензије су 6,5/9,5/3m. Писцина се пунила атмосферском водом која се сливала са кровова тремова, док је сувишна вода одвођена широким каналом, чији је отвор видљив на западној страни уз саму горњу ивицу писцине. Писцина је вероватно направљена пре свих објеката на Акропољу, како би атмосферска и уливена вода која је пунила могла бити коришћена код зидања осталих објеката¹⁸⁰. У њу се такође уливао и канал који спроводи воду са трема консигнаторијума а који је поштован приликом темељења епископске базилике, што хронолошки одређује консигнаторијум као објекат изведен одмах након извођења писцине.

Постоји неколико објашњења за разлог постојања писцине на Акропољу. Први, и највероватнији је да је ова вода служила као једини и (поготову у случају опсаде) најважнији извор воде за највише и најважније делове града, с обзиром да водоводна мрежа није допирала до Акропоља. Сматрало се и да је вода која је из данас пресушеног извора пунила писцину била лековита¹⁸¹, а било је претпоставки и о њеној баптисмалној функцији¹⁸² које су касније одбачене.

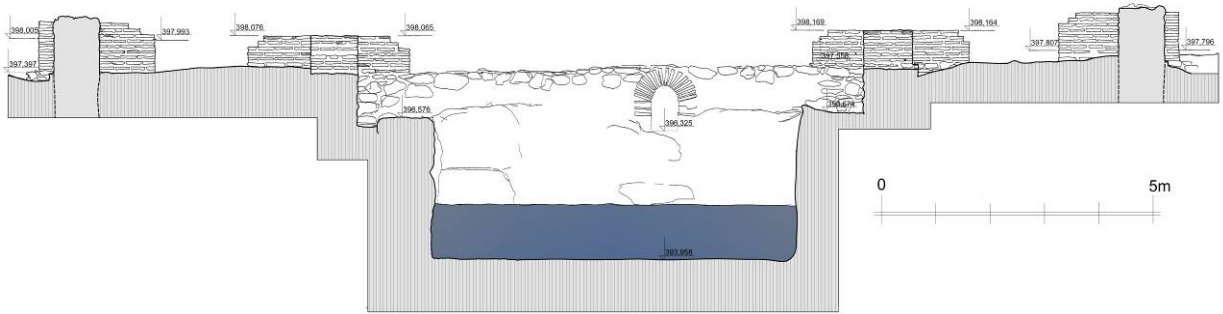

Слика 103: Писцина

¹⁸⁰ Васић Ч.: Релативни хронолошки односи између објеката на Акропољу Царичиног Града. Саопштења број XIX, Београд 1987, 132.

¹⁸¹ Кондић В., Поповић В.: *Царичин Град – утврђено насеље у византијском Илирику*. Галерија САНУ 33, Београд 1977, 28 - 29.

¹⁸² Frolow A.: *Le bassin de la grande basilique de Caričin Grad*, Revue des études grecques, LXXXII, jan.-juin 1969, 89.

Слика 104: Пресек кроз писцину Епископске базилике, поглед ка западу. На цртежу се види канал за одвођење вишка воде.

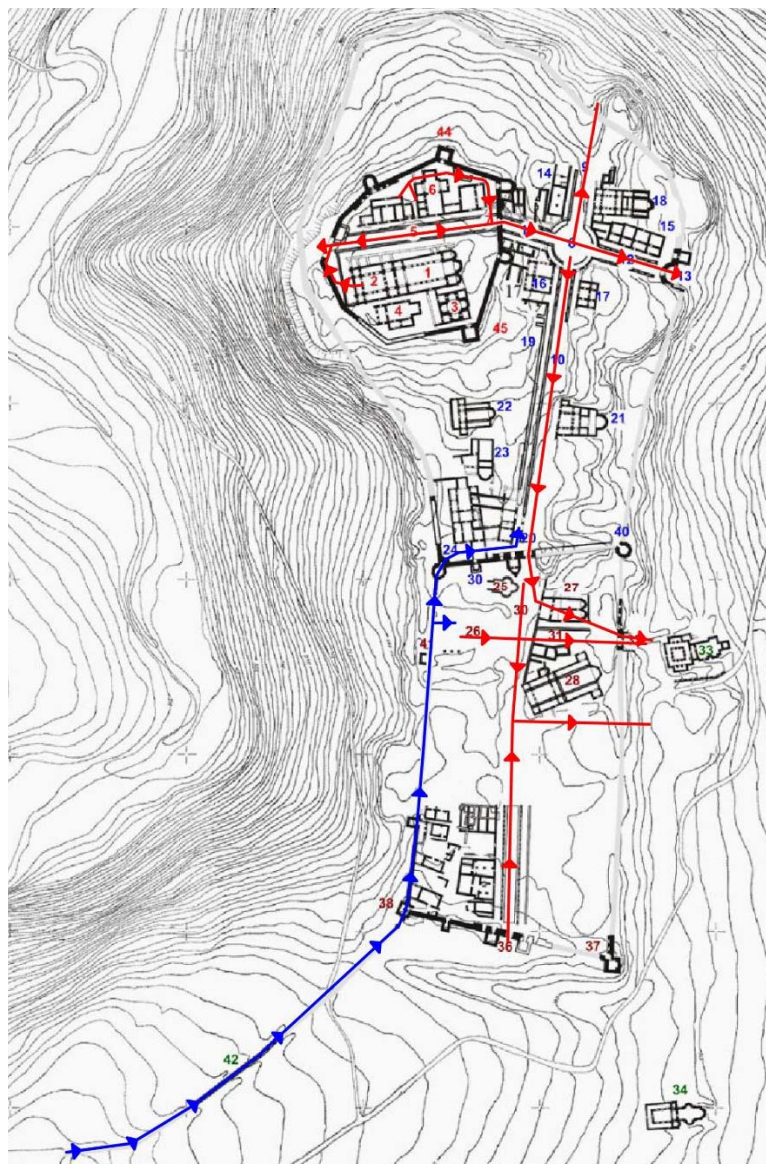
Осим писцине, на Царичином Граду је константован и бунар, у Доњем граду, у атријуму базилике са трансептом. Сантрач бунара је од монолитног комада камена (андезита) који чини кружни отвор са квадратном основом. Приликом ископавања сантрач је пронађен у термама ван бедема, а тек касније је враћен на оригинално место. Висина надземне конструкције је око 0,5 метара. Унутрашњост бунара је зидана ломљеним, притесаним каменом. Дубина се у литератури не спомиње, али и данас је са површине вода видљива на дубини 2,5 – 3 метра.

*

Царичин Град је реновизантијско насеље које је имало развијен систем снабдевања водом. Вода је довођена подземним каналом, чија је дубина варирала у зависности од конфигурације терена. Тек у југозападном делу, код друге фосе, овај канал се «издиже» изнад тла, па су на овом месту и констатовани остаци аквадукта. Канал аквадукта је спроведен у град код југозападне куле Доњег града, одакле је по круништу бедема Доњег града водио воду до цистерне и у северозападном делу Доњег града и водоторња (југозападна кула Средњег града). Објекти у Доњем граду су могли бити снабдевани водом у потпуности. Што се Средњег града тиче, констатован је систем оловних цеви у простору Принципије који наговештава да је водом снабдеван и Средњи град, али само до одређене висине. Различитим висинама цеви које излазе из водене куле регулисано је да у случају несташице без воде остану најпре нижи слојеви становништва, па тек онда они виши. Акропољ није био снабдеван водом на овај начин, мада за тим и није било потребе, с обзиром да је он црквено средиште града, и у њему се није живело.

9 Одвођење отпадних вода

Главне линије мреже за одвод отпадних вода пружале су се у главном испод плочника у осовинама улица, пратећи пад терена. У те велике колекторе уливали су се мањи канали повезани преко стубаца уличних тремова са кровним олуцима.

Слика 105: Ситуација Царичиног града. Црвеном бојом је назначен систем канала за одвод атмосферске воде.

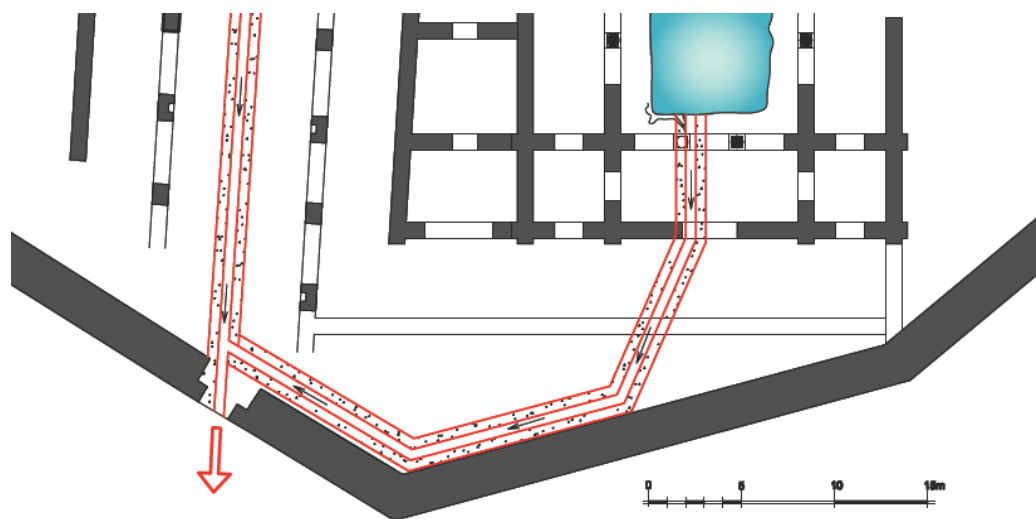
9.1 Акропољ

С обзиром да је, у попречном профилу посматрајући град, велики део у паду ка истоку, и канали за одвод атмосферске воде имају исти пад. Главни колектор за одвођење атмосферске воде са кровова тремова Акропоља је већим делом у паду ка истоку, и пролази по осовини улице, испод горње конструкције улице, и испод источне капије Акропоља. Сваки други стубац на трему улице Акропоља је имао по вертикали постављен

правоугаони усек (око 0,30/0,15 метара), намењен олуку за отицање воде са крова. Од усека се пружају попречни канали који се уливају у главни засведени колектор на средини улице.

Део улице акропоља има пад ка западу, па је и пад тог дела колектора ка западу. Овај колектор излази ван бедема акропоља испод западне потерне капије. Приликом ископавања утврђено је да је исти заједно са капијом фундиран на стени.

На Акропољу, сем споменутог колектора који пролази испод улице, постоји и колектор који служи за отицање вишка воде из писцине. Он полази са западног дела писцине, пролази испод наткривеног дела трема епископске базилике, скрећући ка северу испод отвореног дела трема долази до бедема. Одатле иде на север пратећи бедем, да би се непосредно пред западном потерном капијом прикључио у главни колектор.

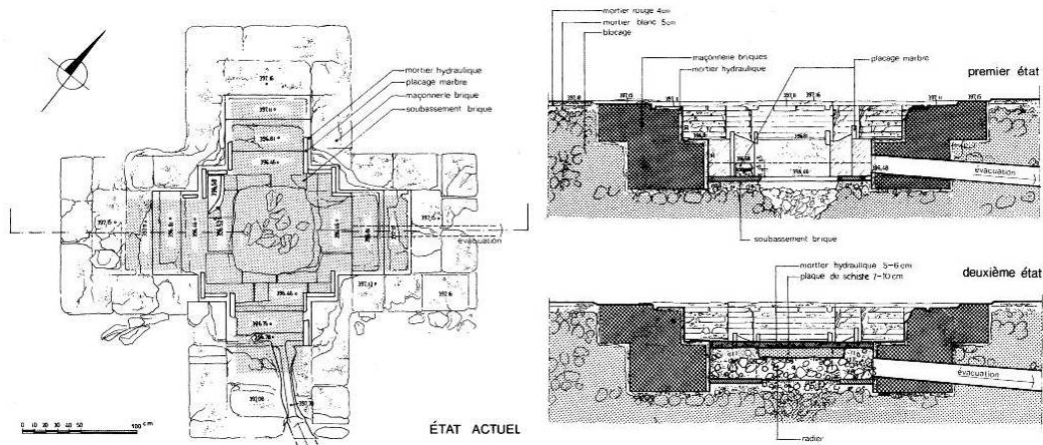
Слика 106: Канал за одвод вишка воде из писцине на Акропољу, који се непосредно уз бедем улива у канал за одвођење атмосферске воде са трема улице Акропоља и као јединствен канал пролази испод западне потерне капије Акропоља.

До писцине води још један канал чији је правац пружања север југ. Наиме, из отвореног трема консигнаторијума одвођена је атмосферска вода каналом укопаним испод нивоа пода, а који се пружао испод трема атријума Епископске базилике и уливао се у писцину испод отвора на јужном зиду трема.

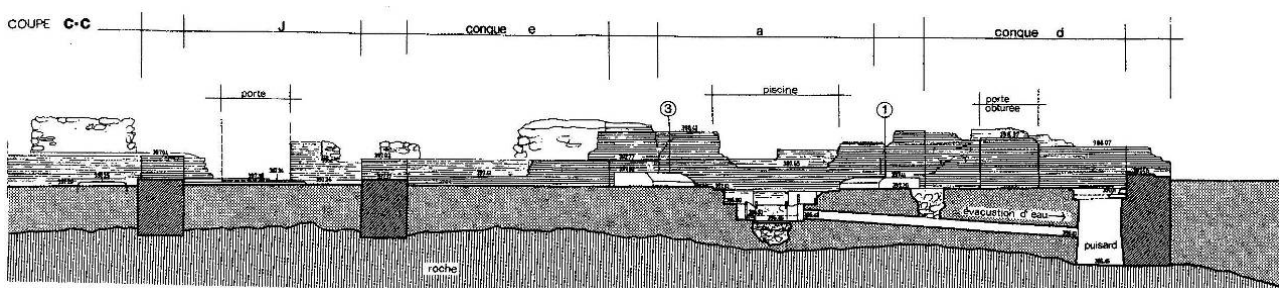

Слика 107: Пролазак канала испод потерне капије, место уливања канала који иде од писцине у главни одводни канал

Постоји и канал којима је пражњен баптистеријум, а вода из њега је вођена у окно које се налази испод источне конхе.

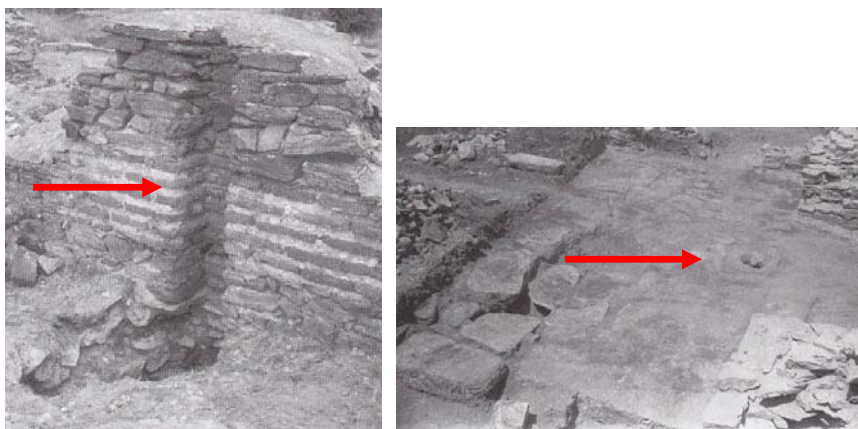

Слика 108: Канал који одводи воду из баптистеријума.

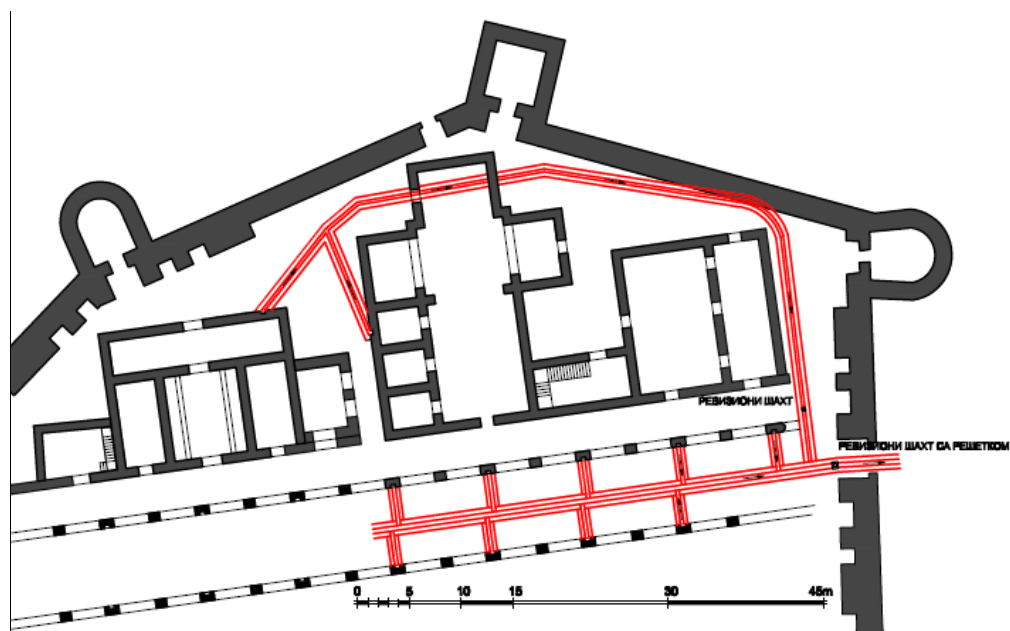

Слика 109: Пресек кроз баптистеријум. Видљиво је окно за пражњење баптистеријума.

Затим су ту канали који воде од жљебова у зиду епископске палате на Акропољу, који су служили за олучне вертикале и отицање воде са кровова исте. Они се спајају у један, који пролази испод северне просторије палате, приближно прати бедем, затим скреће ка југу обилазећи на тај начин североисточни угао палате, делимично се подвлачи под бедем и непосредно испред источне капије Акропоља се улива у главни колектор. У споменути канал се улива и вода из жљебова источне просторије у оквиру епископске палате.

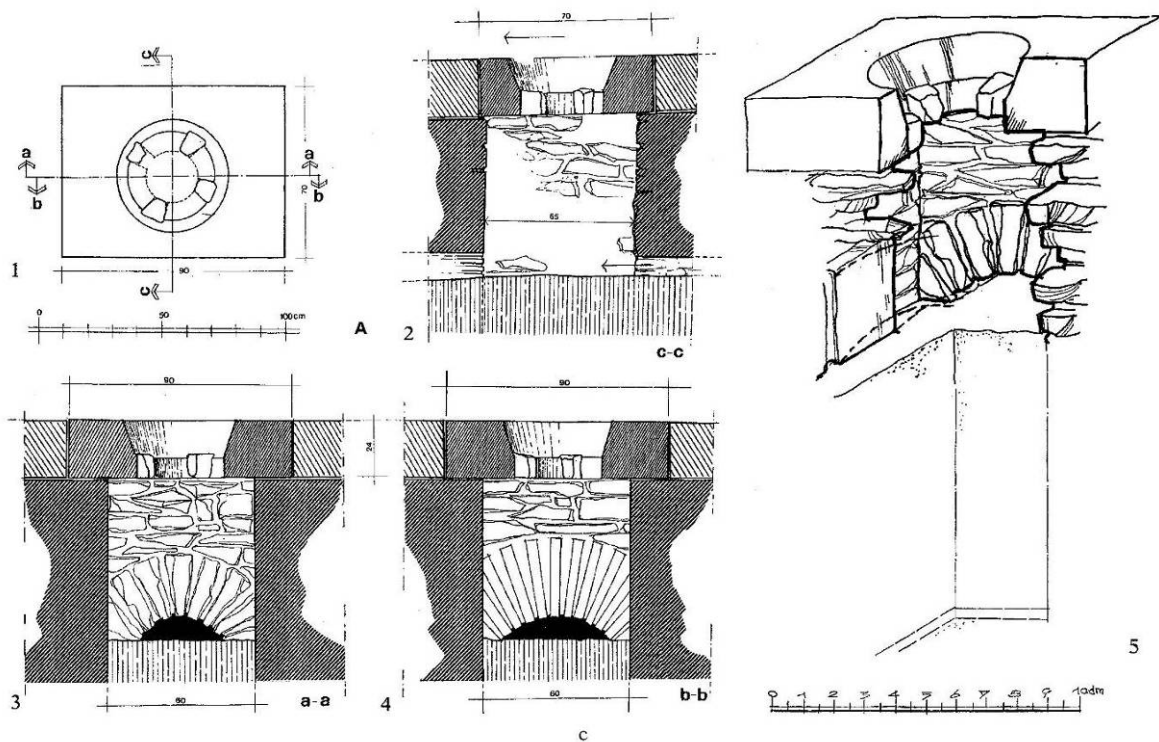

Слика 110: Правоугаони усек у зиду епископске палате за отицање воде са кровова (лево) и положај ревизионог шахта уз источну капију Акропоља (десно)

Слика 111: Мрежа канала за одвођење кишнице из епископске палате на Акропољу. Канал је хронолошки старији од бедема и залази испод њега

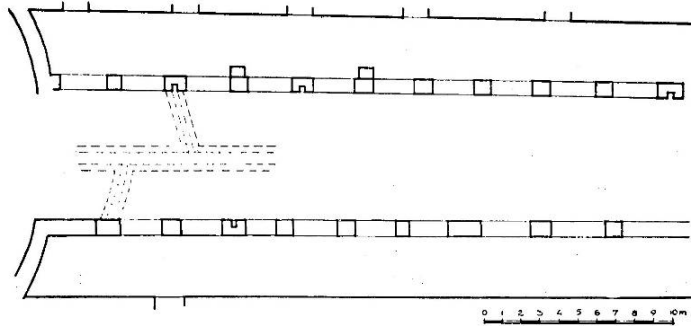
Непосредно испред источне капије Акропоља постоји ревизиони шахт, и шахт који је одозго поклопљен каменом решетком, па је сем ревизионе функције имао улогу и у сакупљању воде која се сливала са тла.

Слика 112: Шахт код источне капије Акропоља.

9.2 Средњи град

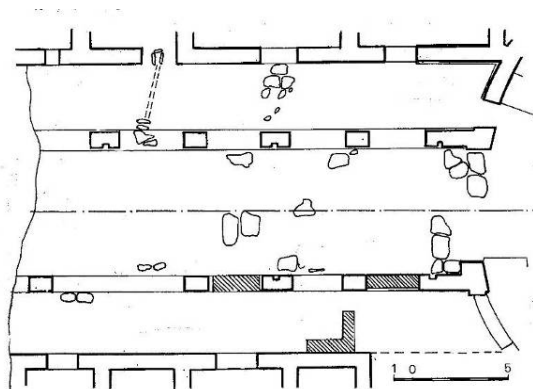
С обзиром да је терен у попречном правцу, као што је већ речено нагнут ка истоку сва отпадна вода, укључујући и ону са дела улице Акропоља, са западне улице и источне улице Средњег града је одвођена на источну страну кроз источну капију Средњег града. Сваки други стубац на трему источне улице Средњег града је имао по вертикали постављен правоугаони усек намењен олуку за отицање воде са крова. Од усека се пружају попречни канали који се уливају у главни засведени колектор на средини улице. Кроз потковичасти зид капије пролазио је главни одводни канал у правцу истока, широк 0,60 метара. Због каменог степеништа на улазу, отвор канала се не налази у оси источне улице, већ је померен према северном портику. На јужном делу потковичастиг зида налази се отвор, такође укосо постављеног, али знатно ужег (0,25 метара) канала за отицање воде, било из јужног трема улице, било из комплекса грађевина који се уз овај пружао¹⁸³.

Слика 113: Источна улица Средњег града. На слици је приказан одводни канал са попречним каналима који се уливају у њега.

Северна улица Средњег града има пад ка северу, па је самим тим и канал за одвод оријентисан на ту страну.

Јужна улица има пад ка југу, као и канал који пролази испод њене површине, и сакупља воду са највећег дела градске површине. Пролази испод отвора јужне капије Средњег града, да би у Доњем граду скретао ка истоку, пролазио испод Двојне цркве и изван града одлази кроз северни пилон источне капије Доњег града, о чему ће бити речи касније.

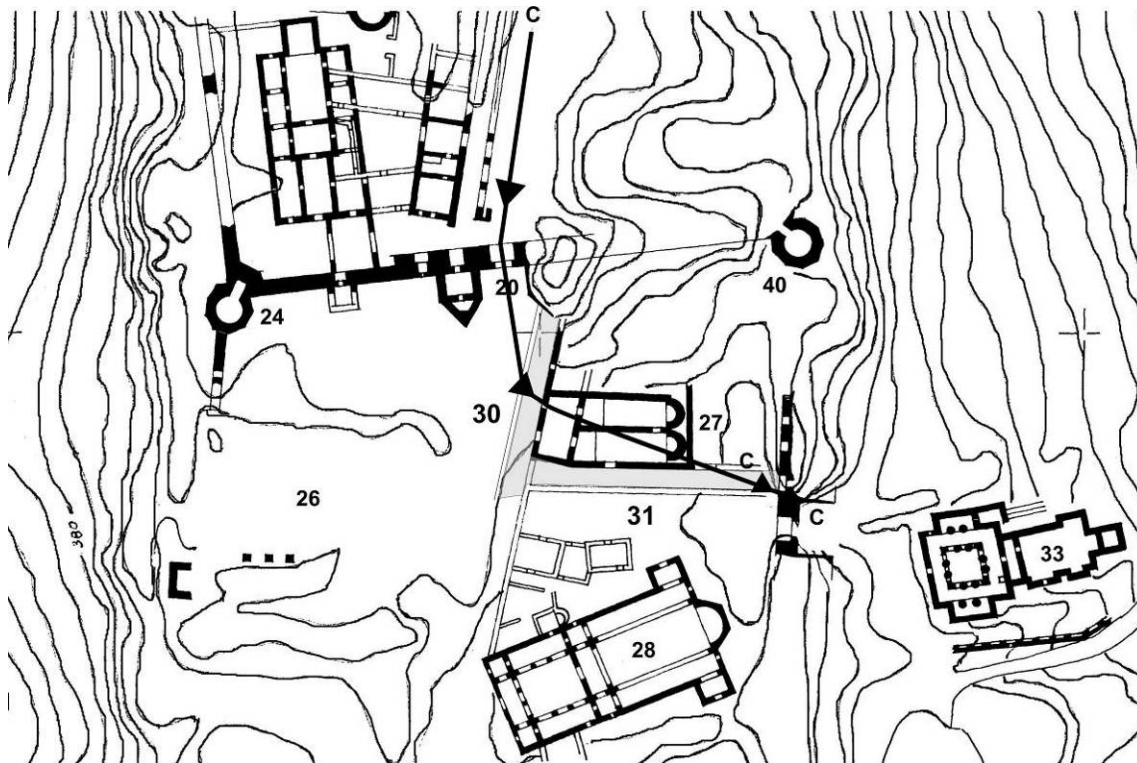

Слика 114: Део јужне улице Средњег града са приказаним жљебовима за олуке.

¹⁸³ Кондић В., Поповић В.: *Царичин Град – утврђено насеље у византијском Илирику*. Галерија САНУ 33, Београд 1977,48.

9.3 Доњи град

Главни канал за одвод атмосферске вод који води воду из Средњег града улази у Доњи град испод јужне капије Средњег града, скреће, пролази делимично испод двојне цркве у Доњем граду и ка истоку излази ван бедема. У подручју око двојне цркве констатован је већи број канала који припадају различитим грађевинским фазама.

Слика 115: Порта клоаке од јужне улице Средњег града до изласка ван бедема

На приказаном цртежу, који захвата делове Средњег и Доњег града види се да траса велике клоаке, која полази од кружног трга у Средњем граду, пролази испод Јужне капије Средњег града и залази у источни трем јужне улице Доњег града. Испод источног трема Јужне улице, у висини северног зида Двојне цркве, велика клоака скреће ка југоистоку и по дијагонали пролази испод Двојне цркве и кроз северни пилон источне капије Доњег града излази ван бедема¹⁸⁴. Неопходно је напоменути да велика клоака пролази испод источног трема Јужне улице Доњег града и прислања се на темељну конструкцију источног бедема Доњег града, у којој је у северном пилону источне капије већ био припремљен канал којим је пропуштана вода из главне клоаке, која пролази испод Двојне цркве.

Дакле, велика клоака је прва конструкција изграђена на овом простору и о њој је доста вођено рачуна приликом грађења каснијих конструкција. Приликом регулације јужне улице Доњег града и изградње њеног источног трема водило се рачуна да се над

¹⁸⁴ У Дневнику радова за 23.6. 1965. Забележено је: „У источном делу трема на 4 м. ширине према северу, наишло се на засведени канал, правца исток – запад“. Истраживачи у том тренутку нису знали да се ради о великој клоаки Горњег града која пролази испод Двојне цркве, па Петровић Н.у раду *О водоводу Царичиног Града*. Старијар н.с. XX, Београд 1970, 294. овај канал идентификује као канал за директан довод воде од цистерне до терми ван бедема. „остаци тог канала откривени су у северном трему источне улице Доњег града и под северним крилом капије где је на малом одстојању готово паралелан са главним одводним уличним каналом.“

конструкцијом велике клоаке постави отвор, где год је то могуће. То се чини да би се омогућиле евентуалне поправке у случају квара ове конструкције на тим местима.

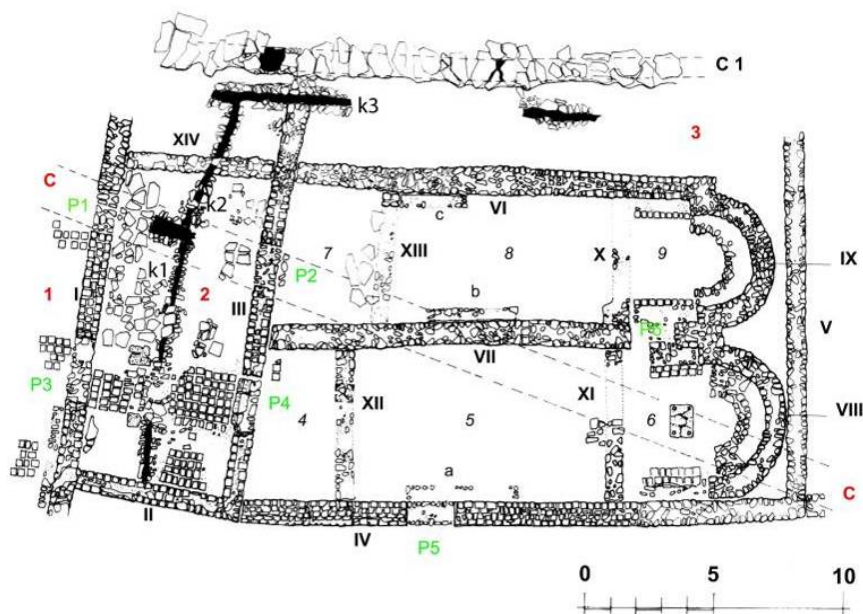
Слика 116: Скретање велике клоаке С испод источног трема јужне улице Доњег града и канал за одвођење воде испод северног крила источне капије Доњег града

Слика 117: Траса клоаке испод Двојне цркве.

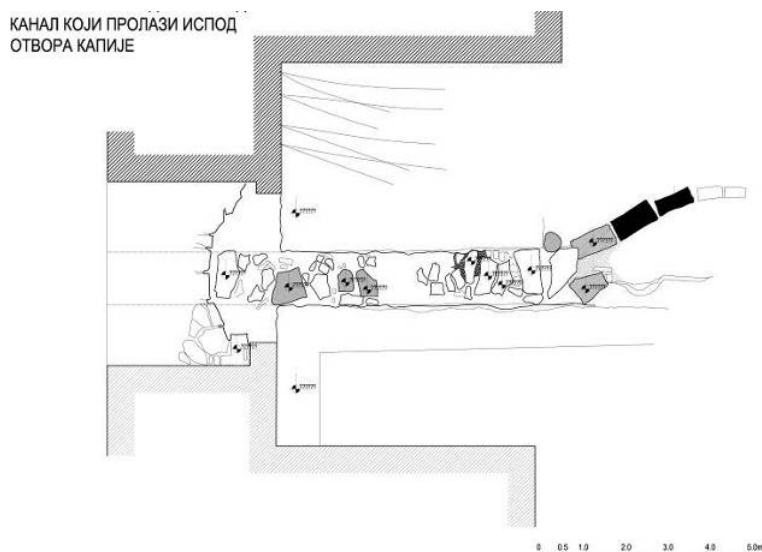
Потребно је напоменути да је у каснијој фази главна клоака ван функције, а вода се преусмерава у нови канал северно од двојне цркве к3.

Сем ових одводних канала, овде је константован и канал који води од цистерне, има пад ка истоку, пролази средином источне улице Доњег града и кроз источну капију излази ван бедема. Његова основна функција била је за чишћење цистерне, односно за њено потпуно пражњење приликом чишћења.

Слика 118: Основа двојне цркве после археолошких радова 1976.године. на цртежу је видљив канал к3 северно од двојне цркве који је био у функцији након што је главна клоака С престала са радом

Канал у северном трему источне улице Доњег града који пролази испод северног пилона источне капије Доњег града (главна клоака) је био погрешно протумачен као канал за довод воде у терме ван бедема, који је директно повезивао цистерну и терме¹⁸⁵, а канал који пролази по осовини источне улице као главни одводни канал.

Слика 119: Канал који пролази испод отвора источне капије Доњег града а служи за чишћење (пражњење) цистерне

Терен пада од јужне капије Доњег града ка северу, а од јужне капије Средњег града ка југу. Почетак клоаке је регистрован 3,5 метра северно од јужне капије Доњег града. Траса канала се ломи на 25 метара северно од јужне капије Доњег града и скреће 3-4° ка западу. Канали за одвод атмосферске воде прате пад улица, па је за очекивати да се

¹⁸⁵ Петровић Н.: *О водоводу Царичиног Града*. Старинар н.с. XX, Београд 1970, 294.

споменути канал који полази од јужне капије Доњег града и канал који полази негде код Двојне цркве и иде испод јужне улице Доњег града са падом ка југу негде у близини базилике са трансептом у Доњем граду уливају у један попречни са падом ка истоку. У том случају, треба очекивати и потерну капију у делу источног бедема Доњег града испод које би одводни канал прошао.

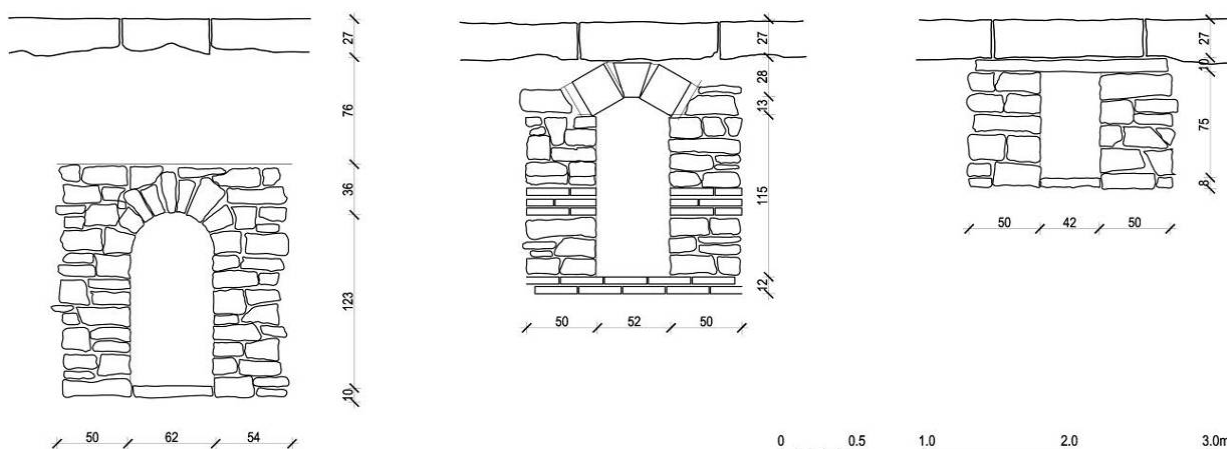
9.4 Канали за одвод воде

Начин зидања доводних и одводних канала је био углавном исти. Стране канала су биле зидане ломљеним каменом, и то гнајсом. Дно канала поплочано је опекама које су лежале у дебелом слоју хидрауличног малтера.

Већи канали и канали који су били на већим дубинама су били засведени, док су канали мање пропусне моћи па самим тим и мање ширине, као и канали мање дубине били поклапани каменим плочама од андезита. Канали под плочником улице су били засведени углавном притесаним плочастим каменом, или (код проласка испод зида неког објекта, због великог оптерећења) опеком.

Код конструкције сводова од опеке констатовано је неколико начина: опеке могу бити полагање насатично у луку, затим управно на правац пружања канала, а постоје и сводови зидани трапезоидним опекама положеним управно на правац, али под нагибом што омогућава изградњу свода без оплате.

Пад канала је различит и зависи од пада терена. Креће се од 1,2% на доњем делу јужне улице Доњег града, 7,2% на северној улици Средњег града, да би пад на западној био 10,2%, а на источној чак 17,0%. На завршном делу изван бедема нагиб канала прелази и 25,0%¹⁸⁶. Висина канала се креће од 0,70 до 1,35 метара, док им је ширина најчешће 0,40 – 0,60 метара. Местимично постоје шахтови за контролисање канала, и то најчешће у близини објекта или бедема.

Слика 120: Типови конструкција клоака у Доњем граду

¹⁸⁶ Петровић Н.: *О водоводу Царичиног Града*. Старинар н.с. XX, Београд 1970, 297.

Слика 121: Део клоаке на Акропољу Царичиног Града (лево) иконструкција над клоаком која пролази испод Источне капије Доњег Града (средина) Клоака мање пропусне моћи у Доњем граду (десно)

Слика 122: Конструкција над клоаком за одвођење вишка воде из писцине у атријуму Епископске базилике на Акропољу (лево) и под исте клоаке

*

Одвођење атмосферске воде је решено системом подземних канала који у главном иду испод нивоа улица, у њиховој осовини. У ове главне канале су се уливали секундарни који су водили воду из олука са тремова или кровова објеката, затим канали који воде из терми или других објеката.

Због нивоа истражености, постоје и многа питања на која још увек нема одговора.

Поставља се питање: шта се дешавало са водом која се одведе ван бедема? Да ли су постојале неке врсте септичких јама¹⁸⁷, или је вода пуштана да слободно тече низ падине, што је вероватније? Овакве јаме би свакако морале бити знатних димензија. Конструкције које би могле имати функцију септичких јама још увек нису констатоване у близини града.

¹⁸⁷ Објашњење за отицање воде изван градских бедема је покушала да да Невенка Петровић, додуше у раној фази ископавања Она је протумачила отесане блокове бречастог камена пронађене ван бедема на простору између источног бедема Доњег града и Терми ван бедема (који су уоквиривали једно елипсоидно проширење-јаму у коју се сливала избачена вода) као септичку јаму. «Овакве јаме су вероватно имале улогу данашњих септичких јама, и чиниле су завршни део одводних канала канализационе мреже». Петровић Н.: *О водоводу Царичиног Града*. Старинар н.с. XX, Београд 1970, 296.

Остаје да се претпостави да се вода слободно сливала низ падину, испуштена из главних канала, или да је оваквих конструкција ипак било, али да још увек нису пронађене.

Цео систем одвођења вода о коме је било речи се односи на атмосферску воду. Остаци фекалне канализације нису пронађени. Латрине су највероватније биле лоциране непосредно уз бедеме како би садржај био испиран водом и што краћим путем, директно одвођен ван бедема. Акропољ је представљао духовно средиште града и у њему се није живело, па и није било потребе за латрином. Овакве објекте треба очекивати уз стамбене инсуле, дакле вероватно уз западни бедем Средњег града у близини принципијума, затим негде уз источни бедем Доњег града (с обзиром да је западни археолошки скоро у потпуности истражен), у простору јужно од базилике са трансептом, и највероватније уз северни бедем Средњег града, с обзиром да је новим истраживањима¹⁸⁸ на овом простору константован већи број стамбених и занатских објеката. Ова питања ће до даљњег остати отворена, уз претпоставке, а на њих одговоре могу дати само даљи археолошки радови.

¹⁸⁸ Под руководством Вујадина Иванишевића

10 Технике грађења и примењени материјали

У уводном делу рада је већ речено да се на основу XI Новеле из 535. године, којом је озваничена *Prima Iustiniana*, као и на основу прописа о максималној дужини трајања радова од 5 година може претпоставити да је изграђа Царичиног Града почела око 530. године, а већим делом се завршила 535. године, када је град проглашен архиепископским седиштем. Припреме у виду допремања материјала су могле почети и раније, што се поклапа са доласком Јустинијана на власт 527. године. Изградити град за релативно кратак временски период је приличан проблем и за данашње техничке могућности, а свакако да је био прави изазов и у VI веку.

Посебан проблем представљао је, чини се, посао око припреме и допреме материјала до самог градилишта. С обзиром да се ради о великом обиму радова, и о разним врстама радова, поставља се питање какав се материјал употребљавао, као и где су његова налазишта. Где су се налазили мајдани за огромне количине камена за зидање, као и конструктивну и декоративну камену пластику? Откуд агрегат и креч за справљање малтера? Земља за справљање опека?

Материјали који су у овом делу рада обрађивани су:

- Камен;
- Опека и опекарски производи;
- Малтер (агрегат и креч);
- Метали.

10.1 Камен

Камен је природан грађевински материјал који се и данас, као и у прошлости, најчешће користи на два начина:

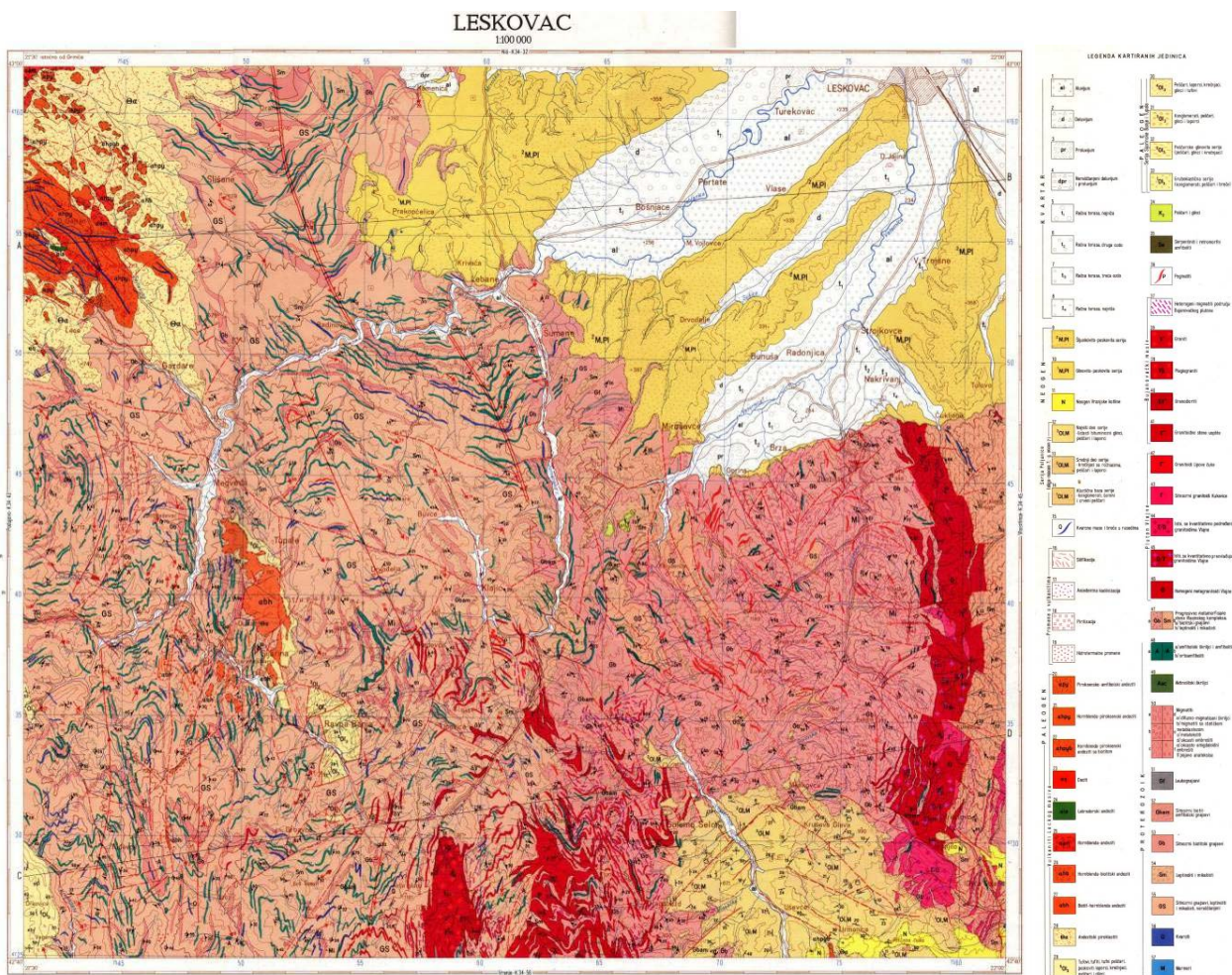
- у виду већих или мањих комада различитог степена обраде који су намењени за зидање, облагање зидова и подова, поплочавање, за израду горњих слојева коловоза и слично и
- у облику природно или вештачки уситњеног материјала растресите структуре-агрегата¹⁸⁹.

Ако се вежемо за први начин употребе камена, (јер ће о агрегату бити речи нешто касније), употребу камена на Царичином Граду можемо грубо поделити на:

- Камен за зидање;
- Камен за конструктивну архитектонску пластику;
- Камен за декоративну пластику и
- Камен за израду мозаика.

Врста камена која се употребљавала у споменуте сврхе бирана је пре свега на основу доступности. На основу приложене геолошке карте видимо да је део око Радана богат вулканским стенама, Сијарина обилује биотитом и андезитима, само Лебане је на шљунковито-песковитој подлози, док у његовој ближој околини има биотитских гнајсева, андезита, местимично кварцита. Сам локалитет је на масиву од гнајса. Предео око Леца је изузетно богат племенитим минералима, који су коришћени за израду мозаика.

¹⁸⁹ Мурављов М.: *Грађевински материјали*. Грађевински факултет Универзитета у Београду, Београд 1995, стр. 111.

Слика 123: Геолошка карта Лесковца и околине

10.2 Камен за зидање

Камен који је примењиван за зидање је пре свега гнајс, и то мусковити и биотитски.

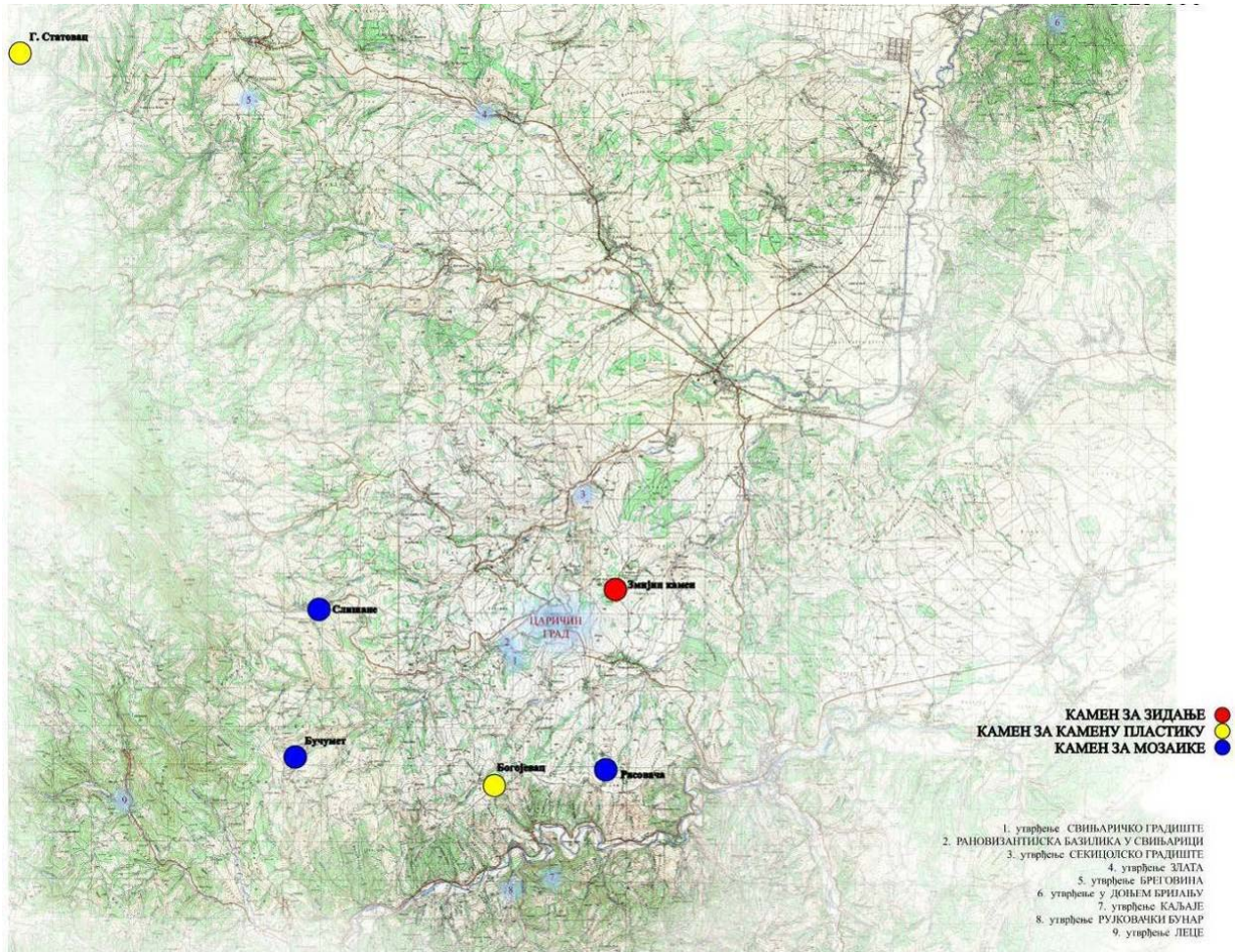
Гнајс је крупнозрна метаморфна стена са слабо израженом или дисконтинуираном фолијацијом. Настаје метаморфозом пелита (глином богате ситнозрнасте седиментне стене) или гранита. Основни састојци су му кварц, фелдспат, оба лискуна, биотит или мусковит. Поред ових, у саставу се могу наћи још неки типоморфни минерали који указују на услове постанка. Према минеролошком саставу је сличан граниту. Од гранита се разликује по структури. Услед паралелног слагања саставних елемената, нарочито ако садржи лискуна, структура гнајса је шкриљаста¹⁹⁰. Уместо лискуна може да се јави амфибол или пироксен, и то најчешће хорнбленда или аугит¹⁹¹. Према том трећем састојку гнајсеви добијају називе: мусковити, биотитски, амфиболски, аугитски итд.

Запреминска тежина гнајса се креће од 2,4 – 2,9 t/m³. Чврстоћа му је различита у два различита правца. Чврстоћа управно на правац слојевитости достиже до 2000 kg/cm², док му је у правцу паралелном са слојевима моћ ношења далеко мања. Боја, порозност и хигроскопност је слична граниту. Шкриљасти гнајсеви се троше далеко више него масивни

¹⁹⁰ Туфегџић В.: *Грађевински материјали, познавање и испитивање*, Научна књига, Београд, 1975. стр.48.

¹⁹¹ Крстић П.: *Архитектонске конструкције I*, III издање, Научна књига, Београд, 1963. стр.163.

који су отпорни према атмосферилијама као и гранит. Обрађује се лакше од гранита због погодне слојевитости. Често се употребљава за зидање и облагање подова, али ретко за вајарске радове. Као грађевински материјал има исту примену као и гранит, нарочито ако садржи више кварца. Тада се радо употребљава јер је отпоран као гранит, а лакше се обрађује од њега.

Слика 124: Карта околине Царичиног Града са уцртаним налазиштима камена

10.2.1 Налазишта у близини локалитета

У нашој земљи су јако распрострањени, али је мало оних који су погодни за зидање.

Сам локалитет Царичин Град је подинут на масиву од гнајса. Недалеко од локалитета постоје и налазишта Змајин камен и Плоче која се и данас користе од стране мештана .Ти су мајдани коришћени за вађење камена за козерваторске радове изведене до 1980. године.

Слика 125: Налазиште камена за зидање у близини Царичиног Града

10.2.2 Примена на локалитету

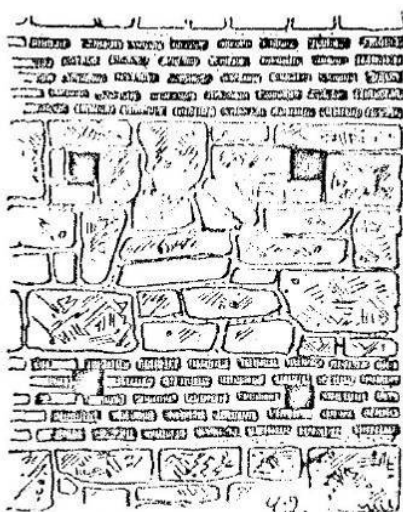
Зидање каменом је присутно на читавом локалитету. Темељи свих објеката су зидани искључиво каменом. Што се израде зидова тиче, зидало се:

-само плочасто ломљеним каменом (тањи зидови);

-плочасто ломљени камен у малтеру с лица зида, а средина зида је попуњавана каменом трпанцем помешаним са малтером (дебели зидови);

Већина објеката је, затим, рачунајући и бедеме, рађена у техници **opus mixtum**, алтернацијом камена и опеке, и то слојеви од 1-1,5 метара зидани ломљеним каменом, а раздвојени са по неколико редова опеке у малтеру¹⁹² (најчешће 5).

Гнајс је, сем за зидање употребљаван и за поплочавање отворених простора у атријумима објеката (Црква Ј ван бедема, триконхална црква ван бедема, атријум базилике са трансептом, као и улазни део двојне цркве).

Слика 126: Зидање наизменично слојевима камена и опеке

¹⁹² А. Дероко и С. Радојчић, *Откопавање Царичина Града 1947. године*. Старинар н. с. I, Београд 1950, 132.

Слика 127: Триконхална грађевина, снимак са запада, поплочање у атријуму (лево) и улазни део у двојну цркву (десно).

10.3 Камен за конструктивну архитектонску пластику

Камен који је примењиван за израду целокупне конструктивне камене пластике је андезит и андезитски пирокластит (који има примену у Доњем граду, тачније код Базилике са трансептом и код Двојне цркве).

Андезит је вулканска стена која се састоји од натријско-калцијских плагиокласа и бојених минерала. Млађе изливне стене диоритске групе су тамносиве, тамнозелене или сивозелене боје, ређе црвенкасте. При распадању постају жућкасти или црвенкасти. Најчешће су порфирске структуре¹⁹³. Масивне је или флуидалне текстуре. Састављен је од фенокрстала андезина, хорнбленде, аугита, биотита, хиперстена, итд. који леже у микрокрсталој, криптокрсталој или стакластој основној маси. Подела на врсте извршена је према доминирајућем бојеном минералу, на основу чега постоје аугитски, биотитски, амфиболски андезит, итд.

Има запреминску тежину 2,4 – 2,8 t/m³. Има чврстоћу на притисак 1200 – 2400 kg/cm².

Отпоран је према атмосферилијама, ако је кристаласта основна маса са мало ситних фенокрстала. Може се користити као грађевински камен, али је и носиоц многих сулфидних минерализација.

10.3.1 Налазишта у близини локалитета

Андезити су у Србији веома распрострањене стене. Највеће појаве андезита срећу се у тимочкој еруптивној области у источној Србији, од Дунава до Зајечара. Овај комплекс је због тога раније називан тимочки андезитски масив. У њему су заступљени андезити са веома крупним, идиоморфним, фенокрсталима хорнбленде и биотита, који се називају тимоцити (према реци Тимок). Има га и на јужним падинама Копаоника.

У близини локалитета андезита има на Радан планини. Тачније,

- село Богојевац на Радану и

¹⁹³ Крстић П.: *Архитектонске конструкције I*, III издање, Научна књига, Београд, 1963. стр.160.

- село Горњи Статовац, засеок Карацићи, општина Житни поток.
Са ових налазишта камен је дистрибуиран до свих околних објеката у околини.

10.3.2 Примена на локалитету

Овај камен је примењиван за израду капитела, стубова, база и плинти. Појављује се на свим капијама Средњег и Доњег града (*opus quadratum*), али не и на капији Акропоља. Од њега је израђен застор свих улица на локалитету, како на Акропољу, тако и у Средњем и Доњем граду. Горња конструкција клоаке у Доњем граду је била израђена од ове врсте камена. Сем тога, он има употребу и код прагова и сантрача бунара у базилици са трансептом у Доњем граду.

Слика 128: Камена пластика у писцини Епископске базилике на Акропољу.

Слика 129: Капител нађен у Базилици са криптом (лево) и идеална реконструкција према Ч. Васићу (десно)

Слика 130: Примена андезита код капија, лево-Јужна капија Доњег града, десно-источна капија Доњег града

Слика 131: Делимично видљиво поплочање улице адензитом: Источна улица Средњег града-лево; поплочање кружног трга (десно)

Слика 132: Примена адензита за израду прагова-лево, код сантрача бунарау Базилици са трансептом Доњег града (средина), и код конструкције клоаке у Доњем граду (десно)

10.4 Камен за израду мозаика

Приликом израде мозаика примењивано је више врста полу драгог камена, из групе калцедона, такозваног јувелирског камена. Јувелирски камен, или јувелирске минералне сировине представљају племените материјале неорганског порекла, које највећим делом чине племенити минерали. Лепота племенитих минерала зависи од форме у којој се јављају и од начина њиховог понашања према светлости (одбијање, преламање, пропуштање, апсорбција) са којом су повезане многе њихове оптичке особине и оптички ефекти. Најважније од тих особина су боја, провидност и сјајност, а од ефеката синтилација (наизменични светлосни одблесци од пљосница – фасета, јувелирски обрађених племенитих минерала), игра светлости у дугиним бојама и дисперзија светлости¹⁹⁴.

На локалитету се мозаици раде од ахата, аметиста, јасписа и жутог опала паралелне структуре.

10.4.1 Ахат

Ахат је минерал и драги камен различитих боја. Представља нагомилавање различитих облика кварца, углавном калцедона, који је микрокристализована силикатна киселина. Употребљава се за израду накита. Ахат је добио име по реци Ахат (сада Дрило) на Сицилији, где је први пут нађен. У давна времена користио се за израду накита, печата, посуда. Већина ахата налази се у вулканским стенама или старим отврдлим лавама, у шупљинама, које су настајале у растопљеној маси, а коју је онда делимично или потпуно испуњавала силикатна материја. Такав ахат показује паралелне линије. Има степен тврдоће 7 по Мосовој скали. Не раствара се у киселинама, сем у HF. Непрозиран је. Различите боје ахата потичу од присуства (примеса) различитих једињења гвожђа и мангана. Највећа налазишта ахата су у Русији (Урал), Бразилу, Чешкој, Сицилији, Уругвају, Немачкој (Идар-Оберштајн, Саска) и у Индији (Декан).

Калцедонски ахат који се користи на локалитету нема ни микропрслине нити су уочени икакви унутрашњи напони, а по другим особинама сличан је неким варијететима калцедона. Аметистно-кварцни ахат због непостојаности боје, заостаје у квалитету како за аметистима из познатих светских лежишта тако и за осталим лецким племенитим минералима.

10.4.2 Аметист

Аметист је љубичасти варијетет кварца, драги камен, који се користи за израду накита. Име долази од грчког *αμεθιστος*, што значи не опити, јер се раније веровало да штити онога ко га носи од опијања. Користили су га још стари Египћани. Римљани су га сматрали благословеним каменом, који их спашава пијанства. Антички Грци и Римљани би чаше за пиће правили од аметиста, јер су веровали да се неће опити, ако пију из њих.

Хемијска формула је SiO_2 . Аметистова боја долази од нечистоћа гвожђа. Комплексан однос гвожђа и алуминијума је одговоран за боју. Када је загрејан аметист мења боју у жуту. Лако се ломи. С друге стране има степен тврдоће 7 по Мосовој скали. Има релативну густину $2,65 \text{ g/cm}^3$. Као минерал је широко раширен, али прави примерци погодни за накит налазе се на релативно мало места.

Налази се углавном унутар вулканских стена. Бразил је земља са највећим налазиштима аметиста, а затим су ту још и: Русија, Уругвај, САД, Шри Ланка, Мадагаскар.

¹⁹⁴ Илић М.: *Природна богатства Србије. Јувелирске минералне сировине*. Истраживачко – издавачки центар Демократске странке, Београд, 2007. стр 4.

Аметист из аметистно-кварцног ахата који је примењиван на локалитету, има различите нијансе љубичасте боје, углавном светлије, а већином је мутан. Ретко се налазе партије тамније љубичастих и провидних агрегата аметиста. Боја овог минерала није, међутим, постојана и под утицајем сунчеве светлости постепено бледи. Лецки калцедонски ахат може се јувелирски обрађивати у обле форме и у плоче и користити за израду јефтиног (популарног) накита.

10.4.3 Јаспис

Јаспис спада у групу калцедона, нечисти варијетет силиката. Непрозиран је, најчешће црвене, жуте, браон или зелене боје, ретко плаве. Овај минерал се прелама са глатке површине, и користи се за украшавање, или као драги камен. Може се високо полирати и користи се за вазе, печате, а једно време за бурмут кутије. Уколико су боје у пругама или тракама, онда се зове пругасти јаспис.

На Царичином Граду се примењује црвени јаспис. Јаспис своју црвену боју дугује гвожђу. Специфична тежина му је обично од 25 до 29 kN/m³. Име му значи "приметан или шарен камен". Јаспис, карнеол и обичан сиви калцедон карактеришу се присуством микропрслина и латентних унутрашњих напона који при обради доводе до неочекиваног ломљења камења. Ови племенити минерали имају већу абразивну тврдоћу од уобичајене, па се теже секу и брусе. Међутим, они се лако и брзо полирају и то како машински (у бубњевима и вибраторима) тако и ручно.

Јаспис, карнеол и обичан сиви калцедон се на исти начин могу обрађивати и у исте сврхе употребљавати као калцедонски ахат, с тим што је при њиховој обради, због микропрслина и унутрашњих напона, знатно већи отпад материјала.

10.4.4 Опал

Опал је минерал који се састоји од хидратисаног силицијум диоксида. Садржај воде варира од 3 – 10%, а некада може бити и до 20%. Опал може бити безбојан или обојен сиво, црвено, наранцасто, зелено, плаво, ружичасто, смеђе, црно. Ретко је једнобојан. Најређи су опали црвено-црне боје, а најчешћи бели и зелени. Варијетети опала су: бели опал (непрозиран, сличан порцелану са обојеним свјетлуцавим мрљама), црни опал (црн, са обојеним свјетлуцавим мрљама), водени опал (безбојан са свјетлуцавим мрљама), ватрени опал (црвени или наранцаст опал). Налази се као аморфан минерал, или у виду превлака преко других минерала. Има тврдоћу од 5,5 до 6,5, а специфичне тежине 2,1 до 2,2 t/m³¹⁹⁵.

10.4.5 Налазишта у близини локалитета

Досадашња истраживања минералних сировина у Србији су скромног обима и прилично неравномерна. Ипак, истраживања су показала да у Србији постоје бројна налазишта многих племенитих минерала и стена, која се јављају у различитим геолошким формацијама, а која нису производно активирани. Налазишта се могу видети на приложеној карти.

У подручју Лецког (раданског) вулканског комплекса, који се налази на око 30 км западно од Лесковца, заступљен је највећи број лежишта и појава, са највећим бројем племенитих минерала и њихових варијетета: кварца – јасписа (Бучумет I, Бучуметски Вис, Чворовић, Гајтан-Црвоник, Вртаче, Камено Ребро) и аметист-кварцног ахата (Расовача, лежиште Pb-Zn Леце – ревири Језерине и Жица 2), калцедона – карнеола (Вртаче, Камено

¹⁹⁵ Туфегџић В.: *Грађевински материјали, познавање и испитивање*, Научна књига, Београд, 1975. стр.34.

Ребро), обичног сивог калцедона (Бучумет I, Чворовић, Вртаче, Камено Ребро) и ахата: нормалног и “лудог” (Расовача) и опала – обичног разнобојног: сивог, плавичастог, црног (Бучумет I)¹⁹⁶.

Слика 133: Географски положај налазишта (лежишта и појава) јувелирских минералних сировина у Србији

Легенда:

- 54. Појава *Гајтан–Црводик* (калцедон – вар. разних боја и шарени; опал – вар. разних боја и шарени; кварц – вар. јаспис).
- 55. Појава *Чворовић* (калцедон – вар. разних боја и шарени; опал – вар. разних боја и шарени; кварц – вар. јаспис).
- 56. Појава *Бучумет* – ревири Бучумет један и Бучу-метски вис (калцедон – вар. разних боја и шарени; опал – вар. разних боја и шарени; кварц – вар. јаспис).
- 57. Појава *Бучуметска падина* (калцедон – вар. разних боја и шарени; опал – вар. разних боја и шарени; кварц – вар. јаспис).
- 58. Лежиште *Камено ребро* (калцедон – вар. разних боја и шарени; опал – вар. разних боја и шарени; кварц – вар. јаспис).
- 59. Појава *Кладанци* (калцедон – вар. разних боја и шарени; опал – вар. разних боја и шарени; кварц – вар. јаспис).
- 60-63. Група појава *Царичин град–Секицол, Царичина– Мијајлица, Свињарица – Дубрава, Свињарички поток* (калцедон – вар. разних боја и шарени; опал – вар. разних боја и шарени; кварц – вар. јаспис).
- 64. Лежиште *Вртаче* (калцедон – вар. разних боја и шарени; опал – вар. разних боја и шарени; кварц – вар. јаспис).
- 65. Лежиште *Расовача* (кварц – вар. аметистни ахат; калцедон – вар. ахат).

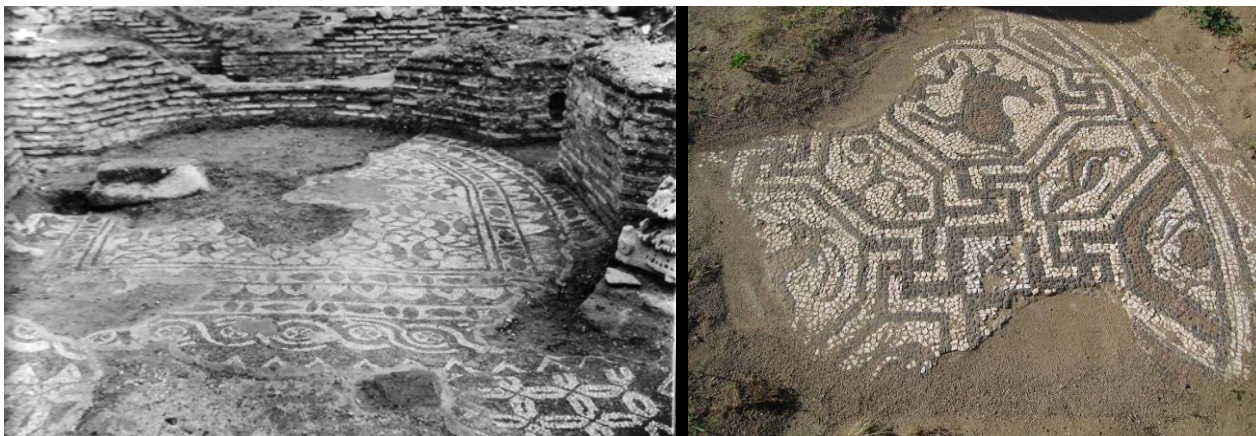
196 Miloje Ilić, Nikola Malešević, Milutin Pejčić i Zoran Miladinović: *Juvelirske mineralne sirovine Srbije, genetski tipovi ležišta i produktivne formacije*

- 66. Лежиште Pb-Zn *Леце* – ревири Језерина и Жица 2 (кварц – вар. аметистни ахат)¹⁹⁷.

Главни рудни минерали у лежишту *Леце* су пирит, сфалерит (сиромашан гвожђем), галенит и злато, а пратећи нерудни минерали су кварц (варијетети обичан безбојан и аметист) и анкерит. У осталим лежиштима заступљени су кварц (обичан безбојни и аметист), калцедон (обичан сиви, ахат, јаспис и карнеол) и опал (разнобојни: сиви, плавичасти, црни).

10.4.6 Примена на локалитету

За израду мозаика (*opus musivum*) на локалитету се користе горе наведене врсте полу драгог камена. У граду, подни мозаици су константовани у Баптистеријуму и наосу и нартексу Епископске базилике на Акропољу, у крстобразној цркви у Средњем граду, базилици са трансептом у Доњем граду, термама, и триконхалној цркви ван бедема. Укупна површина под мозаицима износи приближно 1150 m². Од тога је у епископској базилици 255 m² било под мозаицима, али је целокупна површина пода девастирана. Тетраконхос баптистеријума има под који је комплетно покривен мозаиком, површине око 110 m². Овде је мозаик сачуван у довољној мери да је било могуће урадити његову комплетну графичку реконструкцију. У базилици са криптом нема очуваних остатака, а на основу камених коцкица се претпоставља постајање мозаичког пода који би у том случају био површине око 93 m². Код крстобразне цркве је свега 15 m² откривено, за преосталу површину до 150 m² се претпоставља постојање мозаика. У базилици са трансептом је под мозаицима било 220 m², у триконхалној цркви 125 m² (констатован на површини од 34 m²), а у термама ван бедема 184 m² (констатован на површини од 40 m²). Дакле, површина од приближно 200 m² је реално под мозаицима, док је остатак девастиран.

Слика 134: Мозаик у северној конхи баптистеријума 1937. године (лево) и мозаик у источној конхи баптистеријума 2006. године

¹⁹⁷ Илић М.: *Природна богатства Србије. Јувелирске минералне сировине*. Истраживачко – издавачки центар Демократске странке, Београд, 2007. стр 8, 11 и 12.

Слика 135: Детаљи мозаика из базилике са трансептом

Слика 136: Детаљ мозаика из Терми ван бедема (лево) и детаљ мозаика у триконхалној цркви (десно)

10.5 Опека

Опека је као грађевински материјал заузимала значајно место у архитектури римске цивилизације, а касније и у архитектури византијског периода. Примењивала се веома често, и то како за зидање конструктивних делова објеката (зидова, стубаца, лукова, сводова), тако и за облагање различитих подних површина.

10.5.1 Производња опеке

Производња опека за потребе обимног грађевинског програма, у време градње овог рановизантијског насеља, била је, несумњиво локалног карактера. Судећи по боји и фактури опека, земља за њихову израду, узимана је са различитих налазишта, али свакако из непосредне близине Царичиног Града (наплавине око села Свињарице и засеока села Штулца – Царичине). Боја опека варира, зависно од степена заступљености различитих

врста глиених минерала: од светло-црвене до тамно-црвене, ређе жуте и браон. Фактура је променљива, од фине до грубе песковите, са примесама мрвљеног камена или шљунка¹⁹⁸.

Сем што је земља за израду опека често садржала доста примеса, може се закључити и то да су опеке биле добро печене, али неправилних ивица и рустичних површина, што доводи до закључка да је манипулација опекама приликом израде и сушења била брза и груба. На неким опекама постоје трагови калуца по ободу.

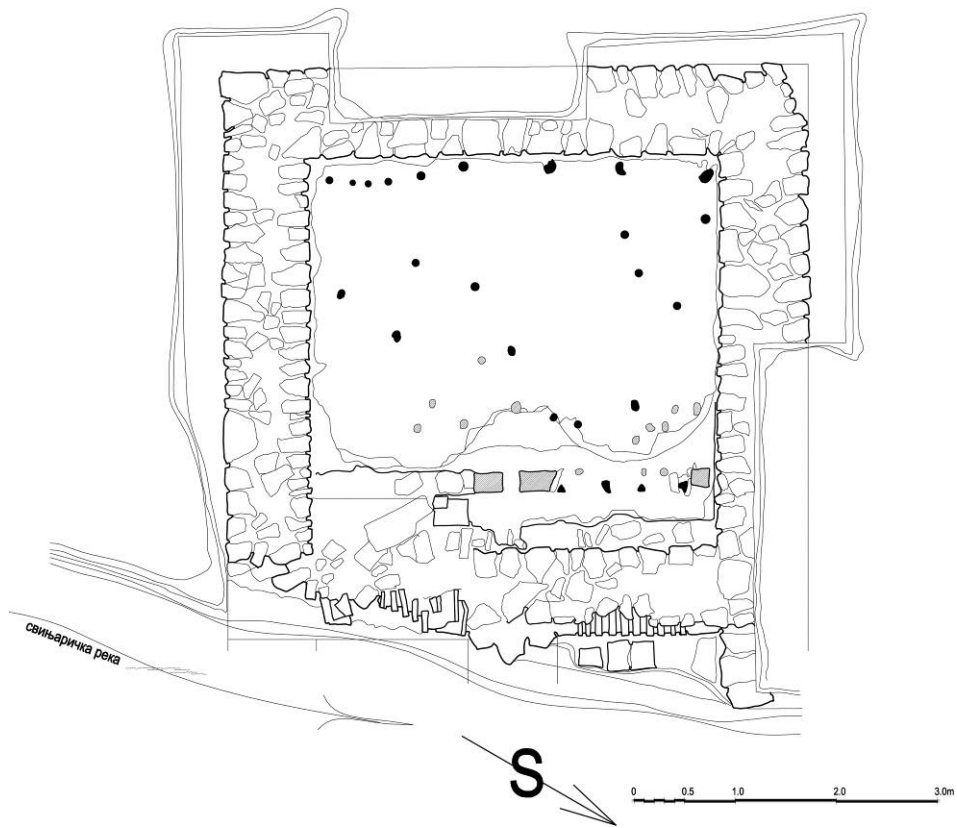
Земља која се користила за израду опека је вађена поред река, где је била организована целокупна производња опека, чему у прилог говоре и остаци пећи за опеку. Пећ је пронађена 1976. године у западном профилу Свињаричке реке, у подножју брега на коме је подигнут Царичин Град. Очуван је доњи део правоугаоне пећи димензија 5,54/4,70 метара (*Прилог XXVI*). На источној страни постоје два засведена ложишта. Спољни зидови пећи су дебљине 102-106 центиметара. Између ложишта је зид дебљине 85 центиметара. Изнад ложишта је констатовано 37 неправилних отвора, за струјање врелог ваздуха, пречника 4-8 центиметара. Конструкцију пећи чини низ паралелно постављених лукова од опеке између којих су насатично постављени плочасти комади камена у „цик – цак“ формирајући на тај начин отворе за струјање врелог ваздуха. Под северног ложишта је од запечене беличасте земље. Под горњег простора у коме су печене опеке састоји се од блатног премаза на подлози од три реда опека. Вероватно је да се у близини реке налазило више цигларских и керамичарских радионица.¹⁹⁹

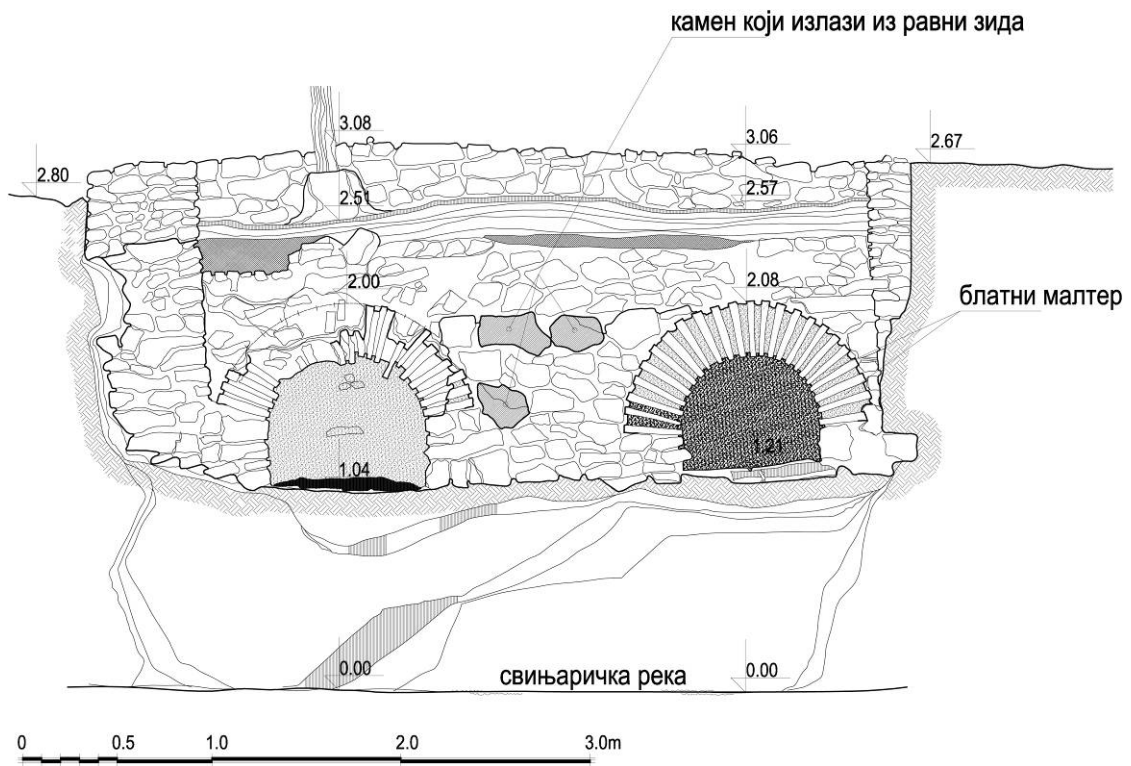
Слика 137: Фотографија цигларске пећи – лево снимак из 1976, десно систем струјања врелог ваздуха, снимак из 2005. године

¹⁹⁸ Јеремић М.: *Опеке Царичиног Града*. Ниш и Византија IV 2005, Ниш 2006, 213 - 227.

¹⁹⁹ Кондић В., Поповић В.: *Царичин Град – утврђено насеље у византијском Илирику*. Галерија САНУ 33, Београд 1977, 145, 146.

Слика 138: Основа цигларске пећи

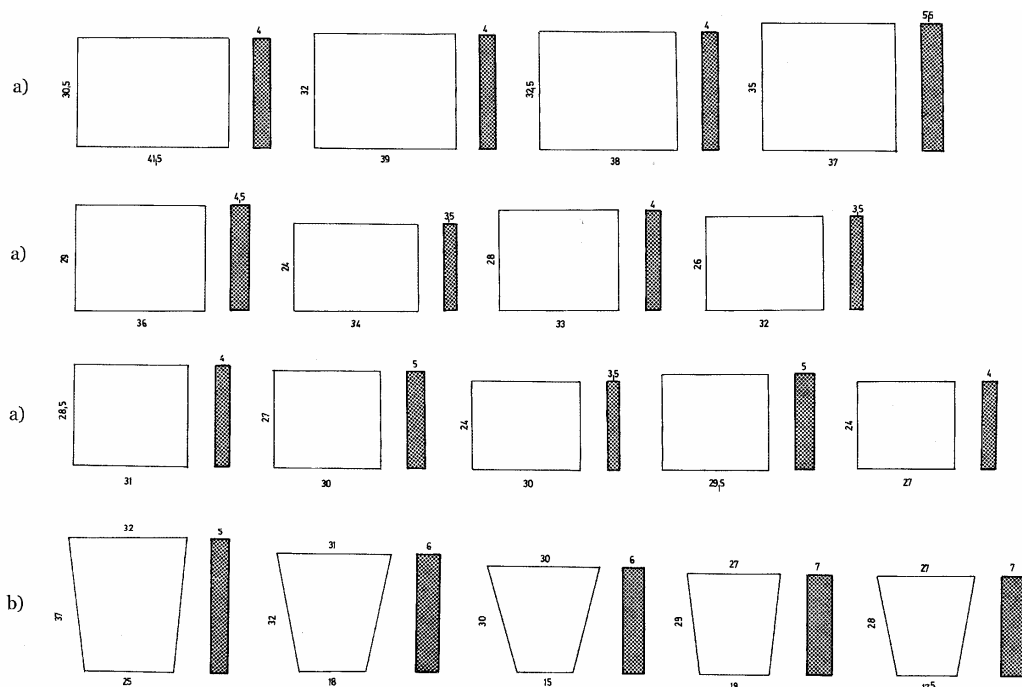
Слика 139: Изглед цигларске пећи са североистока

10.5.2 Облик и формат опеке

Опеке су у литератури описане као «четвртасте», односно квадратне, дужине странице која приближно одговара дужини једне стопе. А. Дероко и С. Радојичић²⁰⁰ у извештају са ископавања у коме су се бавили техникама зидања и материјалом за зидање дефинишу формат опеке 32/32/5 cm. Треба напоменути да су опеке коришћене за конструкције хипокауста већих димензија од стандардних. Оне имају дужину странице од две стопе, односно приближно 60/60/6-7 cm. .

Констатован је и специфични облик трапезоидних опека чија права намена још увек није позната, јер су налажене у најразличитијим деловима конструкција: јужни бедем Доњег града, под наоса у цркви Ј ван бедема, делови пода у двојној цркви у Доњем граду, делови конструкције клоаке.

Детаљнијом анализом димензија и облика опека се бавио М. Јеремић²⁰¹ који закључује да је у градитељству Царичиног Града заступљен широк репертоар опека различитог формата: почев од „четвртастих“ (квадратних) или оних правоугаоног облика са најразличитијим односом страница. Он констатује велико шаренило формата опека примењених на сваком објекту појединачно, и велике осцилације димензија опека. Сматра да је узрок томе велики број цигларских радионица који је учествовао у производњи, а чији су се калуци међусобно разликовали у димензијама. С друге стране, свака радионица је могла имати више различитих калуца, које је истовремено употребљавала.

Слика 140: Карактеристични формати опека Царичиног града, по М. Јеремићу.

²⁰⁰ Дероко А., Радојичић С.: *Откопавање Царичина Града 1947. године*. Старинар н. с. I, Београд 1950, 127.

²⁰¹ Јеремић М.: *Опеке Царичиног Града*. Ниш и Византија IV 2005, Ниш 2006, 213 - 227. , и
 Ž. P. Kaĵe, N. Duval, M. Jeremić, K. Mesġer, V. Popović i Š. Vasić: *Carićin Grad III, L Acropolee*. Institut archéologique de Belgrade, Ecole française de Rome, Belgrade – Rome 2010, str. 76-99

10.5.3 Примена на локалитету

- У алтернацијама за зидање (*opus mixtum*) - слојеви од 1-1,5 метара зидани ломљеним каменом, а раздвојени са по неколико редова опеке у малтеру (најчешће 5);
- Зидање зидова само опеком у малтеру (*opus testaceum*) са спојницама једнаке дебљине као и опека;
- зидање стубаца у објектима и на тремовима улица;
- зидање лукова и сводова искључиво опеком (*opus latericium*);
- за израду конструкција хипокауста;
- код аквадукта;
- за израду појединих делова клоаке (под, свод, некад алтернација);
- облагање тремова улица.

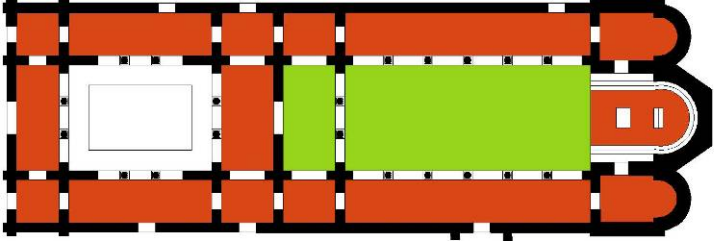
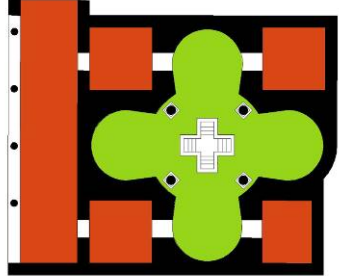
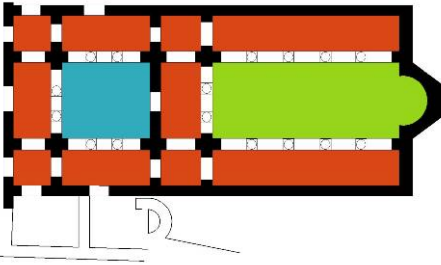
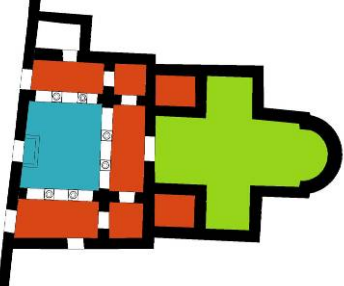
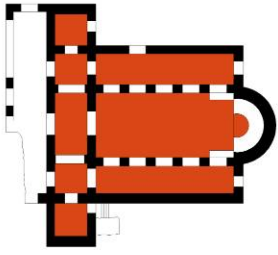
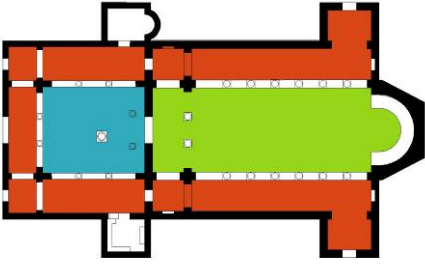
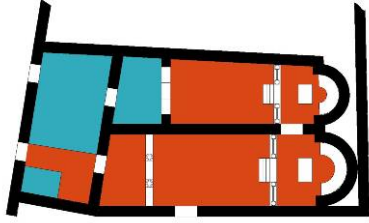
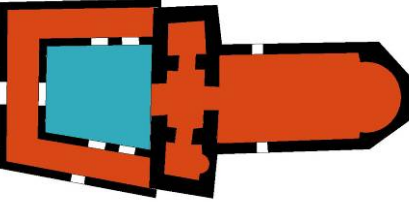
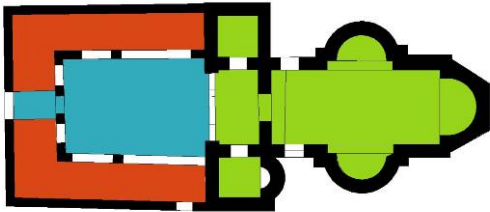

Слика 141: Трочлана апсида Епископске базилике на Акропољу (лево) и Баптистеријум (десно) су зидани само од опеке

Слика 142: Примена опеке код израде лукова: Кућа са аркадама (лево) и детаљ поплочања опеком у југозападној кули Доњег града (десно)

10.6 Малтер

Код највећег броја објеката коришћен је кречни малтер. На жалост, нису рађене лабораторијске анализе узорака малтера. Сем кречног, присутан је и блатни малтер којим су зидани објекти у југозападном сектору Доњег града.

ВРСТА ПОДОВА У ЦРКВЕНИМ ОБЈЕКТИМА		
1) Акропољ		
Епископска базилика	Баптистеријум	
2) Средњи град		
Базилика са криптом	Крстобразна црква	Базилика испод Акропоља
3) Доњи град		
Базилика са трансептом	Двојна црква	
4) Ван бедема		
Црква Ј	Триконхална црква	
ЛЕГЕНДА		
ОПЕКА	КАМЕН	МОЗАИК

Табела 3: Врсте подова у црквеним објектима града

10.7 Агрегат

Агрегат за израду малтера за зидање каменом и опеком је вађен из околних река. У подножју узвишења на коме је подигнут Царичин Град се вади и такозвани брдски песак.

10.8 Креч

Тачних података о ближним налазиштима кречњачких стена нема. Сељаци из околних села су ишли у Сијаринску бању по креч, где је исти прављен од распаднутих делова оникса. Врло је вероватно да су се и у VI веку снабдевали на исти начин, с обзиром да ближег налазишта камена за производњу креча нема.

Оникс је варијетет калцедона са пругама које су беле и црне. У неким случајевима могу се добити примерци без пруга, као што је случај са црним ониксом, али то је ретко. „Оникс“ је реч која потиче из латинског, а еквивалентна је грчкој речи „оникха“, која се односи на канце, нокат и на камен боје нокта. Главна лежишта овог минерала су у Јужној Америци, али га има и на другим местима у свету. Блиски варијетет је сардоникс.

Хемијска формула му је CaCO_3 (калцијум карбонат). По Мосовој скали има тврдоћу 7. Специфичне је тежине $26,5\text{-}26,67 \text{ kN/m}^3$.

10.9 Метал

Од метала је највише коришћено олово. Оно је употребљавано за израду оловних цеви које су се користиле за дистрибуцију воде у Средњем граду (од водене куле – југозападне угаоне куле Средњег града, па даље до корисника). Цевии аквадукта су такође биле оловне. Мањи делови оловних тањих плоча који су пронађени међу рушевинама показују да је било кровова покривених оловом²⁰².

Сем олова констатован је и гвоздени оков за капије и гвоздени алат. Налазишта олова у близини локалитета су у околини рудника Леце.

*

Из свега наведеног у овом поглављу се може закључити да су материјали који су примењивани на Царичином Граду пре свега били локалног порекла.

За зидање је коришћен гнајс, и то мусковити и биотитски, са налазиштима у непосредној близини локалитета. Тачније, сам град је подигнут на масиву од ове врсте камена, а недалеко од локалитета постоје и налазишта Змијин камен и Плоче, која се и данас користе од стране мештана. Ови мајдани су највероватније били коришћени и током грађења града.

Гнајс је коришћен приликом зидања, било темелних зона које су комплетно рађене у камену, или самих зидова (рађених у камену или алтернацијом камена и опеке, што је и најчешћи случај). Такође, гнајс је примењиван и за поплочавање отворених простора у атријумима појединих црквених објеката.

Камен који је примењиван за израду целокупне конструктивне камене пластике је андезит и андезитски пирокластит. У близини локалитета андезита има на Радан планини. Тачније, село Богојевац на Радану и село Горњи Статовац, засеок Карацићи, општина Житни поток су највећа налазишта овог камена на овом подручју.

Овај камен је примењиван за израду капитела, стубова, база и плинти. Појављује се на свим капијама Средњег и Доњег града. Од њега је израђен застор свих улица на

²⁰² Дероко А., Радојчић С.: *Откопавање Царичина Града 1947. године*. Старица н. с. I, Београд 1950, 127.

локалитету, како на Акропољу, тако и у Средњем и Доњем граду. Горња конструкција клоаке у Доњем граду је била израђивана од ове врсте камена. Сем тога, он има употребу и код израде прагова.

Приликом израде мозаика примењивано је више врста полу драгог камена, из групе калцедона, такозваног јувелирског камена. На локалитету су мозаици израђивани од ахата, аметиста, јасписа и жутог опала паралелне структуре. Коришћене врсте камена су допремане из налазишта у троуглу Расовача – Бучумет – Слишане. У граду, подни мозаици су константовани у баптистеријуму и наосу и нартексу епископске базилике на Акропољу, у крстобразној цркви у Средњем граду, базилици са трансептом у Доњем граду, термама, и триконхалној цркви ван бедема.

Производња опека за потребе обимног грађевинског програма, у време градње овог рановизантијског насеља, била је локалног карактера. Судаћи по боји и фактури опека, земља за њихову израду, узимана је са различитих налазишта, али свакако из непосредне близине Царичиног Града (наплавине око села Свињарице и засеока села Штулца – Царичине). Земља која се користила за израду опека је вађена поред река, где је била организована целокупна производња опека, чему у прилог говоре и остаци пећи за опеку пронађене у западном профилу Свињаричке реке, у подножју брега на коме је подигнут Царичин Град.

Опека је примењивана за зидање зидова, и то у алтернацији опека – камен, затим за зидање зидова само опеком у малтеру, за зидање стубаца у објектима и на тремовима улица, за зидање лукова и сводова, за израду конструкција хипокауста, код аквадукта, клоаке, за облагање тремова улица и појединих делова подова у објектима.

Агрегат за израду малтера за зидање каменом и опеком је вађен из околних река. У подножју узвишења на коме је подигнут Царичин Град се вади и такозвани брдски песак. Тачних података о ближим налазиштима кречњачких стена нема, али постоји претпоставка да је исти прављен од распаднутих делова оникса у Сијаринској бањи.

Вода је аквадуктом довођена највероватније са Петрове Горе, а као техничка вода могла је бити коришћена и вода из писцине на Акропољу, или из акумулације на Царичинској реци.

Дакле, за извођење већине грађевинских радова на Царичином Граду коришћени су аутохтони материјали (камен, опека, агрегат, креч). Изузетак чини мермер чијих налазишта нема у широј околини Царичиног Града, а који је употребљаван за израду углавном црквеног намештаја. Мермерна оплата, мензе, стубићи и парапетне плоче канцела који су регистровани на неколико сакралних објеката, мале крстионице и остали елементи пре свега декоративног карактера у репрезентативнијим објектима града (епископска базилика, баптистеријум-писцина, базилика са трансептом, двојна црква, крстобразна црква, базилика са криптом) су рађени од мермера. Споменути делови ентеријера су по свему судаћи готови довођени на локалитет и на њему само монтирани.

Податак да је, са изузетком мермерних елемената, све рађено од материјала из локалних мајдана и позајмишта указује на чињеницу да су занатлије које су изводиле радове биле присутни на локалитету јер је материјал морао бити обрађиван на лицу места. Ангажоване су, не тако бројне, локалне занатске радионице и мајстори – занатлије који су долазили из већих културних центара, па и из самог Константинопоља.

Неспорна је и чињеница да је огромне количине материјала употребљеног за фортификациони систем (ради се о десетинама хиљада кубних метара материјала) уградила војска која у свом саставу има и бројну, веома искусну и квалификовану структуру која формацијски припада првој кохорти.

11 Рановизантијски налази у околини Царичиног Града

Читава ближа околина Царичиног Града је препуна већих или мањих археолошких налазишта. Нарочито су заступљене цркве, којих има у готово сваком селу, а које су најчешће подигнуте на темељима неке старије. Сем тога, постоји велики број мањих утврђења, затим базилика, терми... Велики број споменутих налазишта потиче из VI века, из периода у коме је настао и живео Царичин Град.

Већ је споменуто да у току истраживања, које траје сто година, није пронађен никакав натпис који би говорио у прилог томе да је ова насебина Iustiniana Prima. У овом поглављу се сагледава окружење Царичиног Града и налазишта у околини из истог периода, са циљем доказивања да на подручју од Ниша (Naissus), до Скопља (Scupi) и Приштине (Iustiniana Secunda) нема, по величини самог града и репрезентативности његових објеката, бољег кандидата за идентификацију са Iustiniana Prima-ом од Царичиног Града

Велики број мањих утврђења у околини града говори о веома живој грађевинској активности овог периода, као и о броју људи који је гравитирао ка њему као архиепископском седишту.

11.1 Рановизантијска налазишта на истраживањима захваћеном подручју (према модерној административној подели)

11.1.1 Општина Лебане:

1. Археолошки локалитет Царичин Град, Штулац
2. Утврђење са црквом Св. Илије, Штулац
3. Археолошки локалитет Свињаричко градиште, Свињарица
4. Базилика код села Свињарице, Свињарица
5. Локалитет Језеро, Прекопчелица
6. Локалитет у Сакицолу

11.1.2 Општина Медвеђа:

1. Локалитет Каљаја, Радиновац
2. Терме под Каљајом
3. Локалитет Кулина, Леце
4. Локалитет Бандер црквиште, Рујковац
5. Газдаре, локалитет Црквина
6. Горњи Гајтан, локалитет Соколов Вис
7. Локалитет Пусто Шилово

11.1.3 Општина Прокупље:

1. Локалитет Бреговина
2. Локалитет Злата
3. Локалитет Баботинско Кале

11.1.4 Општина Бојник:

1. Доње Бријање

11.1.5 Општина Мeroшина:

1. Локалитет Кулина – Балајнац

11.1.6 Општина Куршумлија:

1. Црква Св. Богородице, Куршумлија,
2. Базилика на ушћу Косанице у Топлицу
3. Гробница у Кастрату
4. Куршумлијска бања
5. Археолошки локалитет код Плочника

11.1.7 Општина Житорађа:

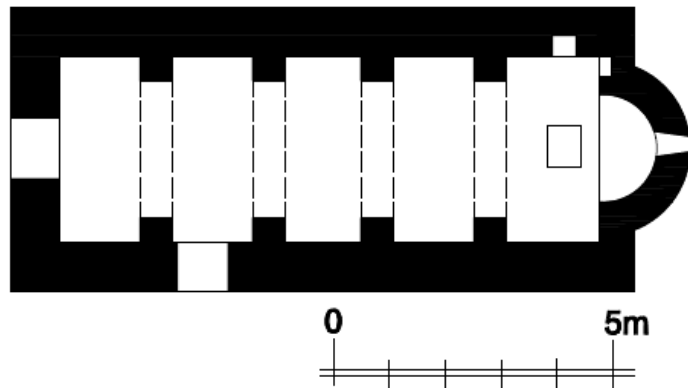
1. Глашничко кале код Житорађе

11.1.8 Општина Дољевац:

1. Курвинград код Малошишта
2. Курвинградско црквиште

11.2 Утврђење са црквом Свети Илија

В. Петковић 1937. године спомиње цркву која лежи на брежуљку источно од Царичиног Града, преко Свињаричке реке, и опасана је бедемима. Бедери су затварали једно четвороугаоно поље у чијој се средини налази црква. Улаз у ово поље, фланкиран двама кулама, налази се на источној страни²⁰³. А Дероко и С. Радојчић²⁰⁴ ово утврђење сматрају предстражом и даљом одбраном Царичиног Града. Ђ. Бошковић сматра да је намена овог утврђења била контрола над мостом који је постојао на Царичинској реци и преко кога је пут водио до Источне капије Средњег града²⁰⁵.

Слика 143: Црква Св. Илије

²⁰³ Петковић В.: *Ископавање Царичина Града код Лебана*. Старинар сер. III, XII, Београд 1937, 83

²⁰⁴ Дероко А., Радојчић С.: *Византиске старине у Јабланици и Пустој Реци*. Старинар н. с. I, Београд 1950, 175.

²⁰⁵ Бошковић Ђ.: *Нешто из урбанизма Царичина града*. Старинар н. с. II, Београд 1951, 275

Слика 144: Ситуација брежуљка са црквом Св. Илије

Брежуљак на коме лежи ово утврђење се налази у непосредној близини Царичиног Града, источно од њега, на десној обали Царичинске речице. Са градом је било повезано мостом преко кога је пут водио до источне капије Средњег града. Вероватно се радило о утврђеном кастелу димензија 60/50 метара, са правоугаоним одбрамбеним зидом који се једва назире. Назиру се и остаци највероватније кружних угаоних кула. Судајући по конфигурацији терена улаз би се налазио на северној страни, ближе северозападном углу утврђења²⁰⁶. У средини овог утврђења налази се црква, чији су камени зидови били очувани до висине од 1 метра, а над којима је касније озидана нова црква, са доста камене пластике пренете са Царичиног Града. Основа старе грађевине припада типу црква из XV века.

11.3 Локалитет Горње Градиште у Свињарици

Горње Градиште су остаци утврђеног насеља које се налази 1,5 километар југозападно од Царичиног Града. Налази се на падини изнад села Свињарица. Назиру се обриси одбрамбеног зида и рова овог утврђења, приближно правоугаоне основе, дужине око 150 метара. Од кастела се до Свињаричке реке спуштао зид затварајући долину од Градишта до Свињарице.

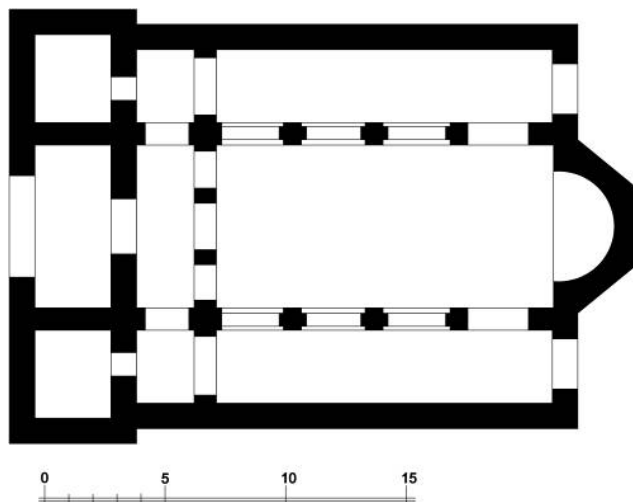
11.4 Базилика у Свињарици

Базилика у Свињарици се налази у подножју Царичиног Града и Горњег Градишта, на западној обали Свињаричке реке. У литератури се најраније спомиње још 1937. године када је сем сумарних података о димензијама и геометрији основе изнето и следеће запажање: „на западној фасади је, како изгледа, имала две куле, које су фланкирале један портикус“²⁰⁷

²⁰⁶ Кондић В., Поповић В.: *Царичин Град – утврђено насеље у византијском Илирику*. Галерија САНУ 33, Београд 1977, 149.

²⁰⁷ Петковић В.: *Ископавање Царичина Града код Лебана*. Старинар сер. III, XII, Београд 1937, 92

Базилика је тробродна, унутрашњих димензија 24/15 метара, заједно са нартексом и апсидом²⁰⁸. Периметрални зидови су од ломљеног камена са два реда опека у доњем делу. Делимично је истражена. Има са спољне стране тространу, а са унутрашње полукружну апсиду. Подела унутрашњости на бродове извршена је са два низа од по три опеком зидана ступца који се пружају од крстастих стубаца нартекса до пиластера уз апсиду. Средњи брод цркве је од нартекса одвојен зиданим ступцима трибелона. На западној страни се налази ексонартекс са квадратним анексима у оси бочних бродова. Под базилике је био поплочан опекама.

Слика 145: Базилика у Свињарици

11.5 Кулиште или Језеро (Блатиште)

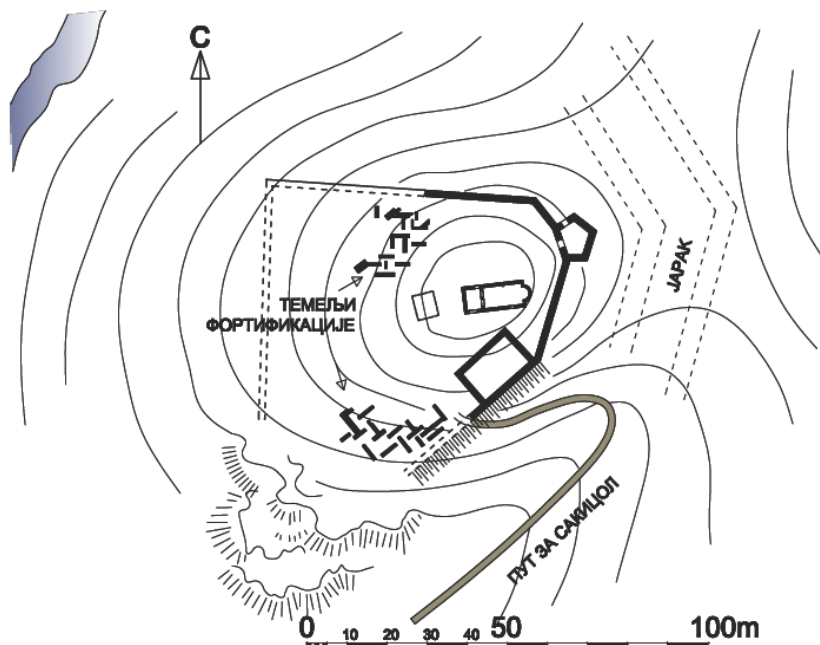
До Кулишта се од Царичиног Града долази преко моста на Царичинској реци, на путу ка селу Врбовац. Налази се источно од утврђења са црквом Св. Илије. Рушевине вероватно припадају осматрачници чије димензије нису познате.

11.6 Сакицол

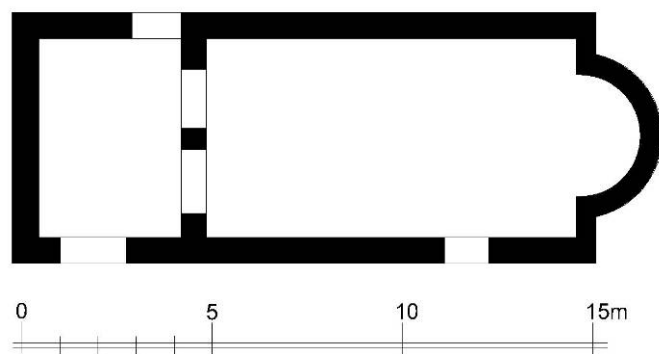
Сакицол се налази северно од Царичиног Града. На узвишењу североисточно од овог села је било утврђење. Утврђење има доминантан положај у односу на пут који се пружао долином Царичинске реке у правцу Бојника и Злате. Бедеми овог утврђења су највећим делом срушени и само се назире. Чине неправилну вишеугаону основу са најдужом северном страном (60-70 метара). Остала је очувана кула, у висини од 2 метра која је постављена на самом углу бедема ка источној, најлакше приступачној страни. Са те стране постоје и одбрамбени ровови, спољни и унутрашњи. Улаз у утврђење је био са југоисточне стране. У унутрашњости утврђења постоје остаци цркве, чији су камени зидови очувани до висине од 1.5 метар. Црква је једнобродна приближних унутрашњих димензија наоса 11,50/5,30 метара и нартекса 5,40/3,75 метара.

Према западној страни постоје темељи двеју зграда, а такође су видљиви и темељи неких других зграда које су биле прислоњене уз градске зидине.

²⁰⁸ Кондић В., Поповић В.: *Царичин Град – утврђено насеље у византијском Илирику*. Галерија САНУ 33, Београд 1977, 150., сл.112.

Слика 146: Сакицолско утврђење са црквом

Слика 147: Црква у Сакицолу

11.7 Радиновац-Каљаја (Градиште)

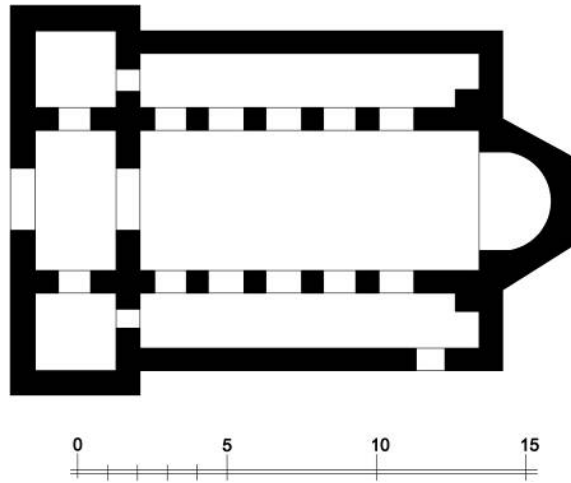
Локалитет Каљаја се налази југоисточно од села Радиновац, западно од Лебана, на путу за Сјарину. Конфигурација терена и топоним указује на постојање утврђења на овом месту. Површински су константовани остаци грађевинског шута, углавном фрагментоване опеке и камена са дебелим слојем малтера²⁰⁹.

Константована је тробродна базилика дужине око 25 метара, слична базилици из Свињарице. На ову сличност, као и на сличност обеју базилика са Епископском базиликом на Акропољу Царичиног Града нарочито указује С. Ненадовић.²¹⁰ Олтарска апсида је споља трочлана, а изнутра полукружна, што је случај код већине црквених објеката на Царичином Граду. Подела на бродове извршена је са два реда од по четири ступца.

²⁰⁹ Ерцеговић Павловић С., Костић Д.: *Археолошки споменици и налазишта лесковачког краја*. Археолошки институт Београд, Народни музеј Лесковац, 1988, 41.

²¹⁰ Ненадовић С.: *О неким споменицима из Царичина града и околине*. Музеји 5, Београд 1950, 147

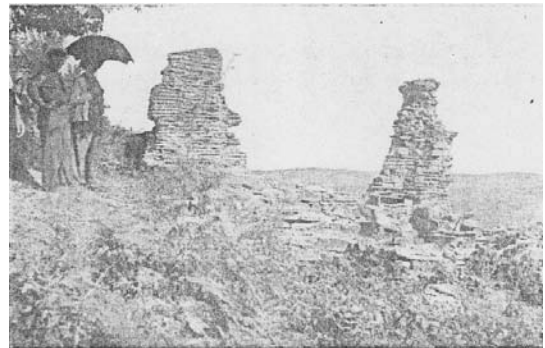
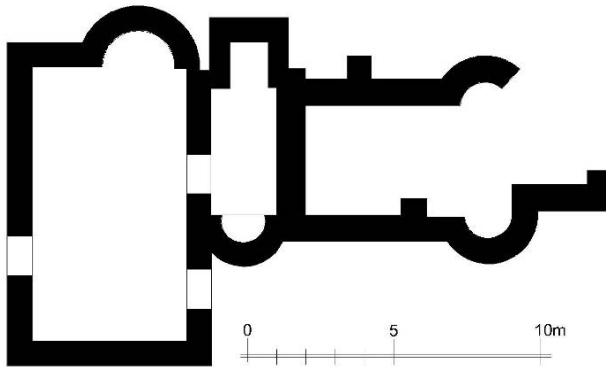
Пастофорије су у западном делу, као анекси нартекса. Као и базилика у Свињарици није археолошки истраживана.

Слика 148: Базилика у Каљаји

11.8 Терме под Каљајом

У свом извештају са Царичиног Града Ф. Месеснел²¹¹ спомиње античке терме на северној падини Каљаје. Оне су датоване у III-IV век²¹². Иако је објекат веома разрушен може се распознати предворје, пећ и тепидаријум. Објекат је откопан 1932. године.

Слика 149: Терме под Каљајом.

11.9 Рујковац, локалитет Бандер или Рид

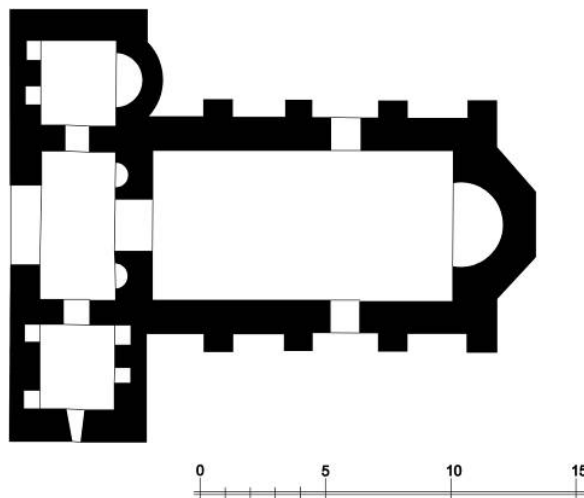
Црква се налази у махали Бандер, удаљена 2-3 километра од Каљаје код Радиновца. Црква је једнобродна. Зидови су од камена шкриљца и опеке. Састоји се од наоса са апсидом на истоку која је споља тространа а изнутра потковичаста и од трочланог нартекса са правоугаоним анексима – пастофоријама (које С. Ненадовић тумачи као капеле, због великог броја ниша за паљење свећа²¹³). Северни анекс има и споља и изнутра полукружну

²¹¹ Mesesnel F.: *Ископавање Царичина Града код Лебана год.1937*. Старинар сер. III, XIII, Београд 1938, 195-198.

²¹² Паровић-Пешикан М.: *Римске терме у Сирмијуму*. Старинар н.с. књ. XV-XVI/1964-1965., Београд 1966, 31-45.

²¹³ Ненадовић С.: *О неким споменицима из Царичина града и околине*. Музеји 5, Београд 1950, 149, 150

апсиду на источној страни. У зидовима анекса уочено је неколико ниша. Укупна дужина јој је 21 метар, а ширина 6.30 метара, док су димензије самог наоса 11.90/5.60 метара. Нема атријума. За ову цркву су карактеристични масивни пиластри са спољне стране цркве.

Слика 150: Црква у Рујковцу

11.10 Бреговина

Јужно од села Бреговине, ограничен са запада, севера и истока дубоком долином, археолошки терен Дренград крије велико византијско утврђење. Први обимнији радови на испитивању овог рановизантијског утврђеног насеља код села Бреговине (Житни Поток), СО Прокупље, обављени су 1957. године. На овом терену уз помоћ стручне екипе археолошка ископавања је у овом периоду (тачније, од 12. септембра до 7. октобра 1957. године, и од 8. до 23. августа 1958. године) вршио Др Ђорђе Стричевић, стручни сарадник Археолошког института САН. Иначе, овај локалитет је још раније био познат по налазима камене пластике²¹⁴.

Приликом ових ископавања је констатовано да је град био утврђен са два појаса бедема. Ужим појасом заштићен је највиши део града (акропољ), а ширим бедемом читаво градско подручје. У североисточном делу акропоља откривена је тробродна базилика унутрашњих димензија око 23/13 метара. Интересантно је напоменути да су бедеми акропоља истовремено коришћени као источни и северни зид базилике који су због тога знатно масивнији од осталих. Са унутрашње стране северног зида, односно у северном броду наоса, распоређен је низ масивних пиластера који су придржавали скривени пут у вишим деловима бедема. Базилика има нартекс у коме се могу уочити почеци пастофорија - ђаконикона и протезиса. Северна просторија - протезис има полукружну апсиду на источној страни. Нартекс је од наоса одвојен трибелом. Базилика је тробродна. Бочни бродови су од централног одвојени колонадама на издигнутим зиданим стилобатима, а између стубова су биле учвршћене парапетне плоче. Остаци јонских импост капитела и база стубова се налазе растурени по околним селима и уграђени у објекте. Пресбитеријум је мало уздигнут у односу на наос и има споља трочлану а изнутра полукружну апсиду. Уз подужне зидове који иду од крајева апсиде су констатована свештеничка седишта

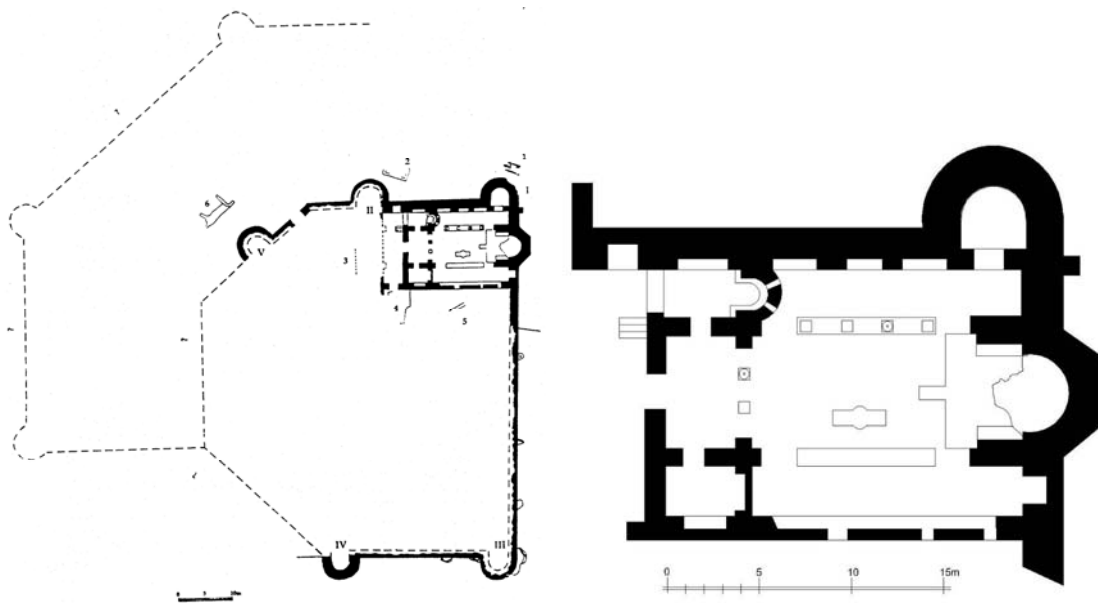
²¹⁴ Николајевић Стојковић И.: *Рановизантијска архитектонска декоративна пластика у Македонији, Србији и Црној Гори*. [САН, Посебна издања ССLXXIX, Византолошки институт 5], САН, Београд 1957, 57.

(sintronon). Констатовани су и трагови амвона који је у односу на средишњу осу наоса померен мало ка југу.

На основу пронађених стубова, капитела и база Ђ. Стричевић закључује да је базилика имала емпоре²¹⁵. Зидови базилике и откривени делови бедема тада (1957.) су привремено заштићени. Према пронађеним фрагментима фресака, стакла и камене пластике може се закључити да је базилика била богато украшена и живописана фрескама и зидним мозаиком од стакла.

Слика 151: Фотографије са ископавања

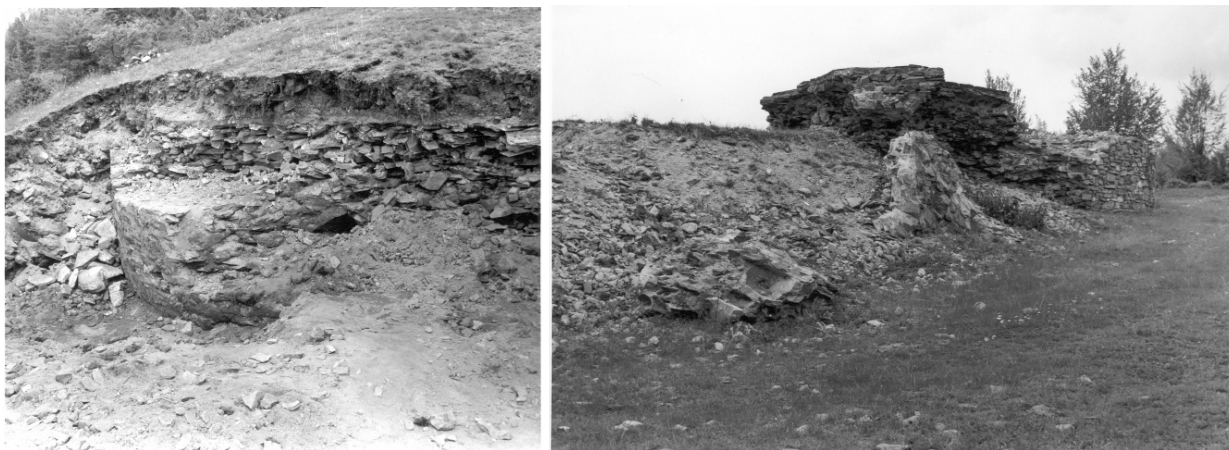

Слика 152: Ситуациони план локалитета (лево) и Основа базилике у Бреговини (десно).

²¹⁵ Стричевић Ђ.: *Преглед археолошких ископавања 1957., Бреговина-Кале рановизантијско насеље*. Старинар н. с. XI, Београд 1961, 248 – 249.

Слика 153: Камена пластика са Бреговине уграђивана у објекте (сполије) у суседним селима

Слика 154: Фотографија налазишта из 1977. године

Утврђено насеље код Бреговине, налазило се на локалној траси античког пута од данашњег Прокупља према Злати и Царичином граду и улази у комплекс утврђења из Јустинијанске и постјустинијанске епохе.

Слика 155: Фотографија налазишта из 2005. године

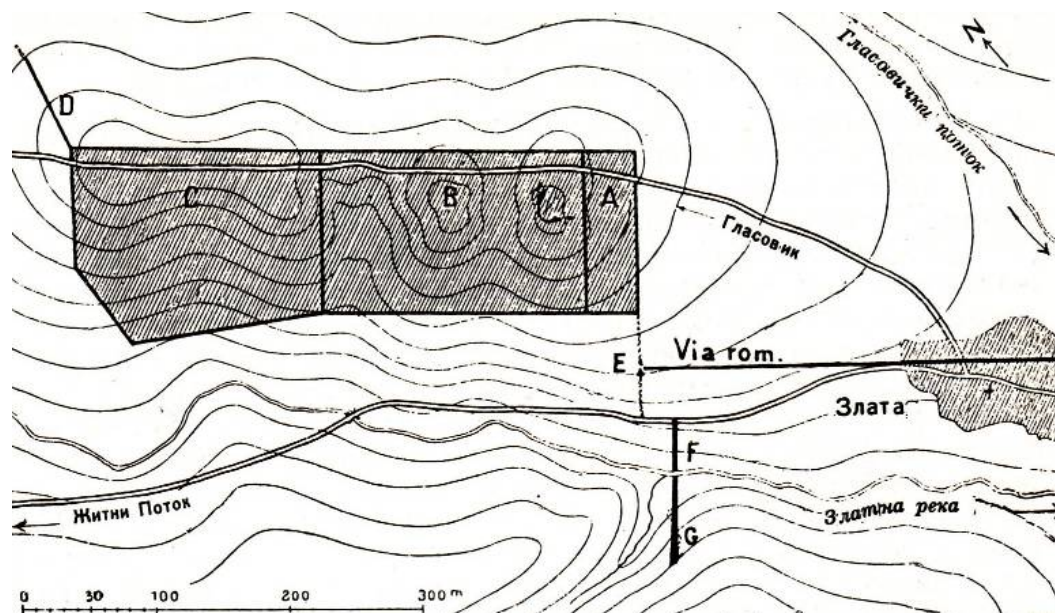
11.11 Злата

У низу рановизантијских утврђених насеља, од посебног значаја је и локалитет Кале изнад села Злата, СО Прокупље, који се налази у непосредној близини локалитета Кале - Дренград код села Бреговине. Између две реке, Златне реке и Суве реке, на узвишењу се налазе остаци античког насеља. Насеље је дуго око 500 метара, и претпоставља се да се састоји из доњег и горњег града или цитаделе. Још увек су видљиви одбрамбени ровови који су опасивали насеље.

О Злати је опширно писао Хан, који је у њој био 1858. године. Хан мисли да је Злата римско насеље Намтеум.

Милан Милићевић, говорећи о старинама у Топличком округу Краљевине Србије спомиње Злату²¹⁶. «Међу зидинама имају и остаци од неке цркве која није окренута право на исток, него на југоисток. За тим има стари зид, к југу окренут, који пресеца река од села Житнога Потока. До реке има зида 12 метара, а широк је 2 метра и 3 метра широк. Њега прекида речица. За тим опет настаје, у истој правцу, зид 16 метара дугачак а 10 метара висок». Милићевићева претпоставка је да је споменути зид устава, односно водојажа која би задржавала златни песак који се касније испирао.

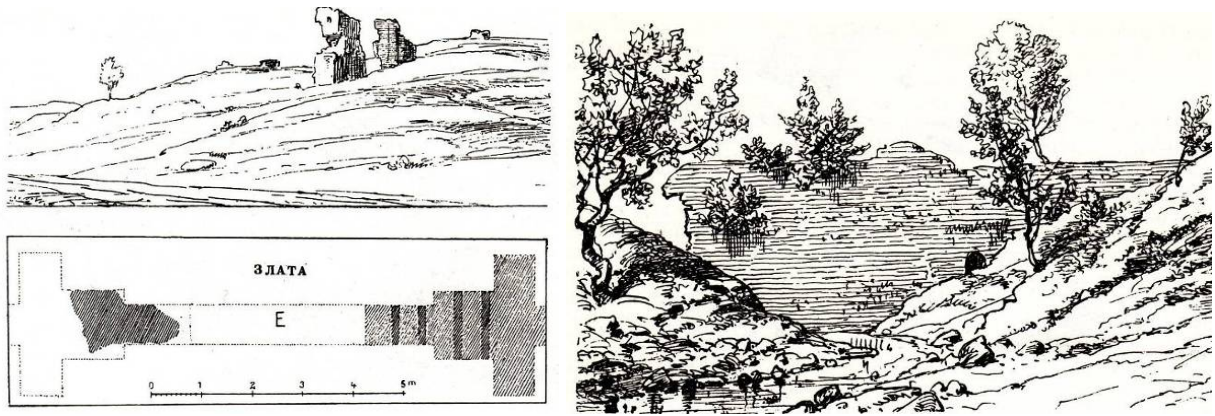
Почетком XX века Феликс Каниц (1829-1904), аустроугарски путописац и археолог, који је обилазио старине о Србији остављајући за собом драгоцену документацију, је био импресиониран величином „једног огромног каструма“. Према његовим цртежима каструм има облик неправилног четвороугла „који се протезао од северозапада ка југоистоку, са фронталним зидовима дугим 460, 400, 180 и 150 корака и , у просеку дебелим 2 метра.²¹⁷ Сем овог, Каниц уз описе остатака „јакe унутрашње тврђаве“, капије „до које је водио антички пут од Ad Fines-a (Kuršumlje)“ и бране, даје и цртеже истих. Каниц доста пажње посвећује овом локалитету и сматра да је Злата била важно чвориште римских путева.

Слика 156: План кастрела у Злати, цртеж Феликса Каница

²¹⁶ Милићевић М.: *Краљевина Србија*. Краљевска српска државна штампарија, Београд 1884, 352

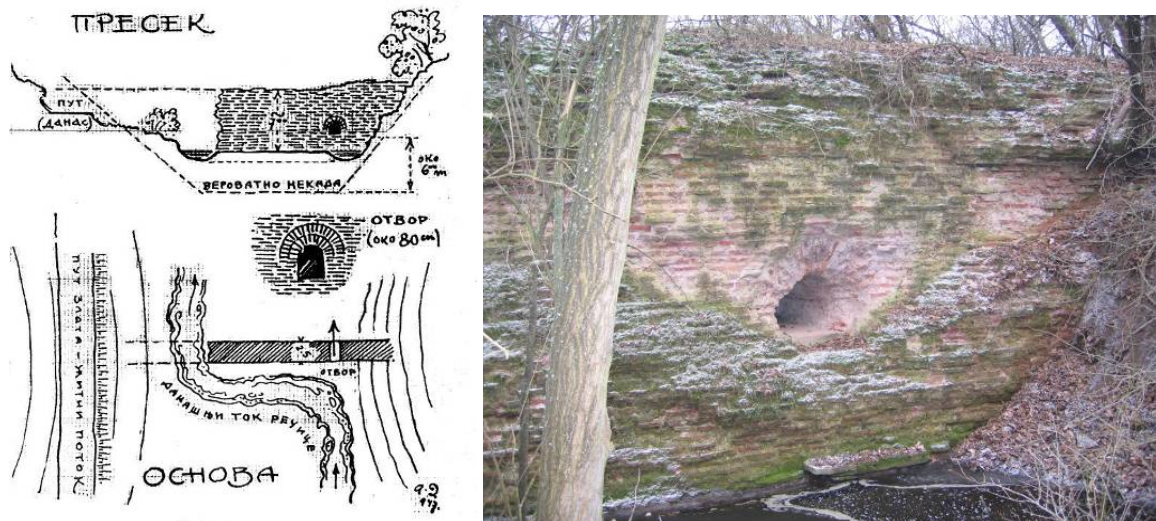
²¹⁷ Каниц Ф.: *Србија; земља и становништво од римског доба до краја XIX века*. Књига 2, Српска књижевна задруга, београд 1985., 328.,

Слика 157: Изглед и план капије кастела у Злати (лево) и зид од опеке код Злате (десно) , цртеж Феликса Каница

Од остатака у Злати се спомиње група великих блокова порушених зидова од опека римског (византијског) формата везаних малтером у дебљини опеке, брана на Златној реци, остаци зидова на косини изнад бране, као и остаци једног великог кружног зида крај Златне реке.

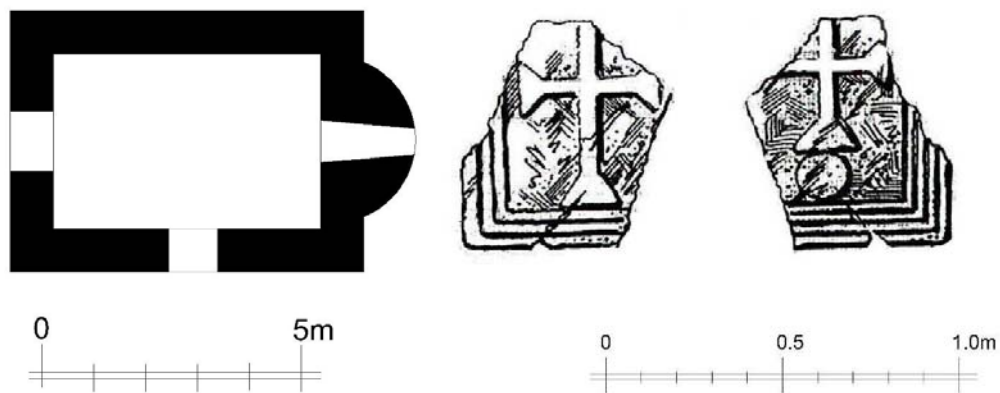
Сама брана је зидана опеком античког формата, у малтеру чија дебљина одговара дебљини опеке. Градња је изузетно квалитетна, чему у прилог говори и чињеница да је овај део локалитета у знатно бољем стању од осталих делова. На самој брани постоји отвор кроз који је протичала вода, и по претпоставци А. Дерока и С. Радојчића²¹⁸ давала енергију за покретање воденица, ваљавица, ковачница, самокова и других сличних радионица, или за дробљење и испирање руде којом је овај крај богат.

Слика 158: Лево:Брана код Злате

У близини Злате се налази црквица из каснијег периода испред које лежи један фрагмент мермерне парапетне плоче пренет са остатака цркве из византијског периода.

²¹⁸ Дероко А., Радојчић С.: *Византиске старине у Јабланици и Пустој Реци*. Старинар н. с. I, Београд 1950, 180.

Слика 159: Злата: лево – Основа цркве у Злати; десно - фрагмент мермерне парпетне плоче

Изградњом месног водовода, односно довођењем воде до цистерне, која је саграђена на самом локалитету седамдесетих година XX века, оштећен је део већег сакралног објекта. Базилика се налазила на највишем делу утврђења, са подовима украшеним мозаицима геометријског и фигуралног садржаја. У непосредној близини констатован је читав низ доста добро очуваних зидова, на основу којих се може претпоставити присуство насеља.

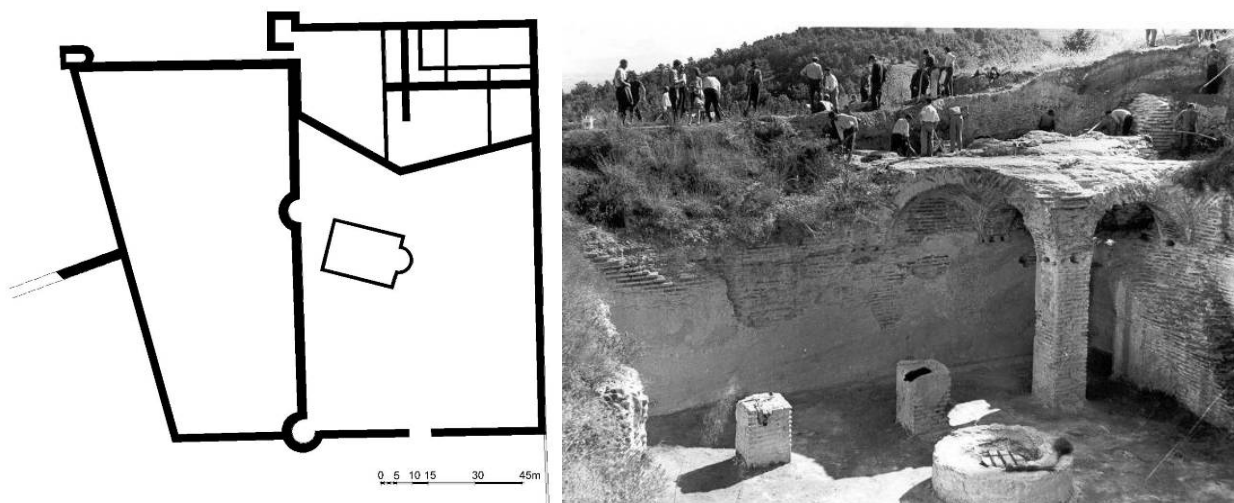
Слика 160: Мозаици у Злати, 1977. година.

Слика 161: Злата 2005. године

11.12 Локалитет Кулина-Балајнац

Локалитет Кулина-Балајнац налази се у општини Меровина, око 300 метара западно од села Градишта. На платоу доминантног узвишења које се према источној и северној страни стрмо спушта, док су југоисточна и западна падина знатно блаже, налазе се остаци византијског утврђења мањих димензија (120/75 метара) са подграђем на западној страни. На јужној страни, испред бедема са угаоним кулама, видљив је суви ров наспрам кога је вероватно био главни улаз. Археолошким радовима започетим 1969. године делимично су откривени остаци базилике у централном, и цистерна монументалних димензија (50/30 метара) у северном делу утврђења. Најзначајнији покретни налаз је бронзана глава византијске царице. Сматра се да представља или Еуфемiju, жену цара Јустина I, или Теодору, Јустинијанову жену. У сваком случају, припада двадесетим и тридесетим годинама VI века и део је скулптуре која је вероватно била постављена на форуму.

Слика 162: Градиште у Балајнцу (лево). Цистерна у Балајнцу (десно)

11.13 Глашиначко кале

Око 2 километра северозападно од Житорађе, на левој обали Топлице виде се остаци великог римско – византијског града. Из остатака који леже околу локалитета, закључује се да су зидине биле од локалног камена и византијских цигала. Град је био сазидан у виду полукруга чији је пресек окренут ка западу и има само један зид, који је стрмим падом стена ка Топлици природно заштићен, док се лук тог полукруга, који лежи на благом паду, састоји из двоструког реда зидина²¹⁹.

По Тихомиру Ђорђевићу²²⁰ зидине су на источној страни биле широке 2,05 метара, а на западној 1,59 метара. Спољни бедем је имао 11 полукружних кула, а унутрашњи 5. Унутар бедема се називу темељи неколико зграда. На највишем делу утврђења постоје остаци троапсидалне грађевине са доста пратећих просторија.

²¹⁹ Оршић А.: Белешке са путовања. Старинар, књига 10 и 11, Београд 1935-36, 171.

²²⁰ Ђорђевић Т.: Jahreshefte 1901

Слика 163: Глашиначко кале.

11.14 Остала рановизантијска налазишта²²¹:

Горњи Гајтан, Општина Медвеђа, локалитет Соколов Вис:

На високом стрмом брду Соколов Вис (1300 м.н.в.) констатовани су остаци једног утврђења. Пронађено је мноштво фрагментоване опеке и камена. Овакав положај је стратешки важан за делове Јабланице, Топлице и Косаонице, јер доминира над њима.

Газдаре, Општина Медвеђа локалитет Црквина:

Локалитет се налази на самом улазу у село Газдаре, са леве стране пута који води ка Лецу, на благом узвишењу усред ораница. Нема видљивих трагова зидина. Постоји једино податак о масивним зидовима од опеке и камена на које је наилажено приликом орања, затим о фрагментованој керамици и опекама. На основу фрагмената опеке закључено је да се ради о формату 50/50/5 центиметара.

Леце, Општина Медвеђа:

Из села Леце потиче рударска гвоздена алатка са урезаним натписом BENENATUS. Ради се о прилично распрострањеном личном имену из доба касне антике.

Горње Бријање, Општина Бојник, локалитет Кале или Гргец:

Овај локалитет је смештен југоисточно од Горњег Бријања у непосредној близини средњовековног локалитета Црквиште, на брду потпуно обраслом растињем. Са његове јужне стране је река Крушица која се у подножју брда улива у Пусту Реку. Констатовани су фрагменти опеке, стакла, као и велике оловне плоче. По конфигурацији терена је могуће уочити обимни зид већег утврђења.

*

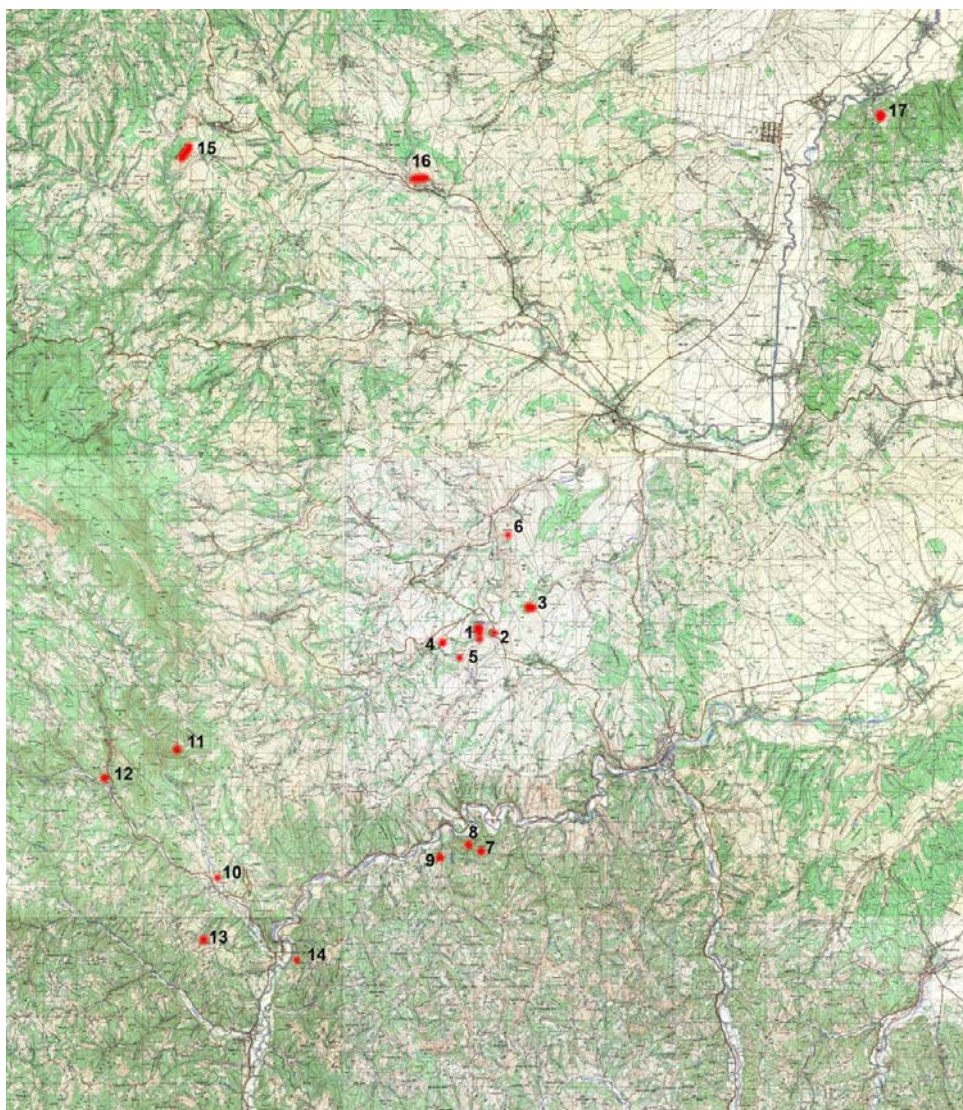
На основу до сада изнетих података се види да Царичин Град није стајао усамљен међу околним брдима и пољима. У његовој ближој и даљој околини постојао је велики број мањих утврђења, о чему говоре многобројни остаци. Сем самог Царичиног Града, Бреговина, Злата, Црква у Рујковцу, Базилика у Каљаји, Свињаричко градиште, Сакицолско градиште, утврђење са црквом Св. Илије, затим нешто даље Глашиначко Кале

²²¹ Попис мањих налазишта је преузет из Ерцеговић Павловић С., Костић Д.: *Археолошки споменици и налазишта лесковачког краја*. Археолошки институт Београд, Народни музеј Лесковац, 1988, стр. 39 - 48.

и локалитет Балајнац су налазишта која су саграђена у VI веку, у време Јустинијанове грађевинске делатности на овим просторима.

Сва набројана археолошка налазишта су далеко мања од Царичиног Града, што се поклапа са Прокопијевим списима о Iustiniana Prima: „...Поред тога, одабран је и за архиепископско седиште Илирика, пошто су остали градови изостајали за њим као првим градом по величини.“²²²

Посматрајући археолошке остатке у близини Царичиног Града, сасвим је могуће да је Таурисион о коме Прокопије пише управо утврђење са црквом Свети Илија, о коме је било речи, а које је у непосредној близини града.

Слика 164: Преглед рановизантијских локалитета у околини Царичиног Града: 1-Царичин Град; 2-утврђење са црквом Свети Илија; 3-локалитет Кулиште или Језеро; 4-базилика у Свињарици; 5-Свињаричко градиште; 6-Секицолско градиште; 7-Радиновац – Каљаја; 8-терме под Каљајом; 9-Рујковац, локалитет Бандер или Рид; 10-Газдаре; 11-Соколов камен; 12-Леце; 13-Пусто Шилово; 14-Негосавље; 15-Бреговина; 16-Злата; 17-Доње Бријање.

²²² De aedif. (IV 1, p. 104, 20-107,2), по Баришић Ф.: Историјски извори за историју народа Југославије I, Београд 1955, 53-56.

Нове			
Λαβέριον	Laberium	Άκρένζα	Acrenza
Κάστιμον	Castimum	Τεριάς	Terias
Ραβεστόν	Rabestum	Δροθλλος	Drullus
Καστέλλιον	Castellium	Βικτωρίας	Victoriae
Обновљене			
Κεσίανα	Cesiana	Σούρικον	Suricum
Τεζούλη	Tezule	Κούσινες	Cusines
Ουσιανά	Usiana	Τουττιανά	Tuttiana
Βεσίανα	Besiana	Βαλλεσιανά	Vallesiana
Μζσχάς	Mascas	Βήλλα	Bella
Λίστη	Liste	Κατρέλατες	Catrelates
Κελλιρκζνά	Celliriana	Κασύελλα	Casuella
Ζυσβάες	Zysbaes	Μανιάνα	Maniana
Γέν^ανα	Genzana	Πρ'.σκοούτερα	Priscopera
Πετρί^ην	Petrisen	Μιλετής	Miletas
Εύτυχιανά	Eutylichiana	Δαρδύπαρα	Dardapara
Μουλατώ	Mulato	Κέσουνα	Cesuna
Βελάς	Beias	Βερνιανά	Veriniana
Κάτταρος	Cattarus	Λύσβαρος	Lasbarus
Κατταρηκός	Cattaricus	Καστελλοβρέταρο	Castellobretara
Πέντζα	Pentza	Έδετζίω	Edetzio
Κατκφέτερος	Cattapheterus	Δίνιον	Dinium
Δάβανος	Dabanus	Κέχολα	Cecola
Κούβινος	Cubinus	Έμαστος	Emastus
Γέρματζα	Germatza	Καστελώνα	Castelona
Βικτωριανά	Victoriana	Καπόμαλβα	Capomalva
Άζετα	Azeta	Σέρετος	Seretus
Δουρβουλιανά	Durbuliana	ΠτωχεΓον	Ptochium
Κουινώ	Quino	Κατράσεμα	Catrasema
ΒέρΧ,αν«	Berzana	ΡοτοΟν	Rotum
Βεσαϊάνα	Bessaiana'	Κοβέγ-κιλες	Cobenciles
"Αρσα	Arsa	Μαρκελλιανά	Marcelliana
Βεσαϊάνα	Blezo	Πριμονιανά	Primonian
Λάβουτζα	Labutza	Παμίλιнос	Pamilinus
Κυίντου	Quinti	'Αρία	Aria"
Βερμέζιον	Vermezium		

Табела 4: Списак изнова подигнутих и обновљених градова у провинцији Дарданија по Прокопију

Писац наводи спискове новоподигнутих и обновљених кастела²²⁴ у покрајинама Царства, између осталог и у Дарданији. Иако списак садржи знатан број утврђења, велики део њих није идентификован. Такође, веома мали број локалитета је археолошки истраживан, тако да материјала за неку озбиљнију анализу урбаних структура, на жалост, нема. На територији византијске Дарданије од већих градова истраживани су, сем Царичиног Града, и Стоби, Скупи, и Улпиана. Нема довољно података за упоредну урбанистичку анализу, нарочито када се у обзир узме да су Стоби, Скупи, и Улпиана урбане агломерације грађене на старим темељима, а Царичин Град подигнут изнова. Могуће је урадити крајње поједностављену анализу сакралних објеката, тачније анализу црквених објеката који су на овим локалитетима делимично или у целини истраживани.

11.15.1 Стоби

Стоби (грч. Στοβόι) је један од најпознатијих античких археолошких локалитета у Македонији. Налази се на ушћу Црне реке у Вардар, 68 km од Скопља, на главном путу који од Дунава води до Егејског мора. Положај на раскршћу важних путева омогућио је да Стоби постане један од најзначајнијих римских градова у Македонији.

Био је седиште епископа и град из којег је Теодосије I 388. године донео закон против секташтва. 518. године према Прокопију Стоби је страдао од јаког земљотреса.

Почетак живота града се везује за откривене материјалне остатке архајског и класичног периода. С обзиром на мали обим проналазака и недостатак писаних извора није могуће извести било какве закључке о типу насеобине.

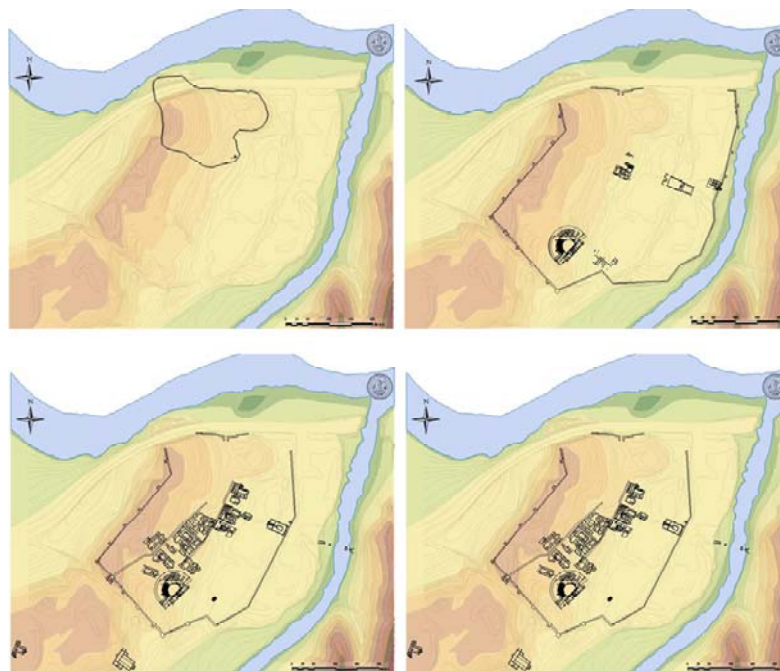
Од I - III века Стоби доживљава промене у урбанизацији, демографску експанзију и достиже највећу површину у историји свог постојања. У време Августа, град постаје *oppidum civium Romanorum*, а касније и *municipium*. Из римског периода су откривени и документовани: позориште, бедем, Porta Sacra или Porta Heraclea, водовод, синагога, Casa Romana, делови улица, делови цивилне базилике и зграде са луковима. Археолошки налази показују да је град настрадао у другој половини III века. Иако није искључена могућност земљотреса, уништавање се повезује са походом Херулита и Гота у 267-69. години када су настрадали многи градови на Балкану.

Након катастрофе град је обновљен у периоду од IV - VI веку, са прилично промена у урбанизму. Већина зграда које су данас видљиве на терену су грађене у овом временском периоду. Крајем IV или почетком V века са источне стране је изграђен нови бедем. Подигнут је западно од старог бедема и прелази преко неких старијих, раноримских грађевина из периода I – III века.

Остаци црквене архитектуре у Стоби, посебно базилика епископа Филипа са почетка V века, сведочи о томе да је град био веома важан верски центар у успостављању хришћанства.

447. године Стоби, као и седамдесет других градова на Балкану, бива разорен од стране Хуна. Досељавање Словена, Авара и других племена у VI веку ће довести до разарања градова широм Балканског полуострва. Истовремено се дешавају климатске промене које ће негативно утицати на пољопривреду и услове за живот. Из тих разлога, на крају VI века град је напуштен, а објекти су срушени у каснијем земљотресу.

²²⁴ De aedif. (IV 1, p. 104, 20-107,2), према: Баришић Ф.: Историјски извори за историју народа Југославије I, Београд 1955, 53-57. „У Дарданији беше стари град који се звао Ulpiana. Порушивши скоро читав бедем тога града... ..те изградивши у њему врло много других грађевина и подигавши га до дивног уређења какво је сада, назва га Iustiniana Secunda.“

Слика 167: Стоби: а) хеленистички период; б) I – III в.н.е.; в) IV- V в.н.е.; г) VI в.н.е.²²⁵.

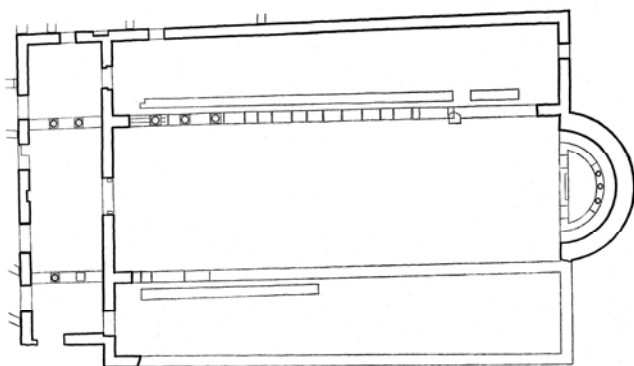
Слика 168: Мапа локалитета Стоби

²²⁵ <http://www.stobi.mk/lokalitet/i> посећено 03.07.2013.

Епископска базилика (2) је најзначајнији сакрални објекат у Стобима. Прва ископавања су вршена 1918. године, а затим и 1924 – 25, 1927, 1934, 1970 – 78, у току 80-их и 90-их. Базилика је живела кроз два велика периода. Први период се односи на Стару Епископску базилику изграђену у првој половини или средином IV века. Тробродна је у основи, при чему је средишњи брод колонадама стубова одвојен од бочних бродова. У другој половини IV века црква је проширена на исток, а обновљени су и северни и јужни зид. На поду је мозаик са геометријским мотивима.

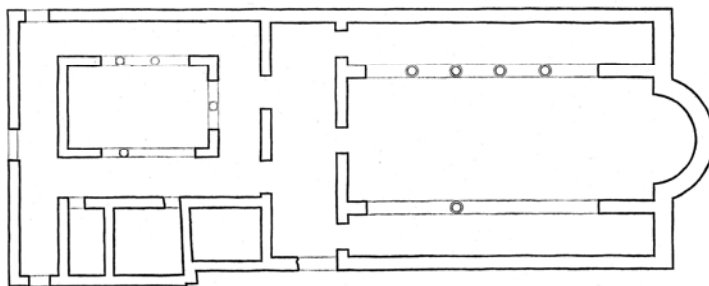
Други период у животу базилике започиње у првој половини V века, када је за време епископа Филипа подигнута нова Епископска базилика. Нови градитељи нису комплетно срушили стару базилику, већ су подигли високе темеље, изнад нивоа старе базилике чију су унутрашњост насули. Тако је нова базилика издигнута 4 метра изнад нивоа старе и доминира над околним простором. Са улице Via Sacra се долази на трем базилике, а отуда у нартекс који је са два пара стубова подељен у три брода. Под натрекса је украшен мозаицима са геометријским и животињским мотивима. Нартекс је повезан са наосом и бочним просторијама на северној и јужној страни. Одатле се степеништем стиже до крстионице. Централни брод је стубовима одвојен од бочних бродова. Стубови леже на стилобату од камена са седишта позоришта. Под у централном броду је био украшен мозаиком у комбинацији са мермерним плочама и сивим шкриљцем. У источној половини се налази проповедаоница и ограђен олтарски простор. Јужни брод је био обнављан. Јужни зид овог брода је удвојен.

Крстионица је постављена јужно од базилике и постављена је тако да је њен северни зид „залепљен“ на обновљени зид јужног брода. Тетраконхалне је основе смештене у квадрат. Била је покривена куполом. На средини крстионице је писцина са степеништем на две стране. Писцина је била наткривена балдахином на мермерним стубовима. Под крстионице је био украшен мозаиком, а зидови фрескама. Базилика је постајала до око 570. године.

Слика 169: Основа и фотографије Епископске базилике

Базилика „синагога“ (15) се налази јужно од Цивилне базилике. Истраживана је 1931. и 1970-74. године. На западном делу базилике се налази атријум у форми перистила у који се улази са улице Via Principalis Inferior. Источно од атријума је нартекс, а јужно су друге просторије које комуницирају са палатом јужно од базилике. Наос базилике је тробродан. Бродови су међусобно одвојени са два реда од по четири стуба. Апсида је и споља и изнутра полукружна. Датира се у крај IV или почетак V века. Име је добила по остацима две старије синагоге константоване испод пода базилике.

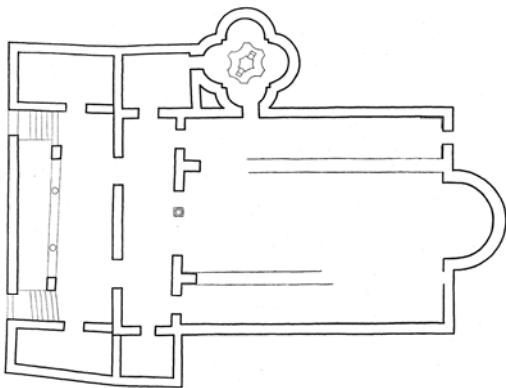

Слика 170: Основа и фотографије «Синагоге»

Северна Базилика (18) је откривена 1937. године, а ископавања су вршена и 1955. године. Име је добила по свом северном положају у граду.

Базилика је тробродна са отвореним простором на западној страни у који се улази преко степеништа са улице *Via Principalis Inferior*. Под овог простора је поплочан пешчаром, а посебно је интересантан мали базен ограђен мермерним плочама над којим се издиже троделна ниша. Из отвореног простора се улази у нартекс, а затим у тробродни наос са споља и изнутра полукружном апсидом на истоку. Подела на бродове извршена је колонадама стубова на стилобату од мермерних седишта из позоришта.

На северној страни цркве је крстионица са шестоугаоном писцином. У крстионицу се долази преко мале квадратне просторије са мозаичним подом. Ова просторија је опредељена као катихуменион и комуницира са нартексом базилике. Црква је изграђена на крају V или почетком VI века.

Слика 171: Основа и фотографије Северне базилике

Базилика *Extra muros* (23): Налази се око 120 метара јужно од градских беома. Откривена је 1992., Године и истраживана до 2001. године. По величини је друга у Стоби.

Тробродна је, са нартексом са западне стране. Бродови су били одвојени колонадама, а неки од стубова и капитела припадају старијој фази градње. Под централног брода је покривен мозаицима. На јужној страни се налазе три просторије од којих је централна крстионица са кружном писцином. Црква је у предграђу Стобија са краја V односно средине VI века.

Слика 172: Фотографије базилике *Extra muros*

Гробљанска базилика (24) се налази око 250 метара југозападно од Porta Heraclea, на самој западној некрополи. Откривена је 1917. године, а истраживана је 1924, 1936. и 1982. године. Тробродна је. На западној страни је нартекс на који су надовезане друге просторије. Под централног брода је под мозаиком који је датиран у прву половину V века.

У цркви и око ње је откривено 50ак гробница. Неке од њих су засведене опеком, неке су покривене плочама од пешчара. У јужном делу је смештена пространа гробница са крстастим сводом у коју се силазило степеништем.

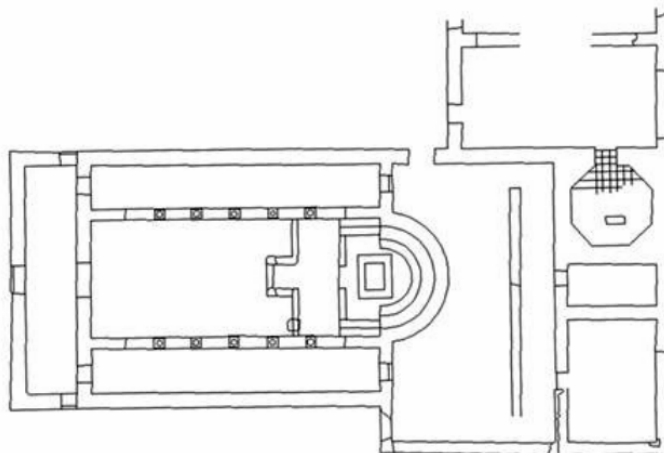
Слика 173: Основа и фотографије Гробљанске базилике

Базилика у Паликури (25) се налази 2 километра југозападно од Стоби, преко пута села Паликура. Откривена је 1916. године. Ископавања су вршена 1954, 1970 и 1981. године.

Тробродна је. Бродови су међу собом одвојени колонадама од по пет стубова који потичу са старијих грађевина. На западној страни је нартекс. Средњи брод на истоку има споља и изнутра полукружну апсиду. Источно од базилике су откривене четири међусобно

повезане просторије, од којих је једна осмоугаона. О њеној намени су мишљења истраживача подељена: једно сматрају да је реч о мартријуму а други о крстионици.

Датирање објекта је још увек спорно, али се све тезе крећу од краја V до средине VI века.

Слика 174: Основа базилике у Паликури

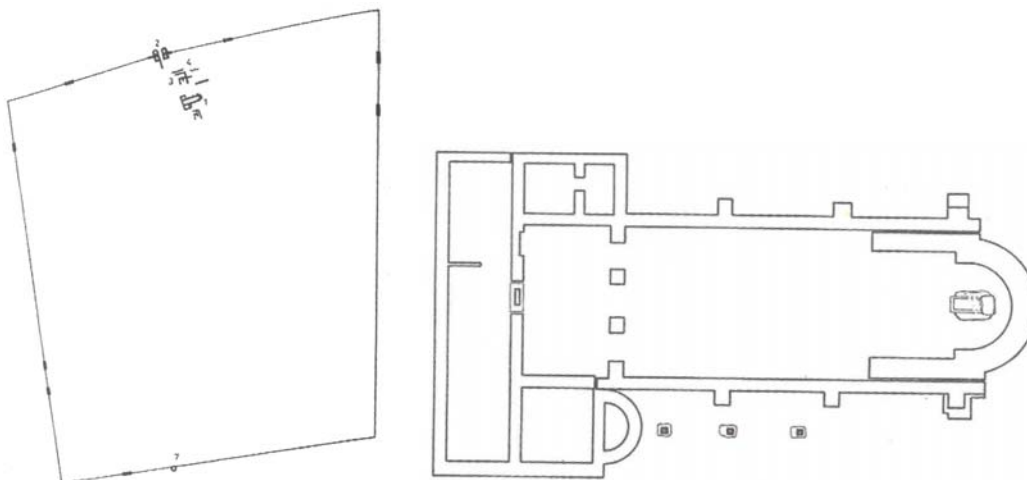
Скоро све споменуте базилике у Стобима, сем „Синагоге“, припадају хеленистичком типу базилике, и по својим карактеристикама су најближе базилици испод Акропоља на Царичином граду. „Синагога“ има атријум и у основи донекле подсећа на Епископску базилику на Акропољу Царичиног Града. Овде је присутан и изванредан број грађевина централног плана – крстионица, које геометријски немају велику сличност са крстионицом на Акропољу Царичиног Града. Неке од њих су директно везане уз црквене објекте (крстионица и Епископска базилика имају заједнички зид, затим северна базилика такође има органску везу са крстионицом), док су друге одвојене, као што је то случај и на Царичином Граду.

11.15.2 Улпијана

Улпијана се налази на Косову и Метохији, у близини манастира Грачанице, недалеко од Приштине. Претпоставља се да је град подигнут на месту старог насеља у средишњем делу области богате рудама. У почетку мање рударско насеље временом прераста у право градско насеље са свим одликама римског града. У време цара Трајана, од када се и назива Улпијана, град стиче статус муниципијума и политички, економски и културни центар једне шире територије у унутрашњем делу Горње Мезије, а касније и провинције Дарданије²²⁶. Крајем III и почетком IV века град постаје епископско седиште и јак црквени центар. Од друге половине V века Улпијана бива разарана под најездом варварских племена. Разарање се најчешће везује за готска племена и 471. годину. Након тога град доживљава делимичну обнову, али права обнова се дешава за време владавине цара Јустинијана, у првој половини VI века, када је, по свему судећи, уз саме градске бедеме са источне стране подигнут и велики војни логор – кастрем. Тако обновљен град добија име *Iustiniana Secunda*. Пред сам крај VI и почетком VII века град бива освојен и разрушен.

²²⁶ Фидановски С.: *Античко наслеђе Косова и Метохије*. Зборник радова – Археологија Косова и Метохије, Музеј у Приштини; Центар за очување наслеђа Косова и Метохије – *Mnemosyne*, Београд 2007., стр. 101

Град није у потпуности археолошки истражен. Бедеми римског града су били неправилне четвороугаоне основе. Северно и западно од града налазиле су се некрополе, а североисточно каструм квадратне основе. Археолошким ископавањима откривени су остаци једнобродне базилике са криптом, две терме, делови мозаичног пода једне грађевине, градска капија са кулама и почетак главне улице. На северној некрополи откривене су зидане гробнице, мермерни саркофаг и остаци подног мозаика са донаторским натписом.

Слика 175: Ситуациони план Улпиане (лево) и црква у Улпијани (десно)

Ранохришћанска црква је једнобродна грађевина са пастофоријама на западној страни. Црква нема атријум већ са западне стране наткривени трем, односно нартекс у ширини наоса и пастофорија. Сличан положај нартекса има Базилика испод Акропоља на Царичином Граду, с тим што је она тробродна. Сличност је и у каменим свештеничким седиштима уз апсиду. Посматрајући геометрију основе рановизантијска црква у Улпијани је по типу најближа цркви у Рујковцу, са том разликом што црква у Рујковцу има споља тространу, а црква у Улпијани споља полукружну апсиду. Чак постоји и сличност масивних пиластара са спољне стране цркве.

Сем ове једнобродне цркве делимично је откопан и баптистеријум са осам конхи, коме по форми није сличан баптистеријум Царичиног Града, који је споља квадратне а изнутра тетраконхалне основе.

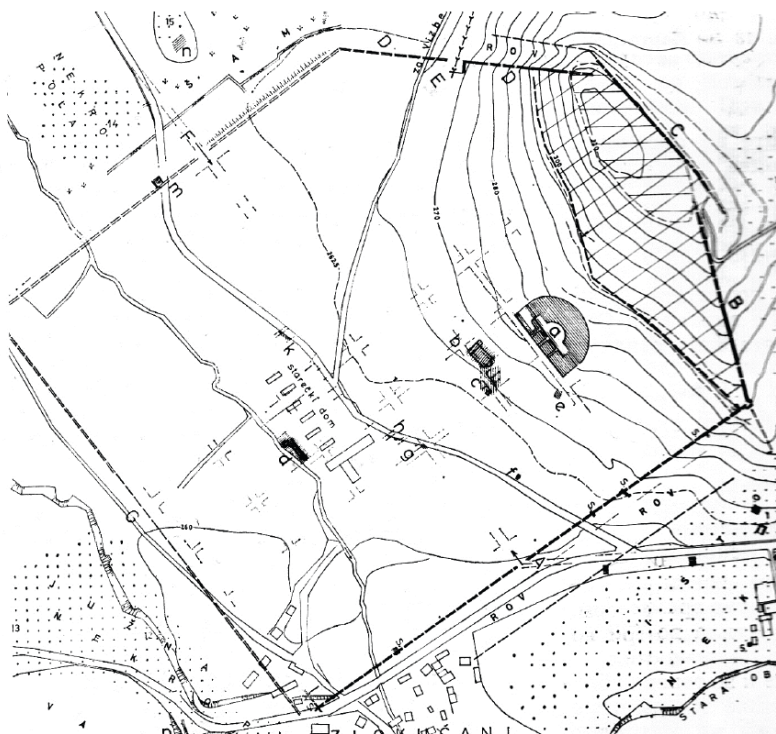
Слика 176: Октаконхални баптистеријум у Улпијани (лево) и црква у Улпијани (десно)

11.15.3 Скупи:

Skupi је име археолошког налазишта у подножју Зајчевог Рида код села Злокућани, 5 километара од центра Скопља у Македонији. То је била римска колонија основана за време цара Домицијана (81.-96. н.е.). 518. године земљотрес је потпуно уништио град.

Обимни зидови су у облику четвороугла, димензија око 738/590 метара. Има површину од 43 хектара. Град је конципиран ортогонално. Улице поплочане масивним каменим плочама су ортогоналне и паралелне бедемима (ЈЗ/СИ/СЗ/ЈИ). Тротоари су наткривени и са портицима. Град има развијен систем за довод воде као и сложену канализациону мрежу. Током свог историјског развоја град је сачувао свој основни урбанистички план, са истом орјентацијом комплекса зграда и другим структурама, упркос чињеници да су димензије и намена од градског ткива мењане кроз различите епохе. На подручју средишњег дела пронађен је сплет грађевина које сведоче о постојању најмање трију фаза о животу овог подручја у римско доба.

У погледу урбане структуре најизраженији су остаци античког периода (крај III. и IV. века)²²⁷

Слика 177: Ситуација локалитета Скупи

Истражене грађевине у северном делу Скупија, на падинама Зајчевог Рида, налазе се на доминантној позицији изнад античког града. Овде су пронађени: античко позориште, палата, део грађевине означене као Објекат I и Базилека II, затим правац античке улице према западу од нартекса и затим према југу у правцу града.

Базилека II смештена је испод позоришта, југозападно од њега. Тробродног је облика, с нартексом на западу и полукружном апсидом на истоку. Северно од нартекса и на

²²⁷ *ARCHAEOLOGICAL sites* / (editor Pasko Kuzman ; translation Rajna Koška ; photos Miše Tutkovski). - Skopje : Cultural heritage protection office, 2009. – 93 str. Lenče Jovanova: *Skupi* (str 20-23)

нешто вишој коти налази се пастофорија, док је јужна уништена услед јаких оштећења дуж читаве јужне стране. Такође, откривен је само део крстионице смештене југо-источно од јужног брода: сачуван је само источни апсидални зид, док су остали делови уништени, или пак нису никад били изграђени. Бродови базилике били су подељени с два низа стубова, а између њих у горњем делу постојале су двоструке нише украшене фрескама. Нартекс се протеже читавом ширином базилике. Двоја улазна врата налазила су се на северној и западној страни нартекса. Главни улаз се налазио на средини западног зида, који је у великој мери оштећен.

Што се тиче подова, може се рећи да је подна облога средишњег и северног брода врло добро сачувана, а грађена је од црвенкастог малтера у танком слоју, док се подлога састоји од мањих и већих облутака и уломака опека. Овако сачувана подна облога представљала је подлогу за постављање мозаика. Подови у нартексу и северној пастофорији покривени су опекама. Базилика се временски може сместити у раздобље од краја V до почетка VI века²²⁸.

Степен истражености локалитета на територији Дарданије, са изузетком Стобија, који лежи на старијим урбаним структурама, не дозвољава било какву озбиљнију упоредну урбанистичку анализу.

На основу напред наведених описа и цртежа црквених објеката, претходно дата типологија која се односи на Царичин Град се може, уз мале корекције, применити и на остале црквене објекте Дарданије. Неки од објеката су грађени на темељима ранијих грађевина, па им се обликом делимично прилагођавају. Затим, сваки објекат је прилагођен условима на терену и доступном материјалу. И овде, као и у Царичином Граду постоји велико шаренило типова објеката, с тим да их је *Iustiniana Prima*, као архиепископско седиште имала знатно разноврснијих и у већем броју.

228 Kovačević D.: *Antički Skupi. Rezultati novih arheoloških istraživanja*. Izložba: Zbirka srednjovjekovne umjetnosti (Franjevački samostan) Pula, 20. VII.—20. IX. 1989. Organizacija izložbe: Arheološki muzej Istre, Pula i Muzej na grad Skopje, Skopje. Pula 1989. str. 3 i 4.

12 Закључна разматрања

12.1 Урбана структура

Не постоји довољно истражених локалитета који би помогли да се у потпуности осветли и одреди развој насеља током раног срењег века. Много је непознаница: хигијенски услови у граду, грађевинско законодавство, саобраћај... За период византије важи слична прича: византијски урбанизам је још увек недовољно познат. Донекле, или у већој мери су истражени велики градови: Цариград, Солун, Сердика, али чак и у њиховом случају постоје неслагања око реконструкција предложених на основу истраживања. Ипак, нема синтетизоване студије о урбанизму у Византији. Од региона до региона, од града до града су веома различити узроци доводили до различитих шема улица и других јавних простора. Недовољно су разјашњени процеси трансформације античког урбанизма у средњовековне облике, принципи преласка са строго законски регулисане и одређене урбане структуре ка градовима са садржајем збијеним међу градским зидинама на први поглед без много смисла.

Највећа вредност локалитета Царичин Град, и поред свих споменутих, лежи управо у његовој урбаној структури. Царичин Град је један од ретких примера града који је настао, живео и нестао у византијском периоду (са изузетком Злате и Бреговине у непосредној околини које на жалост нису у довољној мери истражене да би се могла сагледати њихова урбана структура). На Царичином Граду нема археолошких слојева из каснијих епоха. Након пожара у коме је град страдао исти се не обнавља. Постоје местимичне словенске доградње, преградње, адаптације и пренамене објеката које не утичу битно на општу слику града коју данас имамо, а ни у ком случају не утичу на урбане параметре.

Очувани су, дакле, темељи једног од ретких градова који није подигнут на месту неког ранијег насеља и на чијим рушевинама живот није настављен. Очуван је чист план рановизантијског града у коме се на крају античке епохе може сагледати симбиоза наслеђених тековина грчког и римског урбанизма²²⁹

12.1.1 Симбиоза наслеђених тековина грчког и римског урбанизма

Још од IV века п.н.е. грчки филозофи су расправљали са филозофског и медицинског гледишта проблеме организације насеља и живота у њему. Генерално узевши, карактеристике урбанизма класичног грчког периода су: зонирање града у функционалном смислу, правилност и типизација урбаних елемената и јавних (а делимично и стамбених) грађевина. Градска територија се дели на зону светилишта, зону културног центра и зону становања²³⁰. Примењује се хиподамов систем грађења са типским облицима и димензијама блокова и правоугаоном мрежом улица. Хеленистички период одликује примена хиподамовог система приликом изградње нових или реконструкције постојећих градова, уз утицај културе освојених области на Грчку. У хеленистичком периоду долази до изградње великог броја градова па се конкретна решења могу видети и на лицу места.

У смислу положаја на терену и опште просторне композиције, у грчкој можемо разликовати три врсте градова: прво, градове подигнуте на изразитим узвишењима, који за одбрану користе природне могућности одбране које пружа локација. Другу групу чине

²²⁹ Петровић Н.: *Урбанистички план Царичиног Града*. Лесковачки зборник VIII, Лесковац 1968, 39.

²³⁰ Василевска Љ.: *Развој урбаних форми кроз историју од првих градова до почетка XX века*, Грађевинско-архитектонски факултет Нуш, Ниш 2011. стр.33.

равничарски градови (Пестум, Олинт...) Трећу групу чине градови настали комбинацијом ових услова.

Урбана култура и изградња у римском периоду се директно надовезује на урбанистичко наслеђе Етрураца. Етрурци су, као врсни градитељи, имали врло развијену праксу и теорију оснивања града, читава једну урбанистичку доктрину коју су Римљани преузели и даље развијали. Многи римски градови, укључујући и сам Рим, били су основани према начелима које римски аутори називају „*Etrusco ritu*“. По Цицерону, трећи део „Светих књига“ Етрураца „*Libri rituales*“ је садржао одредбе и правила за оснивање градова. Дакле, имали су развијену свест о планирању градова коју су Римљани само надограђивали.

Археолошких остатака етрурских градова има веома мало, тако да не постоји довољно података за проверу спровођења писаних начела у дело. Са друге стране, текстови који постоје из римског периода, а односе се на етрурско наслеђе су добрим делом одраз римске праксе и примене етрурског урбанистичког искуства у битно другачијим условима. За разлику од етрурског, урбанизам римске епохе је познат по веома малом броју писаних докумената, али великом броју материјалних остатака.

Римски град је најчешће правоугаони, као и етрурски, одређен главним осамом *decumanusom*, постављеним у правцу исток-запад и *cardom*, правца север-југ. Ипак, мало је сачуваних примера где је ова орјентација тако стриктно поштована. Римски урбанизам није познавао зонирање града у данашњем смислу планске и функционалне намене појединих делова градског простора. Чак и у поређењу са грчким и хеленистичким градом може се уочити да римски град има мање изражену зонску слојевитост: у његовом плану сакрални и профани, официјелни и цивилни, јавни и приватни садржаји се преплићу и чине сложенији структурални састав²³¹.

Оснивање Новог Рима – Константинополиса представља једно од највећих остварења у историји градоградитељства. Врло је вероватно да је Константинопољ имао свој план и водич града по узору на „*forma urbis Romae*“, који је уклесан у камене плоче. Сачувани су извештаји из V века који помињу описе града упоредо са „*Notitia Regionum Romae*“ из IV века.²³² Константинопољ који је касније постао центар рановизантијске архитектуре је основан као „Нови Рим“, по угледу на стари²³³, што говори у прилог директног утицаја римске архитектуре и урбанизма (у којој се огледа етрурска традиција са једне стране, и култура освојених градова са друге) на урбанизам византијског периода

Добар део римских градова је подизана на равном терену. У византијско доба већ почиње „издизање“ градова на терене који су мање приступачни због напредовања ратних машина, и уопште технике ратовања. У овом периоду, због услова на терену, бедеми све мање могу да буду међусобно паралелни, или да чине неправилан правоугаони облик, већ прате изохипсе терена како би се рад потребан за њихово подизање свео на најмању меру. Ипак, и поред неправилне основе још увек се поштују правци главних улица, *cardo* и *decumanus*, који се секу у средишту урбане агломерације.

Након овог крајње сумарно приказаног развоја града кроз историјске епохе може се потражити место Царичиног Града и удео наслеђених елемената грчке и римске културе. Град је подигнут на узвишењу које се положајем истиче у односу на околни терен. С обзиром да је највероватније грађен у периоду 530.-535. године, време пуно немира у Царству (нарочито је немирна била 532. година када је побуном Ника Јустинијан умало

²³¹ Milić B.: *Razvoj grada kroz soljeća, prapovijest-antika*, Školska knjiga Zagreb, 1990, 184, 196.

²³² Dobrović N.: *Urbanizam kroz vekove II, Stari vek*, Naučna knjiga Beograd, 1951, 35.

²³³ Janin R.: *Constantinople byzantine*, Paris 1950, 30.

збачен са власти) не чуди што не постоји кохерентност у градитељском поступку. Акропољ, као најистакнутији, како верски тако и управни део, је опасан сопственим бедемом. Бедем постоји и око Средњег града на који се надовезује Доњи, такође бедемом опасан део града. Са војног становишта посматрано, Царичин Град има јако добар фортификациони систем. Фортификациони систем, сем дебелих бедема садржи неколико различитих топова кула. На бедему Акропоља постоје полукружне, тачније потковичасте, и четвороугаоне куле, јужна капија Средњег града је фланкирана двома петоугаоним кулама, док су југозападна, а највероватније и југоисточна угаона кула Средњег града полигоналне, тачније споља осмостране а изнутра кружне. Дуж бедема како Средњег тако и доњег града су присутне четвороугаоне куле, смештене уз спољну страну зида.

У погледу положаја на терену град припада трећем типу хеленистичког града са комбиновавањем теренских услова код одбране, при чему је један његов део на заравњеном терену (о чему је било речи). На узвишењу је Акропољ, а у на њега се надовезују нижи утврђени делови града. Сличан распоред бедема и начин ограничавања површина које ограничавају одликују градове у унутрашњости Пелопонеза, у средњем делу Грчке и Малој Азији²³⁴.

Бедеми града су грађени из практичних разлога, са одбрамбеном функцијом и прате конфигурацију терена. Овакав случај имамо још код грчких градова чији бедеми, чак и у случају градова решених по Хиподамосовом систему градње (Милета, Олинта и сл.), нису зависни од унутрашњих насељених површина. Главни урбанистички елемент је, дакле било унутрашње језгро града од чијег је облика зависио облик оквирне конструкције. Овакав случај је присутан и на Царичином Граду, што је ближе грчком граду (који у почетку и није био опасан бедемима, већ се бедем појавио касније услед политичке слике и потребе за одбраном) него етрурском, где се бедемима поклања велика пажња и град се развија од периферије ка центру. Са друге стране, посматрајући хронологију градње на Царичином Граду, бедеми су били конструкције које су изведене, или пак трасиране на почетку, а опет њихов облик је подређен конфигурацији терена и структури града, а не обратно.

Што се организације унутрашњег простора тиче, видљиво је мешање грчких и римских утицаја. У основи римског града доминира инсула, архитектонска јединица, и видљиво је мешање приватних и јавних функција. Код грчких градова постоје зоне са груписанум извесним функцијама. У грчком граду инсула није објекат, већ модулarna јединица у урбанистичком смислу²³⁵.

Уколико Царичин Град покушамо да сагледамо са овог становишта, због непотпуне истражености, добијамо следећу могућу слику: урбано ткиво Акропоља подељено је улицом на две урбане инсуле, северну која садржи само један објекат – епископску палату, и јужну са комплексом епископске базилике са крстионицом и консигнаторијумом. Сем овога, присутне су касније доградње и „лепљење“ објеката уз бедеме Акропоља (кућа са питосима...), али је евидентно да ови објекти не припадају изворној урбаној шеми града па неће бити разматрани.

Средњи град је нешто сложенији за разматрање, управо због недовољне археолошке истражености. Урбано ткиво средњег града је подељено на четири дела двома главним улицама. Због непланиране доградње бедема Акропоља, који је у знатној мери нарушио првобитно замишљен урбани концепт, дошло је до прилагођавања новонасталим условима.

²³⁴ R. Martin: *L'urbanisme dans la Grèce antique*, Paris 1956., 36. Цитирано према: Петровић Н.: *Урбанистички план Царичиног Града*. Лесковачки зборник VIII, Лесковац 1968, 39

²³⁵ Петровић Н.: *Урбанистички план Царичиног Града*. Лесковачки зборник VIII, Лесковац 1968, 41

Већ је опште прихваћено тумачење²³⁶ о две фазе изградње принципије у југозападном сектору Средњег града (*postica dextrata*). Услед прилагођавања новој урбаној шеми објекат је претрпео знатне измене. Северно од њега је *villa urbana*, која се користи за становање. Ова два објекта, иако физички одвојена функционално чине целину. Између овог комплекса и базилике испод акропоља треба очекивати ангипортус, којим би био омогућен приступ вили. Тиме је дефинисана једна урбана инсула која се на југу простире до јужног бедема Средњег града, на истоку до јужне улице Средњег града а на западу до западног бедема Средњег града.

Јасно дефинисана инсула је, такође у делу *postica dextrata*, јужно од западне улице Средњег града и западно од јужне улице Средњег града, са запада ограничена бедемом Акропоља, а са југа ангипортусом који је регистрован током ископавања. Садржи кућу са аркадама и мање доградње уз јужни портик западне улице Средњег града.

Простор испод бедема Акропоља, а између претходно споменуте две урбане инсуле највероватније чини једну урбану инсулу, али због недовољне истражености овог простора није могуће прецизније говорити о томе. Као логично решење се намеће и постојање ангипортуса управног на јужну улицу Средњег града, негде у правцу југоисточне куле Акропоља који би овде прекинуо низ занатских радионица и омогућио пролаз.

У југоисточном сектору Средњег града (*antica dextrata*) истражен је само објекат југоисточно од кружног трга (вероватно занатске радионице са стамбеним просторијама на спрату) и крстобразна црква негде на половини јужне улице Средњег града. Откопавање остатка простора није вршено, па није могућа рашчланити га прецизно на урбане инсуле. За очекивати је да се објекат југоисточно од кружног трга наставља низ јужну улицу Средњег града, и да негде између њега и крстобразне цркве постоји ангипортус. У том случају крстобразна црква са ангипортусима северно и јужно од ње чини једну урбану инсулу, док у простору до јужног бедема Средњег града сигурно постоји још неки објекат за сада непознате намене. Када овако поставимо ствари, у делу *antica dextrata* постоје три урбане инсуле приближно једнаких површина.

Североисточни део Средњег града, *antica sinistrata*, садржи два истражена објекта: базилику са криптом и објекат североисточно од кружног трга. На терену је уочљиво постојање ангипортуса којим се са источне стране прилази пастофорији базилике са криптом која је везна уз објекат североисточно од кружног трга. С обзиром на ову везу, овај простор се може посматрати као једна урбана инсула, односно као две инсуле.

Простор северозападно од кружног трга је мало археолошки истражен. Врше се ископавања у сектору северно од бедема Акропоља где су констатовани објекти слабијег квалитета градње, стамбено- занатског карактера. Вероватно је да је овај део, као и у Доњем граду чинио једну урбану инсулу. Могуће је да је било улица у овом делу, али без даљих археолошких радова то остаје непознаница.

Доњи град такође није потпуно археолошки истражен, али ипак има довољно елемената за делимичну урбану анализу. Главном, подужном улицом која спаја јужну капију Средњег града са јужном капијом Доњег града укупна површина овог дела града је уздужно подељена. У источном делу (*antica*) источна улица Доњег града, северни део Јужне улице Доњег града, источни део јужног бедема Средњег града и северни део источног бедема Доњег града чине једну урбану инсулу. У њој је Двојна црква (која изворно можда и није била верског карактера?) централни објекат. Када се одузме слободни простор који је

²³⁶ Васић Ч.: Релативни хронолошки односи између објеката на Акропољу Царичиног Града. Саопштења број XIX, Београд 1987, 127 – 138.

морао бити остављен уз бедеме остаје извесна површина на којој су могли бити смештени верски или објекти друге намене.

Јужно од источне улице у делу Доњег града, у његовој источној половини (*antica dextrata*) је базилика са трансептом и неколико објеката касније фазе. Јужна улица Доњег града на овом потезу има пад ка југу. На потезу од јужне капије Доњег града пад јужне улице је ка северу. У простору јужно од базилике са трансептом треба очекивати најнижу тачку улице и сабирног канала за одвод воде који се пружа испод ње, и ка истоку нови канал који би ову воду одвео ван бедема. Дакле, јужно од базилике са трансептом треба очекивати споредну улицу – ангипортус под којом би клоака била постављена и којом би се уједно стизало до потерне капије и степеништа којима се пењало на шетну стазу. Чини се да је ова урбана инсула садржала само један објекат, управо споменути базилику.

Јужно од ове урбане инсуле, у још археолошки неистраженом простору константована је још једна базилика²³⁷. Питање је да ли је наредна урбана инсула била верско-стамбеног карактера и простирала се све до јужног бедема Доњег града, или је између (претпостављене) улице јужно од базилике са трансептом и јужног бедема Доњег града постојао још један ангипортус који је простор делио на два дела. Оба решења се чине као могућа и без накнадних археолошких радова је немогуће утврдити право стање ствари.

Западни уздужни сектор Доњег града (*postica*) је самим постојањем цистерне која је била делимично укопана рашчлањен на (најмање) три целине. Западни део цистерне је интегрално везан за западни бедем Доњег града, док је тик уз источни део цистерне пролазила јужна улица Доњег града. Дакле, цистерна чини једну урбану инсулу. Са простором који је било неопходно оставити северно (и јужно) од ње потпуно је дефинисана и урбана целина у северизападном делу Доњег града. Терме чија је употреба у каснијој фази била ограничена на станаре принципијума, уз постојање потерне капије којом се комуницирало са подграђем, чине ову урбану целину.

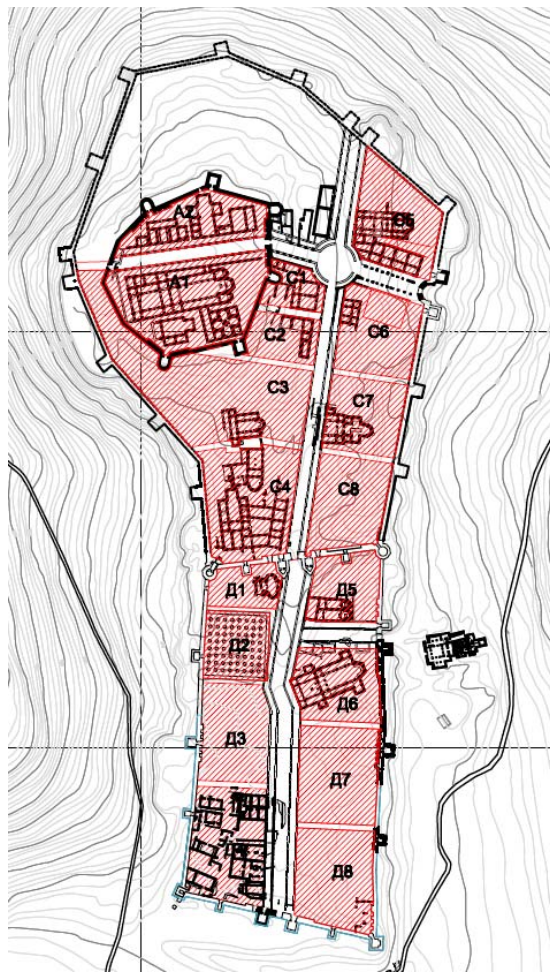
Јужно од цистерне је велики простор изграђен објектима веома лошег квалитета и у смислу примењеног материјала и у смислу занатског умећа. Грађени од камена лошијег квалитета, везаног блатним лепом, ови објекти су хронолошки свакако млађи и изграђени су тек након што је интерес за изградњу града драстични опао. Простор са овим објектима ограничен са севера цистерном, са запада јужним делом западног бедема Доњег града, са југа западним делом јужног бедема Доњег града, а са истока јужном улицом Доњег града чине стамбену (стамбено-занатску) инсулу. Овде такође треба очекивати ангипортус који ће овај простор поделити на две инсуле: јужну, занатско-стамбене намене и северну, за сада непознате намене.

Величина урбаних инсула је условљена карактером објеката и положајем на терену. На Акропољу су две силом прилика настале инсуле стешњене у бедем Акропоља Средњи град, због промена у градњи трпи велике измене и највећа одступања од првобитног урбаног плана. У делу југоисточно од кружног трга инсуле су прилично уједначених површина и њихов распоред донекле подсећа на античку шему градова. У делу југозападно од Акропоља је ситуација компликованија. Изградњом бедема Акропоља, и уз неопходни простор око бедема у коме градња није била дозвољена велика површина остаје неискоришћена. Западни део бедема Акропоља се нашао веома близу западном бедуму Средњег града па је овај простор остао архитектонски неискоришћен. Јужно од бедема Акропоља простор је доста стрм, па и ту није било погодно градити веће објекте. У Доњем

²³⁷ Дероко А., Радојчић С.: *Откопавање Царичина Града 1947. године*. Старице н. с. I, Београд 1950, 119 – 142

граду је површина инсула знатно уједначенија, нарочито у његовом источном делу, што свакако дозвољава раван терен.

Анализом профане архитектуре, са друге стране, наилазимо на објекте већих димензија који представљају инсуле специфичне за римске градове. „*Инсулама су се првобитно називала градилишта са свих страна омеђена улицама. Касније, од II века п.н.е. ...инсулама се називају само скупне стамбене зграде изграђене до замашне висине у виду великих стамбених блокова.*“²³⁸ на пример, објекат североисточно од кружног трга јесте пример римске инсуле. Сличне концепције је и читав низ објеката уз јужну улицу Средњег града. Занатске радионице и трговачки објекти низали су се готово читавом дужином главних улица, као у римском граду, док су код грчких градова биле груписане око агора.

Слика 178: Могућа диспозиција урбаних инсула

Уколико се настави са постављањем паралеле између грчког и римског наслеђа, неопходно је у разматрање узети акропољ и агору, као оригиналне елементе грчког града. На Царичином Граду нема агоре. Иако град није у потпуности археолошки истражен, на основу стања на терену и конфигурације, може се закључити да агора не постоји у саставу града. Акропољ, са друге стране, постоји, и доминира градом како својим положајем тако и значајем објеката на њему. Ипак, већ је познато да у првобитном урбанистичком плану, од кога се у току градње одступило, бедем Акропоља није био планиран.

²³⁸ Dobrović N.: *Urbanizam kroz vekove II, Stari vek*. Naučna knjiga Beograd, 1951. str.33.

Урбанистичким планом Царичиног града доминирају кардо и декуманус којима је урбано језгро Средњег града подељено на четири дела, а што директно произилази из етрурске церемоније оснивања града²³⁹. Кружни трг је елемент римске урбане структуре. Од њега полазе главне улице са портицима, које су, са друге стране карактеристични за хеленистичке градове.

Наслеђени елементи урбане структуре Царичиног Града		
	грчки	римски
Положај града на терену	*	
Језгро града као главни урбани елемент	*	
Хронолошки бедеми су прве конструкције		*
Организација унутрашњег простора: Инсула као архитектонска јединица Инсуле као зоне са груписаним функцијама	*	*
Акропољ	*	
Агора – не постоји		
Кардо и декуманус		*
Кружни трг		*
Улице са портицима	*	

Табела 5: Наслеђени елементи урбане структуре Царичиног Града.

У урбанистичком смислу, Царичин Град припада типу рановизантијских насеља. Агломерација се битно разликује од класичних римских узора, па је у том смислу један од врло занимљивих примера релативно слабо познате урбанистичке касноантичке – рановизантијске епохе. Видљива је хеленистичка шема у функционалности, организацији простора, положају на терену. У унутрашњој диспозицији се назире дух римског живота. Са друге стране, због теренских услова није било могуће извршити правилну парцелацију површине града улицама, чиме се урбана шема антике још више деформише. Видљив је прелаз из античког ка средњевековном урбаном концепту у коме се хеленистички елементи (широке улице са портицима...) преламају и сабијају у тесне зидине. Уз наслеђене елементе претходних епоха, историјске прилике и услове на терену, Царичин Град представља насеље са елементима једног новог, рановизантијског урбанизма

12.2 Разлози за подизање града

У општој слици рановизантијске мреже путева на Балкану, Царичин Град заузима значајно место. Овде су се сутицала два важна саобраћајна правца која су водила ка Naissus-у. Први је вардарско-моравски, који је повезивао Scupi и Солун са Naissus-ом, а други је јадрански, који је ишао преко Улпиане и Призрена на Скадар, односно Љеш и Драч.

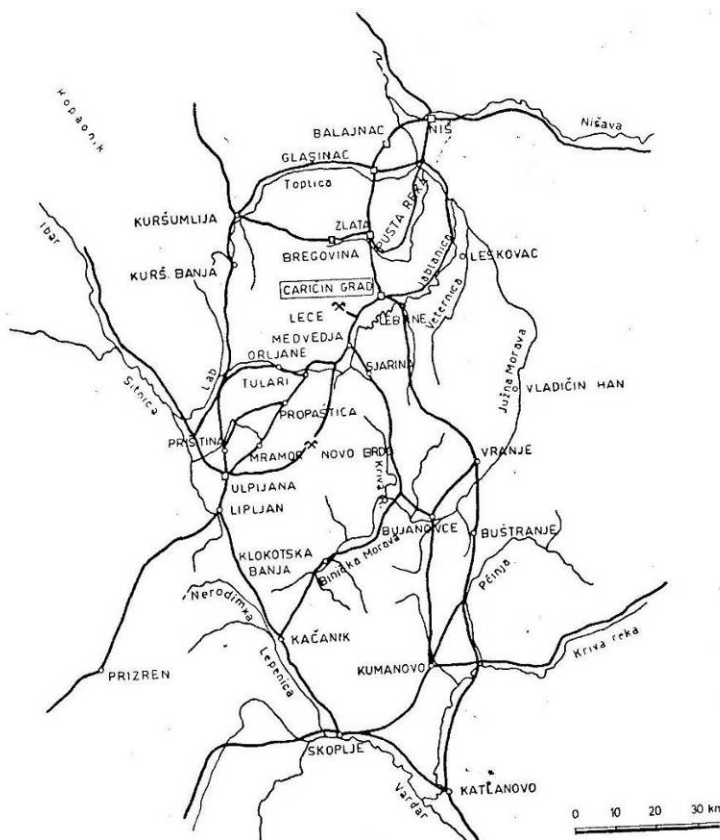
Прва траса није могла непосредно пратити Јужну Мораву, због Грделичке клисуре која је без савремених техничких средстава била непроходна. Због тога је овај пут могао само у једном делу ићи уз Јужну Мораву, од које се одвајао вероватно код Врања или Бујановца, и настављао благим планинским превојима према северу, Царичином Граду, затим преко рановизантијских налазишта идентификованих код Бојника, Злате, Дубова и

²³⁹ L. Homo: Rome impériale et l'urbanisme dans l'antiquité, Paris 1951., 2. Цитирано према: Петровић Н.: Урбанистички план Царичиног Града. Лесковачки зборник VIII, Лесковац 1968, 41

Балајнца према Нишу. На овај начин би пут био скраћен, а биле би избегнута клисура, као и блатњав и несигуран терен уз доњи ток Јужне Мораве. Постоји неколико могућности пружања овог пута ка југу: веза са Вардарском долином је ишла, не само до Scupi-a, већ вероватно и Пчињом, узводно од Катланова, што се може претпоставити на основу једног каструма код села Буштрања²⁴⁰. Варијанта је пут од Scupi-a преко Куманова ка Пчињи и Врању, или да преко Бујановца Кривом реком избије на Сијарину, па преко Медвеђе на Царичин Град. Није искључена ни могућност да су путеви према Нишу постојали и у долинама Јабланице и Пусте реке, у којима је константован велики број рановизантијских налаза.

И други, јадрански правац има неколико могућих варијанти: једна је пут који између Улпијане и Царичиног Града иде преко Мрамора, Пропаштице, Тулара, Медвеђе и Радиновца; друга, дужа али лакша варијанта је преко Приштине, односно Лапљег села, на Пропаштицу, док би најдужа и најлакша траса водила преко Приштине, Лабом и Батлавом на Орљане и Туларе. Такође би биле могуће и варијанте од Улпиане преко Новог брда према путу Туларе (или Сијарина), Медвеђа, Царичин Град.

Споменуте правце тек треба утврдити испитивањем археолошких остатака на терену. У сваком случају, без обзира о којој се од споменутих варијанти ради, гравитирање према Солуну и Драчу свакако оправдава подизање једног рановизантијског насеља баш на овом месту.

Слика 179: Рановизантијска мрежа путева на централном Балкану

²⁴⁰ Бошковић Ђ.: *О значају археолошких истраживања на Царичином Граду*. Старинар н.с. XV - XVI, Београд 1964, 48.

Ипак, чињеница да се Царичин Град налазио у близини места укрштања главне балканске магистрале север-југ са једним, али не и најважнијим путем правца исток-запад, сама по себи не објашњава у потпуности његово оснивање и још мање значај. Византијско насеље није се развило у оквирима или на темељима римског града, што би можда било за очекивати. Не само да на Царичином Граду до сада нису утврђени трагови живота из пред-јустинијанског доба, већ ни у ближој, а ни у широј околини не наилазимо на римско насеље таквог интензитета које би указивало на примарну улогу константних топографских услова и саобраћајне мреже при избору места за оснивање града²⁴¹.

Економски услови који су омогућили подизање и опстанак Царичиног Града су бројни. Најпре су ту масиви Радана, Петрове горе и других околних планина чије је рудно богатство, пре свега руде метала, било експлоатисано много више него што је то данас случај. Рудник Леце, који се налази југозападно од Царичиног Града је још увек активан. Јужно се налази и Ново брдо, које је било експлоатисано у рановизантијско доба. У Куршумлијској бањи су педесетих година прошлог века пронађене две одливане полуге олова са натписом METALLA AUGUSTI²⁴². Посматрано подручје је богато рудама олова, цинка и злата, као и грађевинским каменом и калцедонским сировинама, о чему је било речи у поглављу о материјалима

Сем рудног богатства, ове планине су богате пашњацима који су отварали велике могућности за гајење стоке. Северно и североисточно од самог града су се пружали плодни терени који су пружали могућност узгајања житарица (Житни поток и Житорађа су данашња имена насеља која се налазе северно од Царичиног Града, а која говоре у прилог богатства овог краја житарицама). Простор је средње богат водама. Река Јабланица је највећи водени ток овог подручја. Сем ње, постоји доста мањих речица: Свињаричка, Царичинска, Мијајличка, Каменичка, Пуста, Гајтанска, Лепаштица и друге. Клима је умерена.

Занатство и трговина су такође били развијени, што се може закључити на основу пронађеног већег броја занатских радионица и трговина, пронађених дуж јужне улице Средњег града. А. Дероко и С. Радојичић у свом извештају објављеном у Старинару I грађевину на Царичинској реци сматрају браном која је затварала речну долину, подизала ниво воде и на тај начин омогућавала стварање енергије за рад воденица или сличних радионица²⁴³, што говори о постојању неке врсте примитивне индустријске обраде.

У околини Царичиног града било је довољно **материјала** за његово подизање. За зидање је коришћен гнајс, и то мусковити и биотитски, са налазиштима у непосредној близини локалитета. Тачније, сам град је подигнут на масиву од ове врсте камена (што у огромној мери олакшава посао допремања камена), а недалеко од локалитета постоје и налазишта Змијин камен и Плоче, која се и данас користе од стране мештана. Ови мајдани су највероватније били коришћени и током грађења града. Камен који је примењиван за израду целокупне конструктивне камене пластике је андезит и андезитски пирокластит. У близини локалитета андезита има на Радан планини. Тачније, село Богојевац на Радану и село Горњи Статовац, засеок Караџићи, општина Житни поток су највећа налазишта овог камена на овом подручју. Приликом израде мозаика примењивано је више врста полу

²⁴¹ Кондић В., Поповић В.: *Царичин Град – утврђено насеље у византијском Илирику*. Галерија САНУ 33, Београд 1977, 11.

²⁴² Бошковић Ђ.: *О значају археолошких истраживања на Царичином Граду*. Старинар н.с. XV - XVI, Београд 1964, 49.

²⁴³ Дероко А., Радојичић С.: *Откопавање Царичина Града 1947. године*. Старинар н. с. I, Београд 1950, 131, слика 25.

драгог камена, из групе калцедона, такозваног јувелирског камена. На локалитету су мозаици израђивани од ахата, аметиста, јасписа и жутог опала паралелне структуре. Коришћене врсте камена су допремане из налазишта у троуглу Расовача – Бучумет – Слишане.

И производња опека за потребе обимног грађевинског програма, у време градње овог рановизантијског насеља, била је локалног карактера. Судаћи по боји и фактури опека, земља за њихову израду, узимана је са различитих налазишта, али свакако из непосредне близине Царичиног Града (наплавине око села Свињарице и засеока села Штулца – Царичине). Земља која се користила за израду опека је вађена поред река, где је била организована целокупна производња опека, чему у прилог говоре и остаци пећи за опеку пронађене у западном профилу Свињаричке реке, у подножју брега на коме је подигнут Царичин Град. Агрегат за израду малтера за зидање каменом и опеком је вађен из околних река. У подножју узвишења на коме је подигнут Царичин Град се вади и такозвани брдски песак. Тачних података о ближим налазиштима кречњачких стена нема, али постоји претпоставка да је исти прављен од распаднутих делова оникса у Сијаринској бањи. Вода је у град довођена аквадуктом, а као техничка вода могла је бити коришћена и вода из писцине на Акропољу, или из акумулације на Царичинској реци, које су вероватно хронолошки старије од осталих објеката, управо из тих разлога. Дрвета је било у околини, и то пре свега листопадног (цер и буква), што је било довољно за израду дрвених конструкција (кровних).

Такође, још један елемент који је утицао на избор места за град је и необрадиво земљиште на коме је град подигнут. Веома плитко испод површине пашњака је стена, погодна за фундаирање објеката, а масив гнајса на коме је град подигнут је право позајмиште материјала. Затим, са узвишења на коме је Акропољ се пружа веома добар поглед на околину, што је са становишта одбране итекако важно.

Читава ближа околина Царичиног Града је препуна већих или мањих археолошких налазишта. Нарочито су заступљене цркве, којих има у готово сваком селу, а које су најчешће подигнуте на темељима старијих цркви. Сем тога, постоји велики број мањих утврђења, затим базилика, терми... Велики број споменутих налазишта потиче из VI века, из периода у коме је настао и живео Царичин Град. Велики број мањих утврђења у околини града говори о веома живој грађевинској активности овог периода, као и о броју људи који је гравитирао ка њему као архиепископском седишту.

Библиографија

Списак референтних библиографских јединица по годинама издавања²⁴⁴

1880.

Ракић М.: *Из нове Србије*. Отаџбина IV, Београд 1880, 362 – 363.

1884.

Милићевић М.: *Краљевина Србија*. Краљевска српска државна штампарија, Београд 1884, 352.

1909.

Kanitz F.: *Das Königreich Serbien und das Serbevvolk von Römerzeit bis zur Gegenwart II*. В. Meyer, Leipzig 1909, 328.

1913.

Петковић В.: *Извештај о ископавању у Царичином Граду код Лебана у 1912. години*. Годишњак СКА XXVII, Београд 1913, 285 – 291.

1925.

Гранчић Ф.: *Оснивање архиепископије у граду Justiniana Prima 535. године после Христа*. Скопско научно друштво, Скопље 1925, 113 - 124.

1928.

Красовски А.: *Старине Лесковачке околине*. Старинар сер. III, V, Београд 1928. – 1930, 204.

1929.

Вулић Н.: *Iustiniana Prima*. Гласник Скопског научног друштва V, Скопје 1929, 45 – 50.

1933.

Вулић Н.: *Iustiniana Prima*. Глас СКА CLV, Београд 1933, 61 – 62.

²⁴⁴ Већи део списка (закључно са 1976. годином) је преузет из: Кондић В., Поповић В.: *Царичин Град – утврђено насеље у византијском Илирику*. Галерија САНУ 33, Београд 1977, 233-249, за који је послужила библиографија објављена 1962. године поводом педесетогодишњице радова на Царичином Граду: Mandić N.: *Caričin Grad: 1912 – 1962. bibliografija*. Arheološki institut, Beograd 1962, 16.

1936.

Јевтић М.: *Justiniana Prima*. Преглед Цркве епархије нишке XVII, 11 – 12, Ниш 1933, 391 – 396.

1937.

Петковић В.: *Ископавање Царичина Града код Лебана*. Старинар сер. III, XII, Београд 1937, 81 – 92.

Петковић В.: *Ископавање Царичина Града код Лебана 1937*. Југословенски историјски часопис III, 1 - 4, Љубљана – Загреб – Београд 1937, 612 - 613.

1938.

Вулић Н.: *Географија Јужне Србије у античко доба*. Гласник скопског научниг друштва XIX, Скопље 1938, 8 - 9.

Mesesnel F.: *Ископавање Царичина Града код Лебана год. 1937*. Старинар сер. III, XIII, Београд 1938, 179 – 189.

Петковић В.: *Ископавање Царичина Града код Лебана*. Годишњак СКА XLVIII, Београд 1938, 331 - 341.

Петковић В.: *Ископавање Царичина Града код Лебана 1937. год.* Југословенски историјски часопис IV, 1 – 2, Љубљана – Загреб - Београд 1938, 195 - 196.

1939.

Грбић М.: *Византијски новци из Царичина Града*. Старинар сер. III, XIV, Београд 1939, 109 – 110.

Петковић В.: *Ископавање Царичина Града код Лебана 1938. год.* Старинар сер. III, XIV, Београд 1939, 141 – 152.

Петковић В.: *Извештај о ископавању Царичина Града код Лебана*. Годишњак СКА XLIX, Београд 1939, 349 - 352.

Петковић В.: *Ископавање Царичина Града 1938. год.* Југословенски историјски часопис V, Љубљана – Загреб – Београд 1939, 381 – 383.

Sarģia B.: *Византијски оловни печат из Царичина Града*. Старинар сер. III, XIV, Београд 1939, 3 – 6.

Honigmann E.: *Meridianus episcopus*. Annuaire de l' Institut de Philologie et d' Histoire orientales et slaves 7. (1939 - 1944), 141 - 154.

1940.

Abramić M.: *Archäologische Forschung in Jugoslawien*. Bericht über den VI Internationalen Kongress für Archäologie, Berlin 1940, 168 – 169.

Петковић В.: *Извештај о ископавању у Царичином Граду 1940. год.* Годишњак СКА I, Београд 1940, 259 - 261.

Petković V.: *Les fouilles de Caričin Grad*. Résumés des rapports et communications du Sixième Congrès international d'études byzantines, Alger, 2 – 7 Octobre 1939., Paris 1940, 195.

1945.

Grabar A.: *L'architecture balkanique avant et après les invasions à la lumière des découvertes récentes*. Académie des inscriptions et belles – lettres. Comptes rendus des séances de l'année 1945. Bulletin d'Avril - Juin, Paris 1945, 270 - 276.

Lemerle P.: *Philippe et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine*. Recherches d'histoire et d'archéologie, (Bibliothèque des Ecoles françaises d'Athènes et de Rome, fasc. 158), E. de Boccard, Paris 1945, 521.

1946.

Grabar A.: *Martyrium*. Recherches sur le culte des reliques et l'art chrétien antique I, Collège de France, Paris 1946, 37, 180 – 181, 192, 331, 337, 340, 369, 394, 395, 398, 399.

1947.

Бошковић Ђ.: *Основи средњевековне архитектуре*. Централно удружење студената технике, Београд 1947, 14, 15.

1948.

Grabar A.: *Les monuments de Tsaritchin Grad et Justiniana Prima*. Cahiers Archéologiques III, Paris 1948, 49 – 63.

Petković V.: *Les fouilles de Tsaritchin Grad*. Cahiers Archéologiques III, Paris 1948, 40 – 48.

Underwood P.: *Some principles of measure in the architecture of the period of Justinian*. Cahiers Archéologiques III, Paris 1948, 73 – 74.

1949.

Мано Зиси Ђ.: *Откопавање византијског града на Царичином Граду код Лебана*. Гласник САН I, 3, Београд 1949, 524 – 525.

Марић, Р.: *Римски млин из Царичина Града*. Гласник САН I, 1 - 2, Београд 1949, 238.

Ненадовић С.: *Конзервација Царичина Града*. Музеји 2, Београд 1949, 91 – 94.

1950.

Vasiliev A. A.: *Justin the First*. Mass., Harvard University Press, Cambridge 1950, 57 - 58.

Грбић М.: *Археолошка ископавања и истраживања у Србији 1949. године*. Историјски гласник 1 - 2, Београд 1950, 181.

Gyer S.: *Grundlagen mittelalterlicher abendländischer Bankunst*. Benziger Verlag, Einsiedeln – Zürich – Köln 1950, 33.

Дероко А., Радојчић С.: *Откопавање Царичина Града 1947. године*. Старинар н. с. I, Београд 1950, 119 – 142.

Дероко А., Радојчић С.: *Византиске старине у Јабланици и Пустој Реци*. Старинар н. с. I, Београд 1950, 175 – 181.

Дероко А., Радојчић С.: *Откопавање Царичина Града 1947. године*. Археолошки институт САН, Београд 1950, 31. (садржи и: Византијске старине у Јабланици и Пустој Реци)

Dobrović N.: *Urbanizam kroz vekove I, Jugoslavija*. Научна књига, Београд 1950, 233 – 235.

Мано Зиси Ђ.: *Ископавања на Царичином Граду 1950. године*. Гласник САН II, 2, Београд 1950, 346 – 348

Ненадовић С.: *О неким споменицима из Царичина града и околине*. Музеји 5, Београд 1950, 140 - 166,

Петковић В.: *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*. [САН Посебна издања CLVII, одељење друштвених наука н.с. 4.] Српска академија наука, Београд 1950, 345 - 364.

Ћоровић – Лјубинковић М.: *Pregled iskopavanja u FNRJ od 1945 do 1950 godine*. Zbornik zaštite spomenika kulture I, 1, Београд 1950, 119, 128.

1951.

Бошковић Ђ.: *Нешто из урбанизма Царичина града*. Старинар н.с. II, Београд 1951, 273 - 276.

Bošković Đ.: *Nouvelles fouilles et recherches exécutées par l'Institut Archéologique de l'Académie serbe des sciences*. Actes du VI-e Congrès international d'Etudes byzantines. Paris 27 Juillet-2 Août 1948. T. II . Paris 1951, 53 - 55.

Caričin Grad i okolina. Spomenici kulture. Rédacteur M. Panić – Surep. Prosveta, Београд 1951, 192 – 194.

1952.

Мано Зиси Ђ.: *Ископавања на Царичином Граду 1949 – 1952 године*. Старинар н.с. III-IV, Београд 1952 - 1953, 127 - 168.

Николајевић – Стојковић И.: *Јонски импост капители из Македоније и Србије*. Зборник радова Византолошког института САН 1, Београд 1952, 171 – 172, 176 - 177.

Novak G.: *Caričin Grad, Justiniana Prima*. Fasti Archaeologici V, Firenze 1952, 518 – 519.

Петровић Н.: *Базилика са криптом у Царичином Граду*. Гласник САН IV, 1, Београд 1952, 170 – 171.

Спремо Петровић Н.: *Базилика са криптом у Царичином Граду*. Старинар н.с. III – IV, Београд 1952-1953, 169 – 180.

1953.

Bošković Đ.: *Nouvelles byzantines de Yugoslavie*. Atti dell'VIII Congresso di Studi Bizantini, Palermo 1951, II (Studi Bizantini e Neellenici VIII), Roma 1953, 86 – 87.

Дероко А.: *Монуменална и декоративна архитектура у средњевековној Србији*. Научна књига, Београд 1953, стр 49.

Мано Зиси Ђ.: *Ископавање на Царичином Граду 1952. године*. Гласник САН V, 1, Београд 1953, 173 - 176.

Стричевић Ђ.: *Рановизантиска црква код Куришумлије*. Зборник радова Византолошког института САН 2, Београд 1953, 180 -189, 193 - 198.

1954.

Бошковић Ђ., Вуловић Б., Стричевић Ђ.: *Царичин Град – Куришумлија - Студеница*. Гласник САН VI, 1, Београд 1954, 106.

Lemerle P.: *Invasions et migrations dans les Balkans depuis la fin de l'époque romaine jusqu'au VIII-a siècle*. Revue historique CCXI, Paris 1954, 268.

Мано Зиси Ђ.: *Ископавања на Царичином Граду 1953. године*. Гласник САН VI, 1, Београд 1954, 100-102.

Мано Зиси Ђ.: *Ископавања на Царичином Граду 1953 и 1954. године*. Старинар н.с. V-VI, Београд 1954-1955, 155 - 180.

Picard Ch.: *Observations archéologiques en Yugoslavie (septembre 1953.)*. Comptes rendus de l'Académie des Incriptions et Belles Lettres, Paris 1954, 84 – 88.

Radford C. A. R.: *Justiniana Prima (Tsaritsin Grad): a 6-th cent. City in Southern Serbia*. Antiquity XXVIII, March, Cambridge 1954, 15 - 19.

1955.

Баришић Ф.: *Прокопије*. Византиски за историју народа Југославоје, I [САН, Посебна издања ССХLI, Византолошки институт 3], САН, Београд 1955, 55.

Mano – Zisi Ђ.: *Deux nouvelles églises á Caričin grad*. Πεπραγμενα του Θ Διε-νους Врζαντινολογι-ου Συνεδριου (Θεσσαλονι-η, 12 -19 απριλιου 1953) том. А'(Α-ηναи 1955), 274.

Петровић Н.: *Конзерваторски радови на Царичином Граду*. Зборник заштите споменика културе VI – VII, Београд 1955, 217 – 226.

Petrović N.: *Najnoviji radovi na Caričinom Gradu*. Ves. Muz. – konz.društva NRS 15, Beograd 1955, 23 -25.

Sas – Zaloziecky W.: *die byzantinische Baukunst in den Balkanländern und ihre Differenzierung unter abendländischen und islamischen Einwirkungen*. [Südosteuropäische Arbeiten 46], R. Oldenbourg, München 1955, 14, 15, 17, 136

1956.

Бошковић Ђ., Вуловић Б.: *Царичин Град – Куришумлија - Студеница*. Старинар н.с. VII – VIII, Београд 1956, 173 – 180.

Mano Zisi Ђ.: *Caričin Grad*. Enciklopedija Jugoslavije 2, Leksikografski zavod FNRJ, Zagreb 1956, 325

Мано Зиси Ђ.: *Ископавања на Царичином Граду 1954*. Гласник САН VII, 1, Београд 1956, 80 – 81.

Мано Зиси Ђ.: *Ископавања на Царичином Граду 1955. године*. Гласник САН VIII, 1, Београд 1956, 78 - 79.

Мано Зиси Ђ.: *Ископавања на Царичином Граду 1955 и 1956. године*. Старинар н.с. VII-VIII, Београд 1956-1957, 311 - 328.

Петров К.: *Царичин Град – покопан град*. Разгледни III, 6, Скопје 1956, 14 – 15.

Петровић Н.: *Пропорције и мере основа црквених грађевина у Царичином Граду*. Старинар н.с. VII-VIII, Београд 1956-1957, 165 - 172.

Петровић Н.: *Пропорције и мере основа црквених грађевина у Царичином Граду*. Гласник САН VIII, 1, Београд 1956, 76 – 77.

Петровић Н.: *Радови на конзервацији Царичиног града 1954. године*. Гласник САН VII, 1, Београд 1956, 82.

Picard Ch.: *A Caričin Grad: les mosaïques du naos de la basilique sud*. Revue Archéologique XLVII, Paris 1956, 231 - 232.

1957.

Бошковић Ђ.: *Архитектура средњег века*. Научна књига, Београд 1957, 18, 19, 23.

Deroko A.: *Les vieilles serrures byzantines*. Actes du X Congrès international d'études byzantines, Istanbul 1957, 126.

Косо D.: *O simboličnom značenju podnih mozaika ranohrišćanskih bazilika*. Peristil II, Zagreb 1957, 53 – 55.

Mano Zisi Đ.: *Mosaïques de la basse antiquité*. Jugoslavija 13, Beograd 1957, 42 – 43.

Мано Зиси Ђ.: *Нова базилика на Царичином Граду*. Гласник САН IX, 4, Београд 1957, 421 - 422.

Мано Зиси Ђ.: *Ископавања на Царичином Граду 1953 и 1954. године*. Старинар н.с. VI-VIII, Београд 1956-1957, 311 - 328.

Nikolajević Stojković I.: *Les monuments de la décoration architecturale en Serbie d'und atelier local du VI-e siècle*. Actes du V-e Congrès international d'archéologie chrétienne (Studi di antichità cristiana XXII.) Roma – Paris 1957, 467 - 469.

Николајевић Стојковић И.: *Рановизантијска архитектонска декоративна пластика у Македонији, Србији и Црној Гори*. [САН, Посебна издања ССLXXIX, Византолошки институт 5], САН, Београд 1957, 3, 4, 37, 51 – 59, 73, 91 – 95, 97 – 98.

Ὁρλανδος. Ὁ Α.: *Ἡ ζυλοστευος παυαιοχριστιανι-η βασιλι-η*. [Βιβλιο—η της Ὁρχαιολογι-ης Ἐταιρειας, 25.], Ὁ Α-ηναи, Ὁρχαιογ. Ὁταιиερα 1957 том. II, 243, 463.

Петровић Н.: *Квадрати у пропорцијама архитектуре у Царичином Граду*. Гласник САН IX, 4, Београд 1957, 422 - 423.

Петровић Н.: *Радови на конзервацији објеката Царичиног Града 1954 – 1956. године*. Зборник заштите споменика VIII, Београд 1957, 131 - 136.

Stojković I.: *Chapiteaux de Tsaritchin Grad*. Actes du X Congrès international d'études byzantines, Istanbul 1957, 166 - 170.

Stričević Đ.: *Meister der Baukunst des VI. Jahrhunderts im Ostilliricum*. Actes du X Congrès international d'études byzantines, Istanbul 1957, 171 - 180.

Čorović – Ljubinković M.: *Prehl'ad pràc zo slovanskej archeológie v Srbskej národnej republike od roku 1945 do konca roku 1955*. Slovenská archeológia V, 2, Bratislava 1957, 465 - 466.

1958.

Мано Зиси Ђ.: *Нова базилика на Царичином Граду*. Старинар н.с. IX-X, Београд 1958-1959, 295 - 305.

Петровић Н.: *Купатило у Царичином Граду*. Гласник САН Х, 2, Београд 1958, 254.

Петровић Н.: *Прилог проучавању пропорција архитектуре у Царичином Граду*. Старинар н.с. IX-X, Београд 1958-1959, 219 - 221.

Stričević G.: *Byzantine archeology in Yugoslavia, 1955 – 1958*. Akten des XI Internationalen Byzantinisten-Kongresses, München 1958, 587 – 589.

Стричевић Ђ.: *Ђаконикон и протезис у ранохришћанским црквама*. Старинар н.с. IX-X, Београд 1958-1959, 61 - 66.

Testini P.: *Archeologia christiana. Nozioni generali dalle origini alla fine del sec. VI*. Desclée & C. – Editori Pontifici, Roma – Parigi – Tournai-New York 1958, 748 - 749.

1959.

Zeiller J.: *Encore le site de Justiniana Prima*. Zbornik za umetnostno zgodovino n. v. V – VI, Ljubljana 1959, 99 – 104.

Мано Зиси Ђ.: *Caričin Grad*. Enciklopedija likovnih umjetnosti I, Leksikografski zavod FNRJ, Zagreb 1959, 580 – 581.

Мано Зиси Ђ.: *Пролегомена уз проблеме касноантичког мозаика у Илирикуму*. Зборник радова Народног музеја II, Београд 1959, 83 - 109.

Smole F.: *Caričin grad*. Vojna enciklopedija II, Beograd 1959, 192.

1960.

Kovačević J.: *Varvarska kolonizacija južnoslovenskih oblasti*. Vojvođanski muzej, Posebna izdanja II, Novi Sad 1960, 17 – 18.

1961.

Бобчев С.: *Смесената ѕидарија в римските и ранновизантиските строежи*. Известија на Археологическија институт XXIV, Софија 1961, 176.

Bošković Đ.: *L'architecture de la Basse Antiquité du Moyen Age dans les régions centrales des Balkans*. Rapports du XII-e Congrès international des études byzantines, Belgrade – Ochride 1961, 159 – 161.

Ковачевић Ј.: *О тамгама из Царичиног Града и Сонте*. Старинар н.с. XII, Београд 1961, 1 - 9.

Mano Zisi Đ.: *Quelques exemples d'urbanisme de la basse antiquité dans l'Ilyricum*. Resumes des communications du XII-e Congrès international des études byzantines, Belgrade – Ochride 1961, 127.

Nikolajević Stojković I.: *L'ornement architectural de la Basse Antiquité et du Moyen âge dans les régions centrales et orientales de la Péninsule Balkanique*. Rapports du XII-e Congrès international des études byzantines, Belgrade – Ochride 1961, 242.

Петровић Н.: *Терме у Царичином Граду*. Старинар н.с. XII, Београд 1961, 11 - 20.

Stričević Đ.: *Églises triconques médiévales en Serbie et en Macédonie et la tradition de l'architecture palébyzantine*. Rapports du XII-e Congrès international des études byzantines, Belgrade – Ochride 1961, 224 – 225, 227.

Stričević Đ.: *La rénovation du type basilical dans l'architecture ecclésiastique des pays centrales des Balkans au IX-e – XI-e siècles.*. Rapports du XII-e Congrès international des études byzantines, Belgrade – Ochride 1961, 176, 183, 185, 206.

Stričević Đ.: *L'Église ronde de Preslav et le problème des traditions paléobyzantines dans l'architecture balkanique du Moyen âge.*. Rapports du XII-e Congrès international des études byzantines, Belgrade – Ochride 1961, 216, 217.

1962.

Бошковић Ђ.: *Архитектура средњег века II*. Универзитет Београд, Београд 1962, 18, 21, 23.

Дероко А.: *Архитектура старог века*. Универзитет Београд, Београд 1962, 262.

Khatchatrian A.: *Les baptisères paléochrétiens*. [École paratique des hautes études. Section des sciences religieuses. Collection chrétienne et byzantine.] Paris 1962, 137.

Mandić N.: *Caričin Grad: 1912 – 1962. bibliografija*. Arheološki institut, Beograd 1962, 16.

Stričević Đ.: *Sur le problème de l'iconographie des mosaïques impériales de Saint – Vital*. Felix Ravenna 34 (LXXV), Ravenna 1962:, 79 – 80.

Stričević Đ.: *Uvod u ispitivanje unutrašnjosti romejskog limesa u Iliriku*. Limes u Jugoslaviji I, Arheološko društvo Jugoslavije, Beograd 1962, 177 – 184.

1963.

Barišić F.: *Dosadašnji pokušaji ubikacije grada Justiniana Prima*. Zbornik Filozofskog fakulteta VII – 1, Beograd 1963, 127 – 142.

Mano Zisi Đ.: *La question des différentes écoles de mosaïques gréco – romaines de Yugoslavie et essai d'une esquisse de leur évolution*. Centre national de la recherche scientifique. *La mosaïque gréco – romaine*, Paris, 29 Août – 3 septembre 1963., 293 – 294.

Radojčić N.: *Justiniana Prima und Graf Georg Branković*. R. Oldenbourg, München 1963, 312 – 325.

Stričević G.: *I monumenti dell'arte paleobizantina in rapporto con la tradizione antica e coll'arte medioevale nelle regioni centrale dei Balcani*. X Corso di cultura sull'arte ravennate e bizantina, Ravenna 1963, 327 – 331.

Stričević G.: *I monumenti dell'arte paleobizantina in Serbia e in Macedonia contemporanei ai capolavori d'arte ravennatei*. X Corso di cultura sull'arte ravennate e bizantina, Ravenna 1963, 348, 352.

Hoddinott A. F.: *Early Byzantine Churches in Macedonia and Southern Serbia*. Macmillan and Co., London 1963, 204 - 220.

1964.

Бошковић Ђ.: *О значају археолошких истраживања на Царичином Граду*. Старинар н.с. XV - XVI, Београд 1964, 47 - 52.

Mano Zisi Đ.: *Justiniana Prima, Caričin Grad, Lebane, antička arhitektura*. Arheološki pregled 6, Beograd 1964, 72 – 73.

Мано Зиси Ђ. (1964): *О педесетогодишњици радова на Царичином Граду*. Старинар н.с. XV - XVI, Београд, 53 - 59.

Мано Зиси Ђ.: *Поглед на питања урбанизације и урбанизма у Илирикуму*. Зборник радова Народног музеја IV, Београд 1964, 93, 109 - 111.

Петровић Н.: *О урбанизму Царичиног Града*. Старинар н.с. XV - XVI, Београд 1964, 61 - 67.

Петровић Н.: *Симпозијум Царичин Град 1912 - 1962*. Старинар н.с. XV - XVI, Београд 1964, 293.

Stričević Đ.: *I monumenti dell'arte paleobizantina in rapporto con la tradizione antica e coll'arte medioevale nelle regioni centrale dei Balcani*. Зборник радова Византолошког института VIII, 2, Београд 1964, 400, 404, 406.

1965.

Krautheimer R.: *Early Christian and Byzantin Architecture*. Penguin Books (1965), 188, 191 – 194, 345.

Ćorović – Ljubinković M.: *Problemi arheoloških istraživanja VI – VII veka u Jugoslaviji, sa posebnim osvrtom na probleme slovenske arheologije*. Materijali III – Simpozijum praistorijske i srednjeevковне секције Археолошког друштва Југославије, Нови Сад – Београд 1965, 88.

1966.

Мано Зиси Ђ.: *Ископавања на Царичином Граду*. Старинар н.с. XVII, Београд 1966, 163 - 166.

Николајевић И.: *Ранохришћанске гробнице у Југославији*. Зборник радова Византолошког института IX, Београд 1964, 231, 254.

Петровић Н.: *Питање пројектовања ранохришћанске базилике*. Старинар н.с. XVII, Београд 1966, 134 - 135.

1967.

Бошковић Ђ.: *Архитектура средњег века III*. Универзитет Београд, Београд 1967, 18, 21, 23.

Vinski Z.: *Kasnoantički starosjedoci u salonitanskoj regiji prema arheološkoj ostavštini predslavenskog supstrata*. Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LXIX/1967, Split 1967, 24, 37 – 39.

Parović Pešikan M.: *Pitanje periodizacije antičke arheologije u našoj zemlji*. Materijali IV, VII Kongres arheologa Jugoslavije, Herceg Novi, Arheološko društvo Jugoslavije, Београд 1967, 159.

1968.

Vinski Z.: *Krstoliki nakit epohe seobe naroda u Jugoslaviji*. Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, 3. serija, III, Zagreb, 109, 131, 166. za arheologiju i historiju dalmatinsku LXIX/1967, Split 1968, 24, 37 – 39.

Мано Зиси Ђ.: *Царичин Град*. Старинар н.с. XIX, Београд 1968, 111 - 114.

Mano Zisi Đ.: *Caričin Grad kod Lebana – iskopavanja 1968. godine*. Arheološki pregled 10, Београд 1968, 165 – 166, 256..

Мано Зиси Ђ.: *Проблеми Царичиног Града*. Лесковачки зборник VIII, Лесковац 1968, 31 – 38.

Петровић Н.: *Урбанистички план Царичиног Града*. Лесковачки зборник VIII, Лесковац 1968, 39 - 43.

1969.

Vinski Z.: *Autochtone Kulturelemente zur Zeit der slawischen Landnahme des Balkanraums*. [Akademija nauka i umjetnosti B i H, Posebna izdanja XII, Centar za balkanološka ispitivanja 4] Simpozijum predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi Južnih Slovena, 24 – 26. oktobra 1968. u Mostaru, Sarajevo 1969, 189.

Kovačević J.: *Arheološki prilog preciziranju hronilogije slovenskog naseljavanja Balkana*. [Akademija nauka i umjetnosti B i H, Posebna izdanja XII, Centar za balkanološka ispitivanja 4] Simpozijum predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi Južnih Slovena, 24 – 26. oktobra 1968. u Mostaru, Sarajevo 1969, 71 – 73.

Nestor I.: *Les éléments les plus anciens de la culture matérielle slave dans les Balkans*. [Akademija nauka i umjetnosti B i H, Posebna izdanja XII, Centar za balkanološka ispitivanja 4] Simpozijum predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi Južnih Slovena, 24 – 26. oktobra 1968. u Mostaru, Sarajevo 1969, 71 – 73.

Umetničko blago Jugoslavije. Red. O. Bihalji – Merin, „Jugoslavija“, Beograd 1969. (VI: Jovanović V. *Antički mozaici*, 132)

Frolow A.: *Le bassin de la grande basilique de Caričin Grad*. Revue des Études grecques 82, Nos 389 – 390, Paris 1969, 89 – 102.

Claude D.: *Die byzantinische Stadt im 6. Jahrhundert*. [Byzantinisches archiv H.13] München, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung (1969), 6, 23, 34, 38, 53, 56, 61 – 62, 64, 68, 78, 81 – 83, 92, 105 – 106, 154, 164, 167 – 168, 179, 184, 197, 201, 203, 225, 227, 243 – 244.

1970.

Vinski Z.: *Les autochtones de la basse antiquité dans la région salonitane d'après l'héritage archéologique du substratum anteslave*. Disputationes Salonitanae, Split 1970, 107 - 108.

Мано Зиси Ђ.: *Терме крај средње капије у субурбијуму Царичина Града*. Старинар н.с. XX, Београд 1970, 205 - 212.

Móscy A.: *Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior*. Akadémiai Kiado, Budapest 1970, 43 – 44.

Петровић Н.: *Методи конзервације архитектонских објеката на Царичином Граду*. Лесковачки зборник X, Лесковац 1970, 25 - 28.

Петровић Н.: *О водоводу Царичиног Града*. Старинар н.с. XX, Београд 1970, 289 - 298.

1971.

Vinski Z.: *Haut Moyen Age. Epoque préhistorique et protohistorique en Yougoslavie – Recherches et résultats*. Publié à l'occasion du VIII-e Congrès de l'UISPP, Beograd 1971, 378, 388, 390.

Vinski Z.: *Rani srednji vijek u Jugoslaviji od 400 do 800 godine*. Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, 3. serija, V, Zagreb 1971, 62.

L'art en Yugoslavie de la préhistoire à nos jours. Grand Palais, Mars – Mai 1971, Paris. (Vinski Z., *Époque des grandes invasions*, No. Cat. 185, 186)

Спремо - Петровић Н.: *Пропорцијски односи у базиликама Илирске префектуре*. [Посебна издања Археолошког института, књига 7], Археолошки институт Београд 1971, 25 – 28, 32 – 34, 50 – 52, 91, 93, 99.

Umjetnost na tlu Jugoslavije od praistorije do danas. „Jugoslavija“ – „Sarajevo public“, Beograd - Sarajevo. (Vinski Z., *Rani srednji vek*, 61)

1972.

Kovačević J.: *Sloveni i staro balkansko stanovništvo*. Materijali IX, Simpozijum srednjevekovne sekcije Arheološkog društva Jugoslavije, Prilep 1970, Beograd 1972, 69 – 70.

Ćorović – Ljubinković M.: *Les Slaves du centre balkanique du VI-e au IX-e siècle*. Balcanoslavica 1, Prilep 1972, 69 – 70.

1973.

Kovačević J.: *Les Slaves et la population dans l'Illyricum*. Berichte über den II Intern. Kongress für slawische Archäologie, 24 – 28 August 1970, Berlin 1973, 150.

Марјановић Вујовић Г.: *Два рана хришћанска полијелеја из Народног музеја*. Зборник радова Народног музеја VII, Београд 1973, 13 – 23.

1974.

Guillou A.: *La civilisation byzantine*. Arthaud, Paris 1974, 25, 270 – 271.

Мано – Зиси, Ђ.: *Царичин Град (у публикацији Велика археолошка налазишта у Србији – Драгослав Срејовић и др.)*. Коларчев Народни универзитет, Београд 1974, стр. 77 - 78.

Mango C.: *Architettura bizantina*. Electa Editrice, Venezia 1974, 37, 39, 363.

Móscy A.: *Pannonia und Upper Moesia*. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire, Routledge & Kegan Paul, London And Boston 1974, 214 – 215.

Uenze S.: *Geogossene Fibeln mit Scheinumwicklung des Bügels in den östlichen Balkanprovinzen*. Studien zur vor – und frühgeschichtlichen Archäologie. Festschrift für Joachim Werner zum 65. Geburtstag, Verlag C.H. Beck, München 1974, 486, 489, 494.

1975.

Popović V.: *Les témoins archéologiques des invasions avaro – slaves dans l'Illyricum byzantin.* Mélanges de l'École Française de Rome, Antiquité, 87, 1. Rome 1975, 485, 486, 491, 497 - 502.

Sodini J. P.: *Note sur deux variantes régionales dans les basiliques de Grèce et des Balkans: le trébélon et l'emplacement de l'ambon.* Bulletin de correspondance hellénique XCIX, Athènes 1975, 581 – 588.

Hoddinott R. F.: *Bulgaria and Antiquity.* An Archaeological Introduction, Ernest Benn Limited, London and Tonbridge 1975, 256, 276, 283, 290.

1976.

Бошковић Ђ.: *Архитектура средњег века IV.* Универзитет, Београд 1976, 18, 21, 23.

Mango C.: *Byzantine Architecture.* Harry N Abrams, Inc. Publishers, New York 1976, 37,39.

Mano Zisi Ђ.: *Justiniana Prima (Caričin Grad).* Reallexikon zur byzantinischen Kunst, Anton Hiersemann, Stuttgart 1976, 687 – 717.

Петровић П.: *Ниш у античко доба.* Градина 1976, Ниш,

1977.

Кондић В., Поповић В.: *Царичин Град – утврђено насеље у византијском Илирику.* Галерија САНУ 33, Београд 1977, 427.

1979.

Мано Зиси Ђ.: *Царичин Град – Јустинијана Прима.* Народни музеј Лесковац, Народни музеј Београд 1979, 94.

Петров К.: *Споредбени истражувања на диспозиционите и конструктивните особености на базиликите во Стоби и во Цариски Град.* Скопје 1979, 173 - 177.

Popović V.: *La signification Historique de l'Architecture religieuse de Tsaritchin Grad,* Ravenna 1979, 249-311, fig. 12.

1980.

Максимовић Љ.: *Северни Илирик у VI веку.* Зборник радова Византолошког института бр. 19, Београд 1980, 283.

1983.

Bjelajac Lj.: *Keramika Caričinog Grada,* magistarski rad, Beograd 1983, 167 listova (mentor: Garašanin M., član komisije Popović V.)

1984.

Duval N.: *L' Architecture religieuse de Tsaritchin Grad dans le cadre de l' Illyricum Oriental au Vie siècle*. Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin: actes du colloque organisé par l'Ecole française de Rome (Rome, 12 – 14 mai 1982.). Ecole française (1984), 399-481. Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin: actes du colloque organisé par l'Ecole française de Rome (Rome, 12 – 14 mai 1982.). Ecole française (1984), 399-481.

Nikolajević I.: *La Décoration Architecturale de Caričin Grad*. Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin: actes du colloque organisé par l'Ecole française de Rome (Rome, 12 – 14 mai 1982.). Ecole française (1984), 399-481. Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin: actes du colloque organisé par l'Ecole française de Rome (Rome, 12 – 14 mai 1982.). Ecole française (1984), 483-499.

Duval N., Popović V.: *Caričin Grad I, Les basiliques B et J de Caričin Grad, quatre objets remarquables de caričin grad le trésor de Hajdučka vodenica*, Institut archéologique de Belgrade – Belgrade; École française de Rome – Rome 1984, 193.

1985.

Васић Ч.: *Базилика Ц на Царичином Граду – нов предлог реконструкције основе*. Старинар број XXXVI, Београд 1985, 203 – 214.

Bavant, B., Kondić, Vl., Spieser, J.M.: *Melange de l'Ecole française de Rome - Moyen Age*, 1985.

1987.

Васић Ч.: *Релативни хронолошки односи између објеката на Акропољу Царичиног Града*. Саопштења број XIX, Београд 1987, 127 – 138.

1988.

Ерцеговић Павловић С., Костић Д.: *Археолошки споменици и налазишта лесковачког краја*. Археолошки институт Београд, Народни музеј Лесковац, 1988, 44 – 47.

1990.

Bavant B., Kondić V., Spieser J.: *Caričin Grad II, Le quartier Sud – Ouest de la ville haute*. Institut archéologique de Belgrade, Ecole française de Rome, Belgrade – Rome 1990, 373.

Bavant, B., Kondić, Vl., Spieser, J.M.: *Melange de l'Ecole française de Rome - Moyen Age*. 1990, 102, 278

Поповић В.: *Грчки натпис из Царичиног града и питање убицације Прве Јустинијане*. Глас ССCLX САНУ, књига 7, Београд 1990, 53 - 108.

1995.

Јеремиић М.: *The Caričin Grad Necropolis*. Старионар књига XLV-XLVI, Београд 1994/95, 181 – 195.

1997.

Bavant, B., Ivanišević, V.M.: *Caričin Grad, Yougoslavie: Campagne chronique*. Melange de l'Ecole française de Rome - Moyen, T 109-2-1997, 645-651

1998.

Бавант Б., Иванишевић В.: *Царичин Град – истраживања у 1997. години*. Лесковачки зборник бр 38, Лесковац 1998, 419 - 425.

Bavant B., Ivanišević V.: *Caričin Grad*. Mélangé de l'École française de Rome - Moyen Age 110, 1998. 973-976.

Баван Б., Иванишевић В.: *Царичин Град, рановизантијски град*. Старионар, књига XLVIII 1997, Београд 1998, 213-217.

1999.

Гугоњ Б.: *Капители Царичиног Града*. Лесковачки зборник, књига 39, Лесковац 1999, 61 - 66.

Бавант Б., Иванишевић В.: *Царичин Град – истраживања у 1998. години*. Лесковачки зборник бр 39, Лесковац 1998 (1999), 489 - 496.

2000.

Bavant B., Ivanišević V.: *Caričin Grad*. Mélangé de l'École française de Rome - Moyen Age 112.2, 2000. 1087-1094.

Бавант Б., Иванишевић В.: *Археолошка истраживања на Царичином Граду у 1999. години*. Лесковачки зборник бр 40, Лесковац 2000, 335 - 340.

2001.

Петковић С.: *Предмети од кости са Царичиног Града украшени зооморфном представом*. Зборник Народног музеја, Археологија, књига 17, свеска 1, Београд 2001, 229 - 239.

Bavant B., Ivanišević V.: *Caričin Grad*. Mélangé de l'École française de Rome - Moyen Age 113.2, 2001. 963-969.

2002.

Баван Б., Иванишевић В.: *Царичин Град – истраживања у 2000. години*. Лесковачки зборник, књига 42, Лесковац 2002, 55 – 68.

Bavant B., Ivanišević V.: *Caričin Grad*. Mélange de l'École française de Rome - Moyen Age 114.2, 2002. 1095-1102.

2003.

Bavant B., Ivanišević V.: *Caričin Grad – Justiniana Prima*. Francuski kulturni centar, Arheološki institut, Beograd 2003, 86.

Bavant B., Ivanišević V.: *Caričin Grad*. Mélange de l'École française de Rome - Moyen Age 115, 2003.

Иванишевић В.: *Царичин Град достојан цара: споменици византијске цивилизације*. Политика, год. 100, број 32324, Београд (01.11.2003). страна В4.

Јањић Ј.: *Темељи у Србији: цивилизацијско наслеђе*. НИН, бр 2731, Београд (01.05.2003), 40 – 41.

Озимић Н.: *Византијске паралеле – Константин I и Јустинијан I*. Ниш и Византија I, Ниш 2003, 63 - 73.

2004.

Баван Б., Иванишевић В.: *Царичин Град (1998 – 2003.)*. Старинач, књига LIII/LIV, Београд 2004, 301 – 309.

Здравковић В.: *Град вечни споменик*. Политика, год. 100, број 32391, Београд (10.01.2004.), страна В1.

2005.

Баван Б., Иванишевић В.: *Царичин Град – истраживања од 1998. до 2003. године*. Лесковачки зборник, књига 45, Лесковац 2005, 23 – 36.

Милинковић М.: *Нека запажања о рановизантијским утврђењима на југу Србије*. Ниш и Византија III 2004, Ниш 2005, 163 - 182.

Snively S. C.: *Dacia Mediterranea and Macedonia Secunda in the sixth century: A question of influence on church architecture*. Ниш и Византија III 2004, Ниш 2005, 213 - 223.

2006.

Баван Б., Иванишевић В.: *Justiniana Prima - Царичин Град*. Народни музеј Лесковац, Лесковац 2006, 113.

Јеремић М.: *Опеке Царичиног Града*. Ниш и Византија IV 2005, Ниш 2006, 213 - 227.

Милинковић М.: *Осврт на налазе времена сеобе народа са југа Србије и из суседних области*. Ниш и Византија IV 2005, Ниш 2006, 245 - 264.

Филипова С.: *Рановизантијски капители креирани у престоници у Јустинијаново доба, македонске и српске аналогije*. Ниш и Византија IV 2005, Ниш 2006, 191 - 212.

2007.

Bavant B.: *Caričin Grad and the Changes in the Nature of Urbanism in the Central Balkans in the Sixth Century*. British Academy numb. 141, Oxvord University press inc., Great Britain 2007, 337 – 374.

Милинковић М.: *О потреби научног проучавања локалитета Злата - Кале*. Ниш и Византија V 2006, Ниш 2007, 191 - 203.

Snively S. C.: *Thessaloniki versus Justiniana Prima: A rare mention of the Conflict in the Life of osios David of Thessaloniki*. Ниш и Византија V 2006, Ниш 2007, 55 – 62.

2008.

Баван Б., Иванишевић В.: *Царичин Град, археолошка истраживања*. Археолошки преглед бр. 4, Београд 2008, 138 – 141.

Ognjenović T.: *The Shepherd as the personification of ruler and priest*. Ниш и Византија VI 2007, Ниш 2008, 137 - 148.

Радичевић Д.: *Царичин Град (у публикацији Енциклопедија српског народа, гл. Уредник Љушић Р.)* Завод за уџбенике, Београд 2008, 1228 – 1229.

Snively S. C.: *Transepts in the ecclesiastical architecture of eastern Illyricum and the Episcopal Basilica at Stobi*. Ниш и Византија VI 2007, Ниш 2008, 59 – 74.

2009.

Баван Б., Иванишевић В.: *Царичин Град – преглед истраживања 2007. и 2008. године*. Лесковачки зборник, књига 49, Лесковац 2009, 247 – 258.

Snively S. C.: *The fates of Balkan Cites in late antiquity: recent views*. Ниш и Византија VII 2008, Ниш 2009, 37 – 44.

2010.

Ž. P. Kaje, N. Duval, M. Jeremić, K. Mecger, V. Popović i Č. Vasić: *Caričin Grad III, L Acropole et ses monuments*. Institut archéologique de Belgrade, Ecole française de Rome, Belgrade – Rome 2010, str. 646

Vasić Č., Momčilović-Petronijević A.: *Dvojna Crkva na Caričinom Gradu*, Nauka + Praksa, Časopis instituta za građevinarstvo i arhitekturu Građevinsko-arhitektonskog fakulteta u Nišu, br. 13/2010, radovi sa 1. konferencije Sinergija arhitekture i građevinarstva 2-3. novembar 2010. Sinarg 2010, strana 153 – 156, Niš 2010 godine

Momčilović-Petronijević A, Vasić Č: *Tipovi crkvenih objekata na području Caričinog Grada*, II simpozijum studenata doktorskih studija iz oblasti građevinarstva, arhitekture i zaštite životne sredine PhIDAC2010, Novi Sad, Septembar 2010, Univerzitet u Novom Sadu, Fakultet Tehničkih nauka, Zbornik radova, strana 189 – 196

2011.

Иванишевић В.: *У сусрет стогодишњици истраживања Царичиног Града*. Лесковачки зборник, књига 51, Лесковац 2011, 53 – 65.

Васић Ч., Момчиловић-Петронијевић А.: *Конзерваторски проблеми Царичиног Града и могућност презентације*, Гласник Друштва конзерватора Србије бр 35, Београд 2011, стр. 205-209.

Списак и порекло илустрација:

Слика 1: Истражена структура Царичиног Града

Слика 2: Делови камене пластике са Царичиног Града уграђени у цркву Св. Илије на брежуљку источно од Царичиног Града. Фото: А. Момчиловић-Петронијевић и И. Цветковић 2009. год.

Слика 3: Неконзервирани, а истраживани делови Царичиног Града

Слика 4: Југоисточна угаона кула (лево) и југозападни сектор Доњег града (десно); фото: Ч. Васић, 2010. год.

Слика 5: Стање југозападне угаоне куле; фото: Ч. Васић, 2005., 2006. и 2009. год.

Слика 6: Југоисточна угаона кула; фото: Ч. Васић

Слика 7: Југозападни сектор Горњег Града. Лево: 1979. год., Извор: *Bavant B., Kondić V., Spieser J.: Caričin Grad II, Le quartier Sud – Ouest de la ville haute. Institut archéologique de Belgrade, Ecole française de Rome, Belgrade – Rome 1990, стр.4.* Десно: фото: Ч. Васић, 2007. год.

Слика 8: Положај општине Лебане на карти Србије. Извор: Просторни план Општине Лебане

Слика 9: Положај Царичиног Града у односу на центар Лебана

Слика 10: Територија Источног Римског Царства пре и за време Јустинијана. Извор: http://sr.wikipedia.org/sr/Јустинијан_I, приступљено 03. 7. 2013.

Слика 11: Ситуациони план Царичиног Града

Слика 12: Основа Акропоља

Слика 13: Југоисточна кула Акропоља: алтернација камена и опеке; фото Ч. Васић

Слика 14: Источна капија Акропоља

Слика 15: Поглед са севера на јужни бедем и јужну капију Средњег града; фото Ч. Васић

Слика 16: Јужна капија Средњег града, поглед са југа и потерна капија; фото А. Момчиловић-Петронијевић (лево) и И. Бјелић (десно)

Слика 17: Основа јужне капије Средњег града са припадајућим кулама

Слика 18: Источна капија Средњег града; фото Ч. Васић

Слика 19: Основа источне капије Средњег града

Слика 20: Источна капија Средњег града по А. Дероку и С. Радојчићу; извор: *Откопавање Царичина Града 1947. године. Старица н. с. I, Београд 1950, 123, слика 5*

Слика 21: Основа јужног бедема Доњег града

Слика 22: Југоисточна угаона кула (лево), фото Ч. Васић; и југоисточни сектор Доњег града (десно), фото А. М. Петронијевић

Слика 23: Југозападна угаона кула Доњег града, фото Ч. Васић

Слика 24: Јужна капија Доњег града, фото Ч. Васић

Слика 25: Западна кула јужне капије, фото А. М. Петронијевић

Слика 26: Основа источне капије Доњег града

Слика 27: Источна капија Доњег града; фото Ч. Васић

Слика 28: Потпорни лукови степеништа источног бедема Доњег града, поред северне куле источне капије, поглед са југозапада. Снимак Н. Петровић, 1965. Извор: *Кондић В., Поповић В.: Царичин Град – утврђено насеље у византијском Илирику. Галерија САНУ 33, Београд 1977, 95, сл. 72*

Слика 29: Основа западног бедема Доњег града

Слика 30: Положај потерне капије у односу на терме и цистерну

Слика 31: Потерна капија у западном бедему Доњег града (лево) и северни део западног бедема Доњег града „прислоњен“ уз кулу цистерну (десно), фото А. М. Петронијевић

Слика 32: Улица Акропоља

Слика 33: Источна улица Средњег града, фото Ч. Васић

Слика 34: Западна улица Средњег града, фото Ч. Васић

Слика 35: Кружни трг и његово поплочање, фото Ч. Васић

- Слика 36:** Основа кружног трга, цртеж ЗЗСК Ниш
- Слика 37:** Источна улица Доњег града, фото А. Момчиловић-Петронијевић (лево); Јужна улица Доњег града, фото Ч. Васић (десно)
- Слика 38:** Јужни бедем Доњег града и положај одбрамбеног рова по А. Дероку и С. Радојчићу; извор: *Откопавање Царичина Града 1947. године. Старинар н. с. I, Београд 1950, 122, слика 4*
- Слика 39:** Зупчасти зид бедема утврђеног подграђа јужно од терми ван бедема; фото: А. М. Петронијевић
- Слика 40:** Слог североисточно од источне капије Средњег града; фото А. М. Петронијевић
- Слика 41:** Слог на терену „паралелан“ северном бедуму Средњег града(лево) и скретање зида на југ, ка кули бедема Средњег града (десно); фото А. М. Петронијевић
- Слика 42:** Правац зида север-југ (лево) и отворена сонда (десно); фото А. М. Петронијевић
- Слика 43:** Бедем подграђа (црвена боја) и катастарске парцеле (плава боја)
- Слика 44:** Одбрамбени ров, фото Ч. Васић
- Слика 45:** Авионски снимак из 1955. године на коме се јасно види „слог“ на терену
- Слика 46:** Основа Епископске базилике
- Слика 47:** Основа доњег нивоа базилике са криптом
- Слика 48:** Предлог реконструкције основе базилике са криптом (горњи ниво) по Ч. Васићу
- Слика 49:** Степениште пред Базиликом са криптом. Снимак В. Петковић 1958. године (лево) и фотографија са истока, доњи ниво (десно)
- Слика 50:** Основа базилике
- Слика 51:** Крстобразна црква, снимак В. Петковића из 1958. године (лево) и фотографија са запада, са јужне улице Средњег града (десно); фото А. М. Петронијевић
- Слика 52:** Основа крстобразне цркве
- Слика 53:** Основа базилике са трансептом
- Слика 54:** Капител са царским монограмом северног стуба трибелона базилике Д у Царичином Граду (лево); капител са розетом јужног стуба истог трибелона (средина) и фрагментована сребрна плочица из Царичиног Града, Recto страна (десно). Извор: *Поповић В.: Грчки натпис из Царичиног града и питање убикације Прве Јустинијане. Глас СССЛХ САНУ, књига 7, Београд 1990, 99, Т III и 98 Т II*
- Слика 55:** Остаци базилике са трансептом; фото А. М. Петронијевић
- Слика 56:** Двојна црква пре почетка верификационих истраживања (лево) и менза у апсиди цркве (десно). Фото Ч. Васић 1975. године
- Слика 57:** Основа Двојне цркве
- Слика 58:** Двојна црква. Снимак са севера (лево) и са запада (десно); фото А. М. Петронијевић
- Слика 59:** Основа цркве Ј ван бедема
- Слика 60:** Основа триконхалне цркве
- Слика 61:** Фотографија триконхалне цркве из 1975. године. Документација ЗЗСК Ниш
- Слика 62:** Основа епископске палате
- Слика 63:** Епископска палата
- Слика 64:** Основа консигнаторијума
- Слика 65:** Основа грађевине североисточно од кружног трга
- Слика 66:** Фотографија грађевина североисточно од трга; фото Ч. Васић
- Слика 67:** Основа грађевине северозападно од кружног трга
- Слика 68:** Основа куће са аркадама
- Слика 69:** Фотографија куће са аркадама. Снимак са јужне улице(лево) и аркаде у западном зиду (десно). Фото Ч. Васић
- Слика 70:** Основа грађевине југоисточно од кружног трга
- Слика 71:** Основа занатско-стамбеног комплекса уз јужну улицу
- Слика 72:** Основа виле урбане
- Слика 73:** Основа принципијума. Црвеном бојом су означени делови који су срушени у другој грађевинској фази.

Слика 74: Основа терми пре доградње источне апсиде

Слика 75: Југозападни сектор Доњег града, основа

Слика 76: Основа терми ван бедема.

Слика 77: Положај бране на Царичинској реци у односу на град (лево) и основа остатака бране (десно)

Слика 78: Остаци моста са претпостављеним положајем лучних отвора по Ђ. Бошковићу (лево); извор: *Бошковић Ђ.: Нешто из урбанизма Царичина града. Старионар н.с. II, Београд 1951, 276*, Брана на Царичинској реци по А. Дероку и С. Радојчићу (средина); извор: *Дероко А., Радојчић С.: Откопавање Царичина Града 1947. године. Старионар н. с. I, Београд 1950, 131, слика 25*. Остаци бране данас (десно); фото: А. М. Петронијевић

Слика 79: Реконструкција основе базилике са криптом по А. Дероку (горе лево), Н. Петровић (горе десно), по В. Поповићу (доле лево) и по Ч. Васићу (доле десно) Извор: *Васић Ч.: Базилика Ц на Царичином Граду – нов предлог реконструкције основе. Старионар број XXXVI, Београд 1985, 203, 204, 205 и 213*.

Слика 80: Реконструкција подужног и попречног пресека базилике са трансептом (Н. Петровић 1952). Извор: *Кондић В., Поповић В.: Царичин Град – утврђено насеље у византијском Илирику. Галерија САНУ 33, Београд 1977, 80, сл. 58*

Слика 81: Реконструкција подних мозаика баптистеријума, цртеж Ч. Васић (лево). Извор: *Noel Duval: L' Architecture religieuse de Tsaritchin Grad dans le cadre de l' Illyricum Oriental au Vie siècle. Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin: actes du colloque organisé par l'Ecole française de Rome (Rome, 12 – 14 mai 1982.). Ecole française (1984), 415, fig. 10*. Реконструкција консигнаторијума, Ч. Васић. Цртеж: документација ЗЗСК Ниш (десно)

Слика 82: Реконструкција епископске палате на Акропољу, Ч. Васић. Цртеж: документација ЗЗСК Ниш

Слика 83: Реконструкција крстобразне цркве по J. Guyon и G. Cardi-ju. Извор: *Duval N.: L' Architecture religieuse de Tsaritchin Grad dans le cadre de l' Illyricum Oriental au Vie siècle. Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin: actes du colloque organisé par l'Ecole française de Rome (Rome, 12 – 14 mai 1982.). Ecole française (1984), 420, fig. 13*

Слика 84: Реконструкција читавог града, по М. Јеремићу. Поглед са утврђења Св. Илија. Извор: *Ž. P. Kaje, N. Duval, M. Jeremić, K. Mecger, V. Popović i Č. Vasić: Caričin Grad III, L Acropole et ses monuments . Institut archéologique de Belgrade, Ecole française de Rome, Belgrade – Rome 2010, Pl.1*.

Слика 85: Неке од предложених реконструкција: Владан Здравковић Авакум у сарадњи са Археолошким институтом Београд

Слика 86: Нов предлог реконструкције консигнаторијума на Акропољу

Слика 87: Нов предлог реконструкције двојне цркве у Доњем граду

Слика 88: Нов предлог реконструкције терми ван бедема

Слика 89: Нов предлог реконструкције триконхалне цркве

Слика 90: Нов предлог реконструкције цркве J

Слика 91: Први и други урбанистички план Царичиног Града. Извор.: *Caričin Grad II. (Bavant B., Kondić V., Spieser J) Institut archéologique de Belgrade, Ecole française de Rome, Belgrade – Rome 1990, Č. Vasić.: Le Plan D'Urbanisme de la Ville Haute: essai de reconstitution. cmp 312 и 314*.

Слика 92: Ситуациони план Царичиног Града. Плавом бојом је приказано снабдевање делова града водом. Црвена шрафура означава површину коју је било могуће снабдети водом из аквадукта.

Слика 93: Траса водовода, по Н. Петровић – лево. Извор: *Петровић Н.: О водоводу Царичиног Града. Старионар н.с. XX, Београд 1970, 291*. Траса водовода по А. Дероку и С. Радојчићу, – десно. Извор: *А. Дероко и С. Радојчић, Откопавање Царичина Града 1947. године. Старионар н. с. I, Београд 1950, 140*.

Слика 94: Корито Царичинске реке

Слика 95: Аквадукт, југозападно од града, основа стубаца (лево) и југозападна угаона кула Доњег града, место увођења аквадукта у град. На фотографији је видљив стубац лука на средини куле(десно) Фото: Ч. Васић

Слика 96: Цистерна у Балајинцу: слична по конструкцији са цистерном на Царичином Граду (лево); основа археолошких сонди у простору цистерне (десно). Извор: *Кондић В., Поповић В.: Царичин Град – утврђено насеље у византијском Илирику. Галерија САНУ 33, Београд 1977, 100.*

Слика 97: Могућа основа цистерне с обзиром на положај откривених стубаца, растер и простор у Доњем граду

Слика 98: Водоторањ (југозападна угаона кула Средњег града). Фото А. М. Петронијевић

Слика 99: Траса оловних цеви које дистрибуирају воду по Средњем граду

Слика 100: Оловне цеви које дистрибуирају воду по Средњем граду, снимак са истока. Извор: *Caričin Grad II, Le quartier Sud – Ouest de la ville haute. Institut archéologique de Belgrade, Ecole française de Rome, Belgrade – Rome 1990, стр.51 и 4*

Слика 101: Оловна и керамичка цев пронађене у близини терми ван бедема. Извор: *Петровић Н.: Терме у Царичином Граду. Старијар н.с. XII, Београд 1961, 18.*

Слика 102: Оловна цев; фото А. М. Петронијевић

Слика 103: Писцина; фото А. М. Петронијевић (слика лево)

Слика 104: Пресек кроз писцину Епископске базилике, поглед ка западу. На цртежу се види канал за одвођење вишка воде. Извор: документација ЗЗСК Ниш

Слика 105: Ситуација Царичиног града. Црвеном бојом је назначен систем канала за одвод атмосферске воде.

Слика 106: Канал за одвод вишка воде из писцине на Акропољу

Слика 107: Пролазак канала испод потерне капије, место уливања канала који иде од писцине у главни одводни канал. Фото А. М. Петронијевић и И. Цветковић

Слика 108: Канал који одводи воду из баптистеријума. Извор: *Caričin Grad III, L Acropole et ses monuments . Institut archéologique de Belgrade, Ecole française de Rome, Belgrade – Rome 2010, 252*

Слика 109: Пресек кроз баптистеријум. Видљиво је окно за пражњење баптистеријума. Извор: *Caričin Grad III, L Acropole et ses monuments . Institut archéologique de Belgrade, Ecole française de Rome, Belgrade – Rome 2010, Pl.III*

Слика 110: Правоугаони усек у зиду епископске палате за отицање воде са кровова (лево) и положај ревизионог шахта уз источну капију Акропоља (десно). Извор: *Caričin Grad III, 477*

Слика 111: Мрежа канала за одвођење кишнице из епископске палате на Акропољу.

Слика 112: Шахт код источне капије Акропоља. Извор: *Caričin Grad III, L Acropole et ses monuments . Institut archéologique de Belgrade, Ecole française de Rome, Belgrade – Rome 2010, 571*

Слика 113: Источна улица Средњег града. На слици је приказан одводни канал са попречним каналима који се уливају у њега. Извор: *Кондић В., Поповић В.: Царичин Град – утврђено насеље у византијском Илирику. Галерија САНУ 33, Београд 1977, 55.*

Слика 114: Део јужне улице Средњег града са приказаним жљебовима за олуке. Извор: *Кондић В., Поповић В.: Царичин Град – утврђено насеље у византијском Илирику. Галерија САНУ 33, Београд 1977, 58.*

Слика 115: Правац клоаке од јужне улице Средњег града до изласка ван бедема

Слика 116: Скретање велике клоаке С испод источног трема јужне улице Доњег града (лево), фото Ч. Васић и канал за одвођење воде испод северног крила источне капије Доњег града (десно), фото А. М. Петронијевић

Слика 117: Траса клоаке испод Двојне цркве.

Слика 118: Основа двојне цркве после археолошких радова 1976.године

Слика 119: Канал који пролази испод отвора источне капије Доњег града а служи за чишћење (пражњење) цистерне, снимко Ч. Васић; обрада А. М. Петронијевић

Слика 120: Типови конструкција клоака у Доњем граду, снимко Ч. Васић; обрада А. М. Петронијевић

Слика 121: Део клоаке на Акропољу Царичиног Града (лево) и конструкција над клоаком која пролази испод источне капије Доњег Града (средина) Клоака мање пропусне моћи у Доњем граду (десно). Фото А.М. Петронијевић

- Слика 122:** Конструкција над клоаком за одвођење вишка воде из писцине у атријуму Епископске базилике на Акропољу (лево) и под исте клоаке. Фото А. М. Петронијевић и И. Цветковић
- Слика 123:** Геолошка карта Лесковца и околине
- Слика 124:** Карта околине Царичиног Града са уцртаним налазиштима камена
- Слика 125:** Налазиште камена за зидање у близини Царичиног Града
- Слика 126:** Зидање наизменично слојевима камена и опеке. Лево: Извор: *А. Дероко и С. Радојчић, Откопавање Царичина Града 1947. године. Старинар н. с. I, Београд 1950, 132, сл. 23.* Десно: фото Ч. Васић
- Слика 127:** Триконхална грађевина, снимак са запада, поплочање у атријуму (лево). Извор: документација ЗЗСК Ниш и улазни део у двојну цркву (десно), фото Ч. Васић.
- Слика 128:** Камена пластика у писцини Епископске базилике на Акропољу, снимак В. Петковића из 1958. године
- Слика 129:** Капител нађен у Базилици са криптом (лево), фото Ч. Васић и идеална реконструкција према Ч. Васићу (десно)
- Слика 130:** Примена андезита код капија, лево-Јужна капија Доњег града, десно-источна капија Доњег града, фото А. М. Петронијевић
- Слика 131:** Делимично видљиво поплочање улице адензитом: Источна улица Средњег града-лево; поплочање кружног трга – десно: фото Ч. Васић
- Слика 132:** Примена адензита за израду прагова (лево), код сантрача бунарау Базилици са трансептом Доњег града (средина),и код конструкције клоаке у Доњем граду (десно); фото А. М. Петронијевић
- Слика 133:** Географски положај налазишта (лежишта и појава) јувелирских минералних сировина у Србији Извор: Илић М.: Природна богатства Србије. Јувелирске минералне сировине. Истраживачко – издавачки центар Демократске странке, Београд, 2007.
- Слика 134:** Мозаик у северној конхи баптистеријума 1937. године; извор: *Ž. P. Kaje, N. Duval, M. Jeremić, K. Mecger, V. Popović i Č. Vasić: Caričin Grad III, L Acropole et ses monuments . Institut archéologique de Belgrade, Ecole française de Rome, Belgrade – Rome 2010, str. 238* (лево) и мозаик у источној конхи баптистеријума 2006. године, фото Ч. Васић
- Слика 135:** Детаљи мозаика из базилике са трансептом, фото Ч. Васић
- Слика 136:** Детаљ мозаика из Терми ван бедема (лево) и детаљ мозаика у триконхалној цркви (десно), фото Ч. Васић
- Слика 137:** Фотографија цигларске пећи – лево снимак Ђ. Јовановића из 1976 Извор: Кондић В., Поповић В.: Царичин Град – утврђено насеље у византијском Илирику. Галерија САНУ 33, Београд 1977, 145, сл. 106, десно систем струјања врелог ваздуха, снимак из 2005. године фото И. Цветковић
- Слика 138:** Основа цигларске пећи, снимано Ч. Васић 1974; обрада А. М. Петронијевић
- Слика 139:** Изглед цигларске пећи са североистока, снимано Ч. Васић 1974; обрада А. М. Петронијевић
- Слика 140:** Карактеристични формати опека Царичиног града, по М. Јеремићу.Извор: *Ž. P. Kaje, N. Duval, M. Jeremić, K. Mecger, V. Popović i Č. Vasić: Caričin Grad III, L Acropole et ses monuments . Institut archéologique de Belgrade, Ecole française de Rome, Belgrade – Rome 2010, str. 83*
- Слика 141:** Трочлана апсида Епископске базилике на Акропољу (лево) и Баптистеријум (десно) су зидани само од опеке
- Слика 142:** Примена опеке код израде лукова: Кућа са аркадама (лево) и детаљ поплочања опеком у југозападној кули Доњег града (десно), фото Ч. Васић
- Слика 143:** Црква Св. Илије
- Слика 144:** Ситуација брежуљка са црквом Св. Илије
- Слика 145:** Базилика у Свињарици
- Слика 146:** Сакицолско утврђење са црквом
- Слика 147:** Црква у Сакицолу
- Слика 148:** Базилика у Каљаји

Слика 149: Терме под Каљајом. Извор: *Mesesnel F.: Ископавање Царичина Града код Лебана год.1937. Старинар сер. III, XIII, Београд 1938, 195.*

Слика 150: Црква у Рујковцу

Слика 151: Фотографије са ископавања Бреговине. Извор: документација ЗЗСК Ниш

Слика 152: Ситуациони план локалитета Бреговина (лево) Извор: *Ž. P. Kaje, N. Duval, M. Jeremić, K. Mecger, V. Popović i Ć. Vasić: Caričin Grad III, L Acropole et ses monuments . Institut archéologique de Belgrade, Ecole française de Rome, Belgrade – Rome 2010, str. 433;* и Основа базилике у Бреговини (десно).

Слика 153: Камена пластика са Бреговине уграђивана у објекте (сполие) у суседним селима; фото Ч. Васић

Слика 154: Фотографија налазишта Бреговина из 1977. године фото Ч. Васић

Слика 155: Фотографија налазишта Бреговина из 2005. године фото Ч. Васић

Слика 156: План кастела у Злати, цртеж Феликса Каница. Извор: *Ф. Каниц: Србија, земља и становништво од римског доба до краја IX века. Друга књига. Београд 1985. стр.327*

Слика 157: Изглед и план капије кастела у Злати (лево) и зид од опеке код Злате (десно) , цртеж Феликса Каница. Извор: *Ф. Каниц: Србија, земља и становништво од римског доба до краја IX века. Друга књига. Београд 1985. стр.329 и 330*

Слика 158: Лево:Брана код Злате. Извор: Дероко А., Радојчић С.: Византиске старине у Јабланици и Пустој Реци. Старинар н. с. I, Београд 1950, 179. Десно: фотографија Ч. Васић

Слика 159: Злата: лево – Основа цркве у Злати; десно - фрагмент мермерне парапетне плоче

Слика 160: Мозаици у Злати, 1977. година, фото Ч. Васић

Слика 161: Злата 2005. године, фото Ч. Васић

Слика 162: Градиште у Балајнцу (лево) извор: *Оршић А.: Белешке са путовања. Старинар, књига 10 и 11, Београд 1935-36, 171.* Цистерна у Балајнцу (десно)

Слика 163: Глашиначко кале. извор: Оршић А.: Белешке са путовања. Старинар, књига 10 и 11, Београд 1935-36, 171.

Слика 164: Преглед рановизантијских локалитета у околини Царичиног Града.

Слика 165: Приказ локалитета из шире околине Царичиног Града на сателитском снимку

Слика 166: Мапа византијских провинција. Дарданија је означена зеленом бојом. Извор: http://hr.wikipedia.org/wiki/Datoteka:Dardania_and_kosovo.png посећено 03.07.2013

Слика 167: Стоби: а) хеленистички период; б) I – III в.н.е.; в) IV- V в.н.е.; г) VI в.н.е., извор: <http://www.stobi.mk/lokalitet/i> посећено 03.07.2013..

Слика 168: Мапа локалитета Стоби, извор: <http://www.stobi.mk/lokalitet/i> посећено 03.07.2013.

Слика 169: Основа Епископске базилике, извор: *Спремо - Петровић Н.: Пропорцијски односи у базиликама Илирске префектуре. [Посебна издања Археолошког института, књига 7], Археолошки институт Београд 1971., Т.Х и фотографије Епископске базилике, извор: <http://www.stobi.mk/lokalitet/i> посећено 03.07.2013*

Слика 170: Основа Синагоге, извор: *Спремо - Петровић Н.: Пропорцијски односи у базиликама Илирске префектуре. [Посебна издања Археолошког института, књига 7], Археолошки институт Београд 1971., Т.III и фотографије «Синагоге» извор: <http://www.stobi.mk/lokalitet/i> посећено 03.07.2013*

Слика 171: Основа Северне базилике, извор: *Спремо - Петровић Н.: Пропорцијски односи у базиликама Илирске префектуре. [Посебна издања Археолошког института, књига 7], Археолошки институт Београд 1971., Т.V и фотографије Северне базилике, извор: <http://www.stobi.mk/lokalitet/i> посећено 03.07.2013*

Слика 172: Фотографије базилике Extra muros, извор: <http://www.stobi.mk/lokalitet/i> посећено 03.07.2013..

Слика 173: Основа и фотографије Гробљанске базилике, извор: <http://www.stobi.mk/lokalitet/i> посећено 03.07.2013..

Слика 174: Основа базилике у Паликури; извор: <http://www.stobi.mk/lokalitet/i> посећено 03.07.2013.

Слика 175: Ситуациони план Улпиане (лево) и црква у Улпијани (десно), извор: *Фидановски С.: Античко наслеђе Косова и Метохије. Зборник радова – Археологија Косова и Метохије, Музеј у Приштини; Центар за очување наслеђа Косова и Метохије – Mnemosyne, Београд 2007., стр. 98 и 100*

Слика 176: Октаконхални баптистеријум у Улпијани (лево) и црква у Улпиани (десно)

Слика 177: Ситуација локалитета Скупи. Извор: *Jelena Jarić: The Barbarians and the Big Cities: Destruction, Renewal and Transformation of the Urban Settlements in Macedonia during the Early Middle Ages, page 45, Pl 4.*

Слика 178: Могућа диспозиција урбаних инсула у Царичином Граду

Слика 179: Рановизантијска мрежа путева на централном Балкану. Извор: *Бошковић Ђ.: О значају археолошких истраживања на Царичином Граду. Старијар н.с. XV - XVI, Београд 1964, 49.*

Списак табела:

Табела 1: Типологија основа црквених објеката

Табела 2: Удаљеност између шахтова и пад канала по Витрувију и Плинију

Табела 3: Врсте подова у црквеним објектима града

Табела 4: Списак изнова подигнутих и обновљених градова у провинцији Дарданија по Прокопију.

Табела 5: Наслеђени елементи урбане структуре Царичиног Града.